

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE
BURSA'DA SOSYAL HAYAT (1876-1909)**

(DOKTORA TEZİ)

Nursal KUMAŞ

BURSA - 2011

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE
BURSA'DA SOSYAL HAYAT (1876-1909)**

(DOKTORA TEZİ)

Nursal KUMAŞ

Danışman:

Doç.Dr. Cafer ÇİFTÇİ

BURSA - 2011

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

.....Tarih.....Anabilim/Anasanat Dalı,.....
.....Bilim Dalı'nda.....710842003.....
numaralı'nın hazırladığı ".....II. Abdülhamid...Döneminde...Bursa'da Sosyal.....
Hayat..(1876-1909)....." konulu (Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik Tezi/Çalışması)
ile ilgili tez savunma sınavı, 16./09./2011. günü 10.00 - 11.00 saatleri arasında yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının
(başarılı/başarısız) olduğuna (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Doç. Dr. Cafer GİFTÇİ
Uludağ Üniversitesi
C. G.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Prof. Dr. Saim YÜCEER
Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Prof. Dr. Yusuf Oğuzoğlu
Uludağ Üniversitesi
Y. O.

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Prof. Dr. Abdurrahman KURT
Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Prof. Dr. Berat Ördener
Balıkesir Üniversitesi
B. Ö.

16./09./2011.

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	NURSAL KUMAŞ
Üniversite	ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
Enstitü	SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Anabilim Dalı	TARİH
Bilim Dalı	-
Tezin Niteliği	DOKTORA TEZİ
Sayfa Sayısı	XIII + 247
Mezuniyet Tarihi	28 / 09 / 2011
Tez Danışmanı	DOÇ.DR. CAFER ÇİFTÇİ

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BURSA'DA SOSYAL HAYAT (1876–1909)

Bursa, Osmanlı Devleti döneminde; ticari, sosyal ve kültürel yönleriyle önemli bir konuma sahipti. 19.yüzyılda görülmeye başlayan yenileşme hareketleri, şehrin sosyal hayatını canlandırdığı gibi sosyal yapısını da yeniden şekillendirmeye başlamıştır.

Çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, sosyal hayata ait birtakım istatistiki veriler, tablo ve grafiklerle desteklenmiş, bu dönemin demografik yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin cemaatleri dini inanışlara göre ayırma eğilimi göz önüne alınmış ve Bursa'da yaşayan halk, Müslim-gayrimüslim olarak sınıflandırılmıştır. Müslümanların aile ve din hayatlarına ilişkin çeşitli faaliyetler de yine bu bölümde ele alınmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde, "Sosyal Faaliyetler" başlığı altında, Bursa halkının yaşam mekânları olan kahvehaneler, mesire yerleri, eğlence mekânları ile sosyal yardımlaşma üzerinde durulmuştur.

II. Abdülhamid döneminde Bursa'da eğitim alanında bir hareketlilik yaşanmıştır. Bir taraftan yeni usul eğitim veren okullar açılırken, bir taraftan da Osmanlı Devleti'nin klasik okulları olan mektep ve medreseler etkinliğini sürdürmeye devam etmiştir. Özellikle idâdîlerin çeşitlenmesi, Bursa'nın ekonomik ve sosyal hayatı üzerinde olumlu etkilere yol açmıştır. Müslümanlara yönelik olarak açılan okulların yanında gayrimüslimler de bu dönemde eğitim alanında önemli girişimlerde bulunmuşlardır. Her cemaat kendi okulunu kurmuş ve üstelik bu okullarda o dönem için modern sayılabilecek bir eğitim vermişlerdir. Üçüncü bölümde, söz konusu dönem içinde etkinlik gösteren Müslim-gayrimüslim okullar ele alınarak incelenmiş; tiyatro, sergi, müze ve yerel basın faaliyetleri ile de şehrin kültürel haritası çizilmeye çalışılmıştır.

Kamu hizmetleri ve ticari faaliyetler ise dördüncü bölümün konu başlıklarıdır. Osmanlı Hükümeti tarafından şehre atanan ileri görüşlü ve yetenekli yöneticiler, şehrin fiziki durumunda iyileştirme yapmak için yoğun bir inşaat ve tamirat işlemleri süreci başlatmışlar, şehre yeni sokak ve caddeler kazandırmışlardır. Bu nedenle, bu bölümde "Ulaşım" başlığı altında, belediyenin çalışmalarına geniş bir yer ayrılmıştır. Şehir ekonomisinin can damarını teşkil eden ipekböcekçiliği ise, sosyal hayat boyutu ile ortaya konulup değerlendirilmiştir.

19.yüzyılda bir taşra kenti görünümünde olan Bursa'da, ipekçilik endüstrisi alanında ortaya çıkan değişim ve toplumsal alanda devlet eliyle gerçekleştirilen yenileşme hareketlerinin, Bursa sosyal hayatı üzerinde nasıl bir şekillendirici rol oynadığı, bu çalışma ile ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Abdülhamid II
Nüfus

Bursa
Gayrimüslimler

Sosyal Hayat
Ulaşım

Eğitim
Tiyatro

ABSTRACT

Name and Surname : NURSAL KUMAŞ
University : ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
Institution : SOCIAL SCIENCE INSTITUTION
Field : HISTORY
Branch : -
Degree Awarded : PhD
Page Number : XIII + 247
Degree Date : 28 / 09 / 2011
Supervisor : DOÇ.DR. CAFER ÇİFTÇİ

SOCIAL LIFE IN BURSA DURING THE REIGN OF ABDULHAMID II (1876-1909)

Bursa had an important position by means of its commercial, social and cultural aspects in the Ottoman period. Reformation movements, which began in 19th century, have raised up social life in the city, as it have also started to reshape social structure of the city.

This research consists of four sections. In the first section the numerical aspect of social life has been supported with tables and graphics, in an attempt to present the demographic structure of the period. Ottoman State's tendency to separate communities by means of religious beliefs has been taken into consideration and the people living in Bursa have been classified as Muslims and non-Muslims. We have focused on various religious and family activities of the Muslims again in this section.

In the second section of the research, life areas of people of Bursa, such as coffee houses, recreation spots, places of entertainment and welfare have been put emphasis on under the title of "Social Activity".

In the Abdulhamid II period, an activity on educational matters has been observed. While new way schools have been opened on one hand, on the other, the classical type of Ottoman schools have continued to exist. Especially, increase in variety of idadi's has made a positive effect on Bursa's economic and social life. Besides new schools for the Muslims, non-Muslims have also made important attempts on educational aspects. Each community has built its own schools and moreover, has applied a modern way of teaching for that period. In this third section, schools which were active in the so-called period were analysed and it has been aimed to draw a cultural map of the city with theatres, exhibitions, museums and local press.

In the fourth section, Public services and commercial activities are other subtitles of this section. The farsighted and capable officials who were appointed by the Ottoman Government have started an intensive building and restoration process in order to improve physical condition of city and have added new streets and roads to it. So, in this section, under the title "Communication and municipality activities", works of the local government has been studied deeply. The main economic activity of the city, sericulture is studied by means of its social aspects.

In this research, we have tried to work out how, the changes in sericultural industry and the reformation movements carried out by the state, has shaped the social life of the city, which was a country city in the 19th century.

Keywords

**Abdulhamid II
Population**

**Bursa
Non-Muslims**

**Social Life
Arrival**

**Education
Theater**

ÖNSÖZ

Şehirler, buldukları toplumun sosyal hayat algılayışını yansıtan küçük birer modeldirler. Kendi içlerinde farklı özellikler taşıyalar da aslında sadece bütünün bir parçasıdır. Dolayısıyla bütünden etkilendikleri gibi onun tüm genel özelliklerini de yansıtırlar.

Bir şehrin sosyal hayatını, şehrin kendisini canlı kılan her ögesinde aramak gerekir. Canlılığı ve varoluşluğu ortaya çıkaran, bireyin başka bir bireyle veya çevresiyle kurduğu iletişim ve bunun sonucunda ortaya çıkan etkileşimdir. Şehirler de aslında bireylerin oluşturduğu bu etkileşimin toplamından başka bir şey değildir. Bireyin kimlik arayışı sonuçta şehrin kendi kimliğini ortaya çıkarmaktadır. Yaşayan birer organizma olarak kabul edilen şehir, kendi kimliği ile de diğer şehirlerle olan farklılığını ortaya koyabilmektedir.

II. Abdülhamid döneminde bir Osmanlı şehri olan Bursa, merkezin belirlediği dünya ve toplum algılayışını yansıtan özelliğinin yanında, kendi iç dinamiğinde oluşturup tarihsel süreç içinde şekillendirdiği ve kendisini farklı kılan birtakım özellikleri ile kendi kimliğini ortaya koyabilmiş önemli bir şehirdir. Bu çalışma ile amaçlanan, Bursa'nın merkez tarafından şekillendirilen özellikleri ile beraber sözü edilen “şehrin kendine has kimliğini” de göz önünde bulundurarak, Bursa'nın belli bir tarihsel süreç içindeki sosyal hayatının çeşitli boyutlarıyla değerlendirip anlaşılmasını sağlamaktır.

Çalışmamız, birincil kaynaklar üzerine kurulmuş ve ikincil kaynaklarla beslenmiştir. Araştırma konuları teorik olarak hazırlanmış olan kanun ve nizamnâmeler ile fazla boğulmadan gerçek, yaşanmış örnek ve uygulamalar ile olay ve durumların pratiğe dökülmüş kısımları aktarılmış, sosyal hayatı çevreleyen ve onu bütünleyen hemen hemen her konuya değinilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada, birincil kaynak olarak nitelendirdiğimiz; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA), yerel gazete ve dergiler (Hudâvendigâr gazetesi, Bursa gazetesi ve Bursa Sergisi), dönemin şer'iyeye sicilleri, Kâmil Kepecioğlu'nun hazırlamış olduğu Bursa Kütüğü isimli eseri, Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmeleri, ilgili döneme ait yazılmış hatırat ve seyahatnameler ile bu dönem ile ilgili fotoğraf ve haritalar kullanılmıştır.

Bursa’da bulunan tüm kütüphaneler ile bazı müze ve arşivler taranmış, İstanbul’da Süleymaniye Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Taksim Atatürk Kitaplığı ile İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi’nde konu ile ilgili kaynak taraması yapılmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde, tez konusu ile ilgili belgeler taranmış ve uygun görülenlerin transkripsiyonları yapılarak çalışmaya aktarılmıştır.

II. Abdülhamid dönemi sosyal hayatının Müslim-gayrimüslim ekseninde, ana hatlarıyla ortaya konulup, bu dönem ile ilgili zihinlerde genel bir kanaat oluşturulmasının sağlanması, bu çalışmanın en büyük hedefi olmuştur.

Tez çalışması sırasında göstermiş oldukları yardım ve çalışmaya yön veren değerli fikirleri için, başta tez danışmanım Doç.Dr. Cafer ÇİFTÇİ ve değerli katkılarından dolayı Prof.Dr. Yusuf OĞUZOĞLU’na, bilgi ve belge araştırmam sırasında bana her türlü yardım ve kolaylık gösteren herkese teşekkürlerimi sunarım.

Nursal KUMAŞ

BURSA-2011

İÇİNDEKİLER
II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BURSA'DA SOSYAL HAYAT
(1876-1909)

	Sayfa
TEZ ONAY SAYFASI	II
ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ	V-VI
İÇİNDEKİLER.....	VII-IX
KISALTMALAR.....	X
TABLolar	XI-XII
GRAFİKLER.....	XIII
GİRİŞ	1-18
BİRİNCİ BÖLÜM: ŞEHRİN NÜFUS, AİLE VE DİNİ YAPISI	
1.NÜFUS	19-32
1.1.Bursa Şehrine Ait Nüfus Bilgileri.....	19-25
1.2.Nüfusun Toplumsal Tabakalar İçindeki Dağılımı.....	26-32
1.2.1.Müslümanlar	27-29
1.2.2.Gayrimüslimler	30-32
1.2.2.1.Rumlar.....	30
1.2.2.2.Ermeniler.....	31
1.2.2.3.Museviler.....	32
2.AİLE VE DİNİ HAYAT	33-49
2.1.Aile.....	33-43
2.1.1.Evlilik ve Boşanma.....	33-35
2.1.2.Çocuklara Vasi Tayini ve Nafaka Bağlanması.....	36-39
2.1.3.Terekeler.....	39-43
2.2.Dini Hayat.....	44-49
2.2.1.Dini Faaliyetlerin Genel Görünümü.....	44-47
2.2.2.Ramazan Ayı Etkinlikleri.....	47-48
2.2.3.Mevlevihane.....	48-49

İKİNCİ BÖLÜM: ŞEHRİN YAŞAM MEKÂNLARINDA SOSYAL FAALİYETLER

1.SOSYAL FAALİYETLER.....	50-79
1.1.Meskenler.....	50-52
1.2.Giyim-Kuşam.....	52-54
1.3.Bursa Mahallerinde Yaşam.....	54-60
1.4.Kahvehane ve Kırathaneler.....	60-63
1.5.Gazino ve Oteller.....	63-64
1.6.Panayırlar ve Bayramlar.....	64-66
1.7.Mesireler ve Gezinti Yerleri.....	66-69
1.8.Hamam ve Kaplıca Eğlenceleri.....	69-70
1.9. Sivil Örgütlenmeler ve Sosyal Yardımlaşma.....	70-72
1.10.Doğal Felaketslere Karşı Devlet-Halk İşbirliği.....	72-79
2.ŞEHRİN SOSYAL HAYATINA ETKİ EDEN OLAY VE OLGULAR	79-101
2.1.Muhacirler ve Şehre Getirdikleri Yenilikler	79-87
2.2.Başkentten Bursa'ya Sürgün Gelenlerin Sosyal Faaliyetleri.....	88-89
2.3.Bursa'ya Turistik Amaçlı Yapılan Geziler.....	90-92
2.4.Halk Sağlığı Uygulamaları.....	92-101

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: SOSYAL HAYAT İÇİNDE EĞİTİM VE KÜLTÜREL FAALİYETLER

1.EĞİTİM KURUMLARININ FAALİYETLERİ	102-137
1.1.Eski Usul (Usul-i Atika) Anlayışa Sahip Eğitim Kurumlarının Faaliyetleri.....	102-106
1.2.Şehirde Yeni Usul (usul-i cedid) Eğitim Vermek Üzere Açılan Okullar.....	106-115
1.3.Yeni Usul Eğitim Veren Okulların Sosyal Hayat İçindeki Rolü.....	115-129
1.4.Gayrimüslimlerin ve Yabancıların (ecnebilerin) Açtığı Eğitim Kurumları.....	129-137
2.KÜLTÜREL FAALİYETLER.....	137-160
2.1.Kültürel Faaliyetlerin Öncüleri: Kültür İnsanları.....	137-140
2.2.Görsel Yaşam Mekânı: Tiyatro.....	140-143
2.3.Sergi ve Müze.....	144-149
2.4.Kütüphaneler.....	150-155
2.5.Yerel Basının Faaliyetleri: Matbaalar, Gazeteler ve Dergiler.....	156-160

**DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: KAMU HİZMETLERİ, ULAŞIM VE TİCARİ
FAALİYETLER**

1.KAMU HİZMETLERİ.....	161-166
1.1.Posta ve Haberleşme Faaliyetleri.....	161-163
1.2.Konsolosluklar ve Yabancı Memurlar.....	163-166
2.ULAŞIM VE TİCARİ FAALİYETLER.....	166-201
2.1.ULAŞIM.....	166-184
2.1.1.Alt yapı Hizmetlerinde Yaşanan Modernleşme.....	166-175
2.1.2.Taşıma Hizmetleri: Faytonlar, Briçkalar ve Landolar.....	175-178
2.1.3.Mudanya-Bursa Demiryolu.....	179-182
2.1.4.Mudanya ve Gemlik Limanları.....	182-184
2.2.TİCARET.....	185-201
2.2.1.Pazar,Çarşı ve Hanlar.....	185-189
2.2.2.İpekçilik Faaliyetleri.....	190-199
2.2.3.Reklamlar ve Tüketici Profilinde Yaşanan Değişim.....	200-201
SONUÇ	202-209
EKLER	210-233
KAYNAKLAR.....	234-246
ÖZGEÇMİŞ.....	247

KISALTMA	KISALTMANIN AÇILIMI
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BŞS.	Bursa Şer'iyeye Sicilleri
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
D.	Doğum
Ed.	Editör
G.	Görev
Haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
M.Ö.	Milattan Önce
Mah.	Mahalle
Matb.	Matbaa
ODTÜ.	Ortadoğu Teknik Üniversitesi
Öl.	Ölüm
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan Sayfaya
Top.	Toplam
Üniv.	Üniversite
vb.	Ve Benzeri
Yay.	Yayın

TABLOLAR

Tablo No	Tablonun Adı	Sayfa No
I.BÖLÜM		
1	Hudâvendigâr Vilâyetine Ait Nüfus İstatistiği	20
2	Bursa Sancağı'nda Müslim-Gayrimüslim ve Yabancılara Ait Nüfus İstatistiği	21
3	Bursa Merkez ve Merkeze Bağlı Köylerin Cinsiyete Dayalı Toplam Nüfusu	22
4	Bursa Merkez ile Merkeze Bağlı Köylerin Müslim, Gayrimüslim ve Yabancı Nüfus Toplamı	24
5	Hudâvendigâr Vilâyeti'nin Genel Nüfus Yapısı	26
6	Bursa Sancağı'nın Merkez ve Köylerinde Müslüman Nüfusun Görünümü	27
7	Müslüman Nüfusun Toplam Nüfus İçindeki Durumu	29
8	Bursa Sancağı'nın Merkez ve Köylerinde Rum Nüfusun Görünümü	30
9	Bursa Sancağı'nın Merkez ve Köylerinde Ermeni Nüfusun Görünümü	31
10	Bursa Sancağı'nın Merkez ve Köylerinde Musevi Nüfusun Görünümü	32
11	Bursa Sincan Nahiyesi Karaoğlan Köyü'nde Sergici Oğlu Mehmet Bin Mustafa Bin Abdullah'a Ait Tereke Kaydı	40
12	Bursa Sincan Nahiyesi Durak Köyü, Hanife Kızı Mehmed Oğlu Mehmed Oğlu Halil'e Ait Tereke Kaydı	41
13	Bursa Sincan Nahiyesi Karaoğlan Köyü İsmail Bin Mehmet Bin Abdullah'a Ait Tereke Kaydı	43
14	Hudâvendigâr Vilâyet Salnâmelerine Göre Bursa Merkez'de Bulunan Cami ve Mescidler	44
II. BÖLÜM		
15	Bursa Mahalleleri ve Mahallelerde Bulunan Önemli Yapılar	55-57
16	Beledî Kırâathâne-i Umûmîsi'nin (Belediye Kırâathanesi) Verdiği Hizmetler ve Fiyatları	62
17	Hudâvendigâr Vilâyeti Dâhilinde Kurulan Panayırlar	65
18	Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Bursa'da Yaşanan Önemli Yangınlar	74
19	Hudâvendigâr Vilâyeti Tarafından Tamir Edilmesi Kararlaştırılan Türbe ve Camiler İçin Harcanacak Meblağlar	78
20	Rumeli ve Batum'dan Gelen Muhacirlerin, 1303 (1885/1886) Yılında İskân Edildikleri Mahallelere Göre Dağılımı	81
21	Bursa ve Kazalarına Yerleştirilen Muhacirler	84
22	Vilâyet Dâhilindeki Âsâr-ı Atıkayı ve Bilhassa Bursa'da Bulunan Dini Binaları Ziyaret Etmek İçin Gelen Yabancıların Üç Senelik İstatistikleri	91
23	Bursa'da Sağlık Çalışanlarının Yıllara Göre Dağılımı	98
24	Sağlık Çalışanlarının Müslim-Gayrimüslim Dağılımı	98
25	Doktor-Operatör ve Cerrahların Asker ve Sivil Kökenli Olmalarına Göre Dağılımı	99

III. BÖLÜM		
26	Bursa Merkezde Bulunan Rüşdiyyelerin Öğrenci Mevcutları	110
27	1325 (1907/1908) Yılında Merkez Vilâyette Bulunan İbtidâî Mektepleri ile Öğretmen ve Öğrenci Mevcutları	111
28	Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkisi'nin Bazı Yıllardaki Öğrenci Sayıları	112
29	Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkisi 1885 Yılında, Müfredatta Yer Alan Dersler İle Okulun İdareci ve Öğretmenleri	120
30	Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkisi Öğrencilerinin Hazırladığı Hava Tahmin Raporu (7 Mart 1317 Çarşamba (20 Mart 1901) -13 Mart 1317 Salı (26 Mart 1901)	121
31	Bursa Merkezde Bulunan Gayrimüslim ve Ecnebi (Yabancı) Okulları (1321/1903-1904)	131
32	Bursa Kütüphanelerinde Bulunan Kitapların Konularına Göre Dağılımı	153
33	Bursa'da Bulunan Kütüphanelerin Kurucuları ile Açılış Tarihleri	154
34	1316 (1898/1899) Yılı Hudâvendigâr Vilâyet Salnâmesine Göre Bursa'da Bulunan Kütüphaneler	155
IV. BÖLÜM		
35	Vilâyet Dâhilinde Bulunan Posta ve Telgraf Hizmetlerinin İşleyiş Şekli	162
36	Bursa'ya Gelen ve Giden Postaların Günleri ve Geliş - Gidiş Yerleri	162
37	Bursa Postanesinin 1320-1322 Yıllarında Elde Ettiği Hâsılat	162
38	Hudâvendigâr Vilâyet Salnâmelerine Göre Bursa Şehir İçinde Yapılan Yollar	168
39	İhaleye Çıkarılmış Olan Bazı Şehir İçi Yollar	169
40	Bursa-Mudanya Yolu	173
41	Bursa-Orhaneli (Atranos)-Harmancık Yolu	173
42	Bursa-Gemlik-Yenişehir Yolu	174
43	Bursa-Mihaliç-Bandırma Yolu	174
44	Bursa'daki Arabaların İndirme-Bindirme Yerleri ve Ücretleri	177
45	Mudanya-Bursa Demiryolu İstasyonları Arasındaki Mesafeler	181
46	Hattın Yapımından (17 Haziran 1292) 1906 Senesi Sonuna Kadar Elde Edilen Yıllık Gelir Cetveli	181
47	1900-1906 Döneminde Taşınan Yolcu ve Mal Miktarı	182
48	Tahıl Pazarında Satılan Hububatın Fiyat Cetveli	187
49	Bursa Şehir Merkezinde Bulunan Ticari Yapılar ve Miktarları	189

GRAFİKLER

Grafik No	Grafğin Adı	Sayfa No
1	Bursa Merkez ve Merkeze Bağlı Köylerin Cinsiyete Dayalı Toplam Nüfusu	23
2	Bursa Merkez Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı	23
3	Bursa Merkez ile Merkeze Bağlı Köylerin Müslim, Gayrimüslim ve Yabancı Toplamı	25
4	Bursa Merkez Nüfusun Müslim, Gayrimüslim ve Yabancı Toplamı	25
5	Hudâvendigâr Vilâyeti'nin Genel Nüfus Yapısı	26
6	1320-1322 Tarihlerinde Bursa'ya Gelen Yabancı Ziyaretçiler	92

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, 19.yüzyılın başında oldukça sıkıntılı bir durumdaydı. Bu yüzyıl içinde Osmanlı yönetimi, bir yandan ülkeyi ayakta tutmaya çalışırken diğer yandan da yenileşme hareketleri ile Avrupa'yı yakalamaya çalışacaktı.

1789 Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik akımları, içinde birçok ulusu barındıran Osmanlı Devleti için gerçek anlamda bir tehdit oluşturuyordu. Ülke içerisinde bulunan gayrimüslimler, etnik yapılarını ön plana çıkarmış ve millet şuuruna ulaşmaya başlamıştı. Büyük güçler, Osmanlı'nın gayrimüslim tabirini artık bir kenara bırakarak kendilerine siyasi kazanç sağlayacak azınlık kavramını kullanmaya başlamışlardı. Böylece gayrimüslimler üzerinde kültürel denetim ve nüfuz kurma amacını da gerçekleştirmiş olacaktı.

Osmanlı Devleti, Avrupa'da meydana gelen gelişmeleri tahlil etmek ve olası etkilerini en aza indirmenin hesabı içindeydi.18.yüzyılın ikinci yarısında uygulamaya konulan yenileşme hareketleri, III. Selim ve II. Mahmud ile birlikte planlı ve programlı bir şekil almıştı. Yenileşme hareketlerinde yaşanan bu gelişme, Fransız İhtilali'ne karşı bir refleksti. Osmanlı yöneticiler, Fransız İhtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik akımını bir tehdit olarak algılamış ve bu tehdide ordusunu modernleştirerek cevap vermeye çalışmıştı. 19.yüzyılda devam eden yenileşme hareketleri, I.Meşrutiyet dönemine kadar devam etmiştir. Devletin başkenti İstanbul'da bu gelişmeler yaşanırken, hemen yanı başında bulunan ve Osmanlı'nın bir taşra kenti görünümünde olan Bursa da yenileşme hareketlerinden payına düşeni fazlasıyla alacaktı.

Bursa, Osmanlı Devleti tarafından 1326 yılında fethedilen ve bu tarihten itibaren siyasi ve ticari yönden önemli bir gelişim göstermeye başlayan bir şehirdir. 17.yüzyılda Bursa, Anadolu Eyaleti'ne bağlı ve "Hudâvendigâr" unvanını alan paşalar tarafından yönetilen bir sancak konumundaydı. Kite, Filedar, Abolyont, Kestel ve Çukurca, Bursa Sancağı'na bağlı nahiyelerden bazılarıydı. Şehir yöneticileri başkent İstanbul'dan atanırdı¹. Şehrin bir dönem Osmanlı'nın başkenti konumuna gelmiş olması, gelişimine önemli ölçüde ivme kazandırdığı gibi bulunduğu coğrafi konum ve verimli ovası da gelişim

¹ Evliya Çelebi, **Seyahatname'ye Göre Ruhaniyetli Şehir Bursa**, Haz. Hasan Basri Öcalan, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009, ss.36-38.

göstermesinde önemli bir rol oynamıştır. Bursa'nın gelişimindeki asıl itici güç ise şehirde ipek ticareti hacminin artarak İpek Yolu'nun Avrupa'ya açılan kapısı konumuna gelmiş olmasıdır. Şehrin ekonomik açıdan önemli bir potansiyel teşkil etmesi, Osmanlı Hükümeti tarafından önemsenmesi sonucunu getirmiştir.

Bursa 19.yüzyıla yangınla girdi. 1801 yılında çıkan büyük bir yangın şehrin neredeyse üçte ikisine zarar verdi². 1800-1830 döneminde Bursa, Osmanlı Devleti'nin taşrada bulunan ve nüfusu günden güne artan, önemli bir ticaret şehri konumundaydı ve Osmanlı'nın tüm karakteristik özelliklerini yansıtmaktaydı. Bu dönemde şehrin nüfusu ise “vergi veren yetişkin erkek” lerin tespiti amacıyla, sadece bekâr ve evli erkeklerin sayıldığı³, tahrir defterlerinden elde edilen çeşitli tahminlerle dile getirilmekteydi. 19.yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu, Donald Quataert'in tahminlerine göre 25-32 milyon civarındaydı⁴. 1831 yılında ise modern anlamda kabul edebileceğimiz ilk resmi nüfus sayımı gerçekleştirildi. Bu sayımda vergi yükümlülerine ek olarak, asker sayısını belirlemek için, tüm yetişkin erkekler sayıldı fakat kadın ve çocukların sayımı yine yapılmadı⁵. Bu dönemde Osmanlı yönetimi, gayrimüslimlerin etnik veya dini kökene göre nüfus miktarlarını da önemseydiğinden, nüfus sayımları daha ayrıntılı bir şekilde gerçekleştirilmeye çalışıldı⁶. 1831 yılı verilerine göre Bursa'nın kasaba nüfusu 16.118'di. Kasabaya bağlı köyler de dâhil edildiğinde bu nüfus 24.827'e çıkmaktaydı⁷. Bu verilerden anlaşıldığına göre, Bursa yaklaşık 25.000 nüfusu ile günümüzdeki orta büyüklükte bir ilçe görünümündeydi. İdari anlamda ise merkezi Kütahya'da bulunan Anadolu Eyaleti'ne bağlı bir sancak statüsündeydi⁸.

Şehrin nüfus yapısı incelendiğinde Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan bir sosyal yapının varlığı görülmektedir. Şehrin yöneticileri ve şehir adına söz söyleyenler memur, ulema, asker ve esnaftan oluşan Müslüman unsurlardı. Kısaca yönetim erki Müslümanların elindeydi. Şehrin ekonomik gücü ise; Rum, Ermeni ve Musevilerden

² Kâzım Baykal, **Bursa ve Anıtları**, Hâkimiyet Tesisleri, Bursa, 1993, s.25.

³ Kâmil Kepecioğlu, “Bursanın eski devirlere ait kayıt defterleri”, **Türkün**, Sayı:7, Bursa, 1936, s.42.

⁴ Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)**, Çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yay. İstanbul, 2002, s.172.

⁵ 19.yy'ın ikinci yarısında yapılan sayımlarda ise “hane” lerin sayılmasına öncelik verildi. Sosyolojik bir terim olan hane, içinde çekirdek veya geniş aileyi barındıran bir kavramdır.

⁶ Kemal H.,Karpaz, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2003, ss.46-49.

⁷ Karpaz, a.g.e., s.150,157.

⁸ Kâmil Kepecioğlu, **Bursa Kütüğü**, C.II, Haz. Hüseyin Algül, Osman Çetin, Mefail Hızlı, Mustafa Kara, Asım Yediyıldız, Bursa Kültür A.Ş.- Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa, 2009, s.77.

oluşan gayrimüslimlerdeydi. Dolayısıyla 19.yy, ekonomik güç ile yönetim gücünün rekabeti ile geçmiştir denilebilir.

19.yy'ın başlarında, Yahudiler kuyumculuk, Ermeniler eğlence, Rumlar ticaret ve Müslümanlar da esnaf olarak ön plana çıkmakta ve ipekçilik özellikle gayrimüslimler arasında önemli bir faaliyet alanı olarak görülmekteydi. Evlerde kurulmuş olan ilkel sayılabilecek mancınık denilen aletlerle ve geleneksel yöntemlerle ipek ipliği elde etmeye çalışan Bursa halkı, bir taraftan da zirai faaliyetlerine devam etmekteydi. İpekçilik faaliyetleri Rum ve Ermeni cemaat arasında yaygınlık gösterirken, Müslümanlar arasında çok yaygın değildi. Kozaların yetiştirilip ipek ipliğine dönüştürülmesi sürecinin oldukça zahmetli ve riskli olması ve üstelik havaların soğuk gitmesi veya kozalarda meydana gelebilecek bir hastalığın üreticiler açısından önemli ekonomik kayıplara neden olabileceği endişesi, ipekçiliğin Müslümanlar arasında çok fazla yaygınlaşıp temel ekonomik faaliyet alanı haline gelmesini engellemiştir. Müslümanlar açısından bu faaliyetler özellikle kadınların bir uğraş alanı olarak görülmüş ve zirai faaliyetlerin bir yan alanı olarak değerlendirilmiştir.

Avrupa'da ipek endüstrisini alanında yaşanan devrim niteliğindeki gelişmelerin 1830'lu yıllarda Bursa'ya ulaşması⁹, mancınık denilen ilkel üretim araçlarının yerini buhar gücüyle çalışan flatür (iplik çekme) fabrikalarının almasına ve şehrin klasikleşmiş ekonomik dokusunda önemli değişimlerin oluşmasına yol açmıştır. Endüstri alanında yaşanan bu değişim, kısa süre içinde hayatın değişik alanlarına da yansımış ve şehrin sosyal hayatı 19.yüzyıl boyunca önemli değişikliklere uğramıştır.

Sosyal hayattaki ilk değişimler, Fransız sermayesinin şehirde ipek fabrikaları açarak yatırımlarda bulunması ile başlamıştır. Köylerde zirai faaliyetlerde bulunan özellikle gayrimüslim genç kızların ve kadınların, fabrikalarda işçi olarak çalışmaya başlaması, onları evlerinin dışına çıkarmış ve iş dünyasının bir parçası haline getirmiştir. Köyündeki tarımsal faaliyetlerde sadece emeğini ortaya koyan kadın, artık iş hayatı ile birlikte emeğini ücrete dönüştürmeyi başarmıştır. Fakat fabrikaların, koza alımlarının yapıldığı yaz aylarında birkaç ay faaliyet gösteriyor olmaları ve neticesinde köylerden gelen kadın işçilerin çoğunluğunun bu fabrikaları otel gibi kullanmaları, bir yandan köyden kente yaşanacak büyük bir çapta göçü engellediği gibi diğer taraftan da şehir halkı ile fabrika

⁹ Ergun Kâğıtçıbaşı, Enis Yaşar, **Bursa Ekonomik Tarihi 1326-1900**, Bursa Ticaret Odası, Bursa, 2005, s.242.

çalışanlarının iletişimini ve bundan doğacak etkileşimi de en az seviyeye düşürmüştür. Bu nedenle, fabrika çalışanları şehrin sosyal hayatı üzerinde çok fazla bir değişikliğe neden olamamıştır¹⁰.

19.yüzyılda, fabrika işçilerinin başlatamadığı değişimi, yabancı sermayenin şehirde açtığı Avrupai tarz ve anlayıştaki işletmeler başlatmıştır. Endüstri faaliyetlerinin arka planı olarak nitelendirebileceğimiz bu alanı, Bursa yerli halkı yerine yine Avrupa sermayeli yabancılar doldurmuştur. Otel ve lokanta işletmeciliği alanında Fransız Madam Brotte'nin sunduğu kaliteli hizmetlerle, küçük çapta gelişmeye başlayan Bursa endüstrisinin ihtiyaç duyduğu hizmet sektörünün de temelleri atılmıştır¹¹.

Bursa'da yabancı sermayenin başlattığı sosyal değişim sınırlı kalmış ve tabana gereği gibi yayılamamıştır. Bu durumun birçok nedeni vardır. Müslümanların klasik üretim sürecine devam etmeleri ve açılan fabrikalarda kendilerine fazla yer bulamamaları, ekonomik değişimi tabana yayıp bir sosyal değişime neden olamadığı gibi el emeği ve fabrikasyon ürünlerin bir arada bulunmasına da neden olmuştur. El emeğinin fabrikasyon üretim ile yarışamayacağı bir süre sonra anlaşıldığından, Müslümanlar yavaş yavaş bu alanı terk etmeye başlamışlardır. Sosyal değişimin önündeki bir diğer engel ise; şehrin yöneticilerinin bu süreçte, ekonomik faaliyetleri destekleyecek alt yapı ve diğer hizmetleri gerektiği gibi yerine getirememiş olmasıdır. Bundan dolayı şehrin başkent ile olan bağlantısı da tam anlamıyla sağlanamamıştır. Şehir içi yolların yanında şehri çevre kazalara ve İstanbul'a bağlayan yollar kötü durumdaydı. Fakat bu yolların yapımı veya yeniden elden geçirilerek düzenlenmesi için büyük bir talep de gözüküyordu.

Ekonomik faaliyetlerin temelini teşkil eden arz ve talep unsuru işlemiyordu. Osmanlı maliyesinin durumu ortadaydı ve gereği gibi her yere yetişilemiyordu. Üstelik hatıratlardan anladığımız kadarıyla ödenekler geç gönderiliyor, kısıtlanıyor ve hatta bazen memurların maaşı ödenemez duruma geliyordu¹². Memurunun maaşını ödemekte zorlanan devletten yol yapması zaten beklenilecek bir durum değildi.

¹⁰ Leila Thayer Erder, **The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835- 1975**, Princeton University, 1976, s.114.

¹¹ Ayhan Aktar, "Bursa'da Devlet ve Ekonomi", **Bir Masaldı Bursa**, Haz. Ergun Yenal, YKY., Bursa, 2008, s.123.

¹² Ebubekir Hâzım Tepeyran, **Hatıralar**, Hazırlayan: Faruk Ilıkan, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. İstanbul 1998, s.492-493.

Bursa’da, 31 Ocak 1855 (1854) Çarşamba günü saat 15:15’de (ezani saate göre 09:15) şiddetli ve yıkıcı bir deprem meydana geldi. Bu depremde 300’e yakın insan öldü, 84 cami ve birçok ev, han yıkıldı ve birçok bina da çıkan yangınlardan zarar gördü. Deprem, şehrin fiziki görünümünü oldukça değiştirdi, birçok tarihi binanın yıkılmasına veya zarar görmesine neden oldu. Emir Sultan Külliyesi, Yıldırım Bayezid Külliyesi, Ulucami, Yeşil Cami gibi şehrin önemli tarihi yapılarında da çatlama ve bazı bölümlerinde yıkılmalar yaşandı. Rum Mahallesi’nde bir gayrimüslime ait tekstil fabrikasının üstüne kale burcunun düşmesi üzerine 30 kadar da işçi kız hayatını kaybetti. Bursa şehir merkezinde bulunan su kaynakları ise sığınlar tarafından istilaya uğradı. Bu deprem Bursa’nın çevre kazalarını da etkiledi ve artçı sarsıntıları orta ve hafif şiddette olmak üzere aralıklı olarak üç ay kadar devam etti. 18 Nisan 1855 tarihinde ise ikinci büyük deprem yaşandı. Bu deprem can kaybına yol açmadı fakat yangınların çıkmasına ve birçok binanın zarar görmesine neden oldu. 1857, 1858 ve 1860 yıllarında da şiddetli depremler meydana geldi, fakat bu depremler can kaybına yol açmadığı gibi, önemli maddi zarara da yol açmadı¹³.

1855 depreminden sonra şehre başkentten gönderilen bir heyetin çalışmaları ile ilk defa şehrin kadastrosu çizilip haritaları hazırlandı ve 1862 yılında matbaada bastırıldı¹⁴. Bu harita o dönem Bursa şehri hakkında verdiği değerli bilgiler yanında, şehrin planlı ve programlı bir şekilde inşa edilmesini göstermesi açısından da oldukça önem teşkil etmektedir.

Bursa’da, 1855 yılında meydana gelen büyük ve yıkıcı deprem, şehrin ekonomik ilerleyişini sekteye uğratabilirdi. Fakat korkulan olmadı ve ekonomik faaliyetler kaldığı yerden devam etti. Buna karşılık şehrin fiziki gelişimi gecikti ve sosyal değişim hız kazanmadı. Depremin yanında şehirde sık sık çıkan yangınlar da fiziki gelişimin önünde zaman zaman bir engel teşkil ediyordu. 1801,1804, 1863, 1870 ve 1873 tarihlerinde çıkan

¹³Yusuf Oğuzoğlu, “Osmanlı Arşivi Kayıtlarına Göre 1855 Bursa Depremi”, **Bursa Yöresi’nin Depremselliği ve Deprem Tarihi**, Ed. Nurcan Abacı , Bursa , 2001 , ss.81-84 ; Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.IV, ss. 273-274. Prof.Dr. Yusuf Oğuzoğlu, vali vekili ve Bursa Meclisi Reisi Esseyit Hafız Ömer ile Bursa Naibi (kadısı) ve dokuz meclis üyesinin mühürlerini bastığı 3 Şubat 1855 tarihli raporu kaynak göstererek bu tarihi vermektedir. Kâmil Kepecioğlu ise bu depremin tarihini şer’iye sicillerine dayalı olarak 1855 yılı Mart ayının birinci Çarşamba günü (1271 Cemaziyelahirinin on birinci günü) saat dokuz olarak vermektedir. Bazı kaynaklarda ise depremin tarihi 1854 olarak geçmektedir.

¹⁴ Kâzım Baykal, **2000 Yıllık Bursa’nın Belediyesi**, Öz Kardeşler Matbaası, Bursa, 1976, ss.48-50.

irili-ufaklı yangınlar¹⁵ insan ölümüne yol açmadı fakat şehirde birçok binanın yanmasına ve tarihi yapıların zarar görmesine neden oldu. Özellikle 1863 yılında, Sedbaşı'nda bulunan Ermeni Mahallesi'nde çıkan yangın, mahallenin dokusunda önemli değişikliklere yol açtı. Bu yangın sonucunda, Sedbaşı'ndaki "İpekçilik Caddesi" yeniden düzenlendi ve zengin ipek tüccarlarının oturduğu, Müslüman, gayrimüslim ve yabancılara ait konakların sıralandığı, Bursa'nın seçkin bir mahallesi konumuna geldi¹⁶. Osmanlı yönetimi, yangınların verdiği zararı azaltmak için, yeni yapılacak binalarda ahşap kullanımını yasakladı. Yangınların yayılmasını engelleyen kâgir binalarının yapımını ise özendirdi¹⁷. Özellikle 1863 yangınından sonra şehirde yapılmış olan binalarda ahşap kullanımının oldukça azaltılmış olduğu görülmektedir.

Deprem ve yangınların etkilerini ortadan kaldırmak için şehrin yöneticileri restorasyon işlemlerine hız verdiler. Özellikle tarihi öneme sahip yapıların yenilenmesi için Fransız uzmanlar getirildi ve şehrin büyük camilerinde yenileme çalışmaları yaptırıldı. Fakat restorasyon kavramı ve yöntemi, ülkede çok fazla bilinmediğinden, yenileme çalışmaları sırasında orijinal dokunun zarar görmesine neden olundu. Mehmed Ziya, 1855 depreminde çatlayarak hasar gören Ulucami'nin kubbe ve tâklarının yeniden yapıldığını, sütun ve duvarlarındaki yazıların yeniden yazıldığını ve minberinin verniklendiğini, fakat minberin oymalarının ne yazık ki boyalar ile doldurulmuş olduğunu belirtmektedir¹⁸.

Şehrin bir yandan nüfusu artarken, diğer taraftan ekonomik sürecin değişime uğraması, Bursa'nın idari yapısında yeni düzenlemelerin ortaya çıkmasını sağladı. 1834 yılında şehirde ilk defa mahalle muhtarlığı kuruldu¹⁹. Şehir, 19.yüzyılın ilk yarısına kadar, merkezi Kütahya'da bulunan Anadolu Eyaleti'ne bağlı bir sancak statüsünde iken, 1841

¹⁵ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.IV, ss.236-238; C.IV, s.190; C.IV, ss.236-238; C.III, s.106; Mehmed Ziya, **Bursa'dan Konya'ya Seyahat**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Dr.Levent Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2008, ss.31-32; Hasan Tâib, **Hatıra ya da Bursa'nın Aynası (Hatıra-Yâhud-Mir'ât-ı Burûsa**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Bursa İl Özel İdaresi, İstanbul, 2007,s.80; Vasileios I. Kandes, **Kuruluşundan XIX. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa**, Haz. Selahattin O.Tansel, Gaye Kitabevi, İstanbul, 2009, s.111 ; Mülazım Abdülkadir, **Bursa Tarihi Kılavuzu**, Haz.Mehmet Fatih Birgül, Levent Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009, ss.195-196, 202-204; Kâzım Baykal, **Tarihte Bursa Yangınları**, Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yay., Bursa, 1948, ss.38-42; Bursa Gazetesi, Sayı:106, 27 Cemâziyelâhîr 1310 (11 Kanunusani 1308), s.5.

¹⁶Beatrice Saint-Laurent, "Bir Tiyatro Aşığı: Ahmed Vefik Paşa ve XIX. Yüzyıl Sonlarında Bursa'nın Yeniden Biçimlendirilişi", **Bir Masaldı Bursa**, Çev. İsmail Yerguz, Haz. Engin Yenal, YKY. Yay., Bursa, 2008, s.109.

¹⁷ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, Çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s.303.

¹⁸ Mehmed Ziya, a.g.e., s.86.

¹⁹ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.III, s.206.

yılında Anadolu Eyaleti uygulamasına son verildi ve Hudâvendigâr Vilâyeti oluşturularak merkezi Bursa yapıldı. Kütahya’da Anadolu Eyaleti Valisi sıfatıyla bulunan Dilaver Paşa da Bursa’ya gelerek, vilâyet teşkilatının kurulmasını sağladı²⁰. 1867 yılında yapılan yeni düzenlemede, Bursa merkez olmak üzere Hudâvendigâr tekrar vilâyet yapıldı. 1868 yılında Hudâvendigâr Vilâyeti 85 kazadan oluşmaktaydı. Hudâvendigâr Livası kazaları ise şunlardı: Bursa, Gemlik, Pazarköy, Mudanya, Yalova, Karamürsel, Trilye, Bilecik, Lefke, Karacaşehir, Gölpazarı, Söğüt, Mihaliç, Kirmastı, İnegöl, Yenişehir, İznik, Pazarcık, Domaniç, Atranos²¹.

Bursa’nın ekonomik ve sosyal açıdan gelişip, Anadolu’nun lider şehirlerinden biri konumuna gelmesinde, şehirdeki toplumsal tabakaların çeşitliliği ve etkinliği önemli bir rol oynamıştır. Şehrin çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar, ağırlıklı olarak İslam dininin şekillendirdiği ve yön verdiği bir sosyal hayatın oluşmasını sağladılar. Bursa’da çok sayıda tekke ve zaviyenin bulunması, tarikatlarda yaşanan çeşitlilik, şehrin İslami unsurlarının ön plana çıkmasında ve dini faaliyetlerinin zenginleşmesinde önemli bir etken oldu.

Müslümanların, İslam dininin tarihsel mirasına sahip çıkması, koruması ve aynı zamanda geliştirme çabaları, şehrin Osmanlı klasik eğitim kurumları olarak nitelendirilen ve usul-i atika (eski usul) tarzında eğitim veren kurumların artışına da neden oldu. Özellikle şehirde medrese sayısının artması ve bu konuda söz sahibi bir konuma gelmesi, ulemanın söz söyleme etkinliğini de artırmaktaydı. Bununla beraber, şehirde usul-i cedid (yeni usul) tarzında eğitim veren okullar da açılmaya başladı. Bu okullardan biri de 15 Şubat 1845 tarihinde, Harbiye Nezareti’ne bağlı olarak, “Mektebi Fünûn-i İdâdîsi” ismiyle eğitim-öğretime açılan Bursa Askeri İdâdîsi idi²². Okul yapıldıktan sonra, dersaneler için sıraya gereksinim duyulmadığından, öğrenciler tıpkı medrese ve camilerde olduğu gibi yere serdikleri bir kilim üzerine oturarak, öğretmenlerini dinleyip, derslerini yapıyorlardı. Sonraki yıllarda programa resim, harita, Fransızca gibi derslerin eklenmesi, oturarak ders görülmesini zorlaştırdı. Bundan dolayı, 1870 yılında sıralar yaptırıldı. Dersaneler ve yatakhane bölümleri de sınıflara göre birbirlerinden ayrılarak okula modern bir görünüm vermeye çalışıldı²³.

²⁰ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.II, s.77.

²¹ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.II, s.187.

²² Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.I, s.144.

²³ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.I, s.144.

Osmanlı Devleti, büyük devletlerin baskılarını bertaraf etmek için 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nı yayınladı. Bu ferman ile gayrimüslimlere birtakım haklar tanındı, bununla beraber resmi devlet okullarına girebilmelerinin de yolu açıldı. Bu karar, Osmanlılık politikasının bir gereği olarak Müslim-gayrimüslimi “Osmanlı” kimliği altında birleştirip, bir Osmanlı milleti oluşturma düşüncesinin bir yansımasıydı. Fakat Tanzimat Fermanı'nda eğitim kurumlarına ilişkin bir maddeye rastlanılmamaktadır²⁴. 1856 Islahat Fermanı'nda ise eğitime geniş bir yer ayrılarak gayrimüslimlerin eğitim hakları vurgulandı. Osmanlı Devleti içerisinde uyrukları bulunan devletler, bu fermanları birer fırsat görerek kendi uyrukları veya dindaşları için Osmanlı toprakları üzerinde birer birer okul açmaya başladılar. Okul açılması yönünde Osmanlı Devleti tarafından ilan edilmiş bir ferman olmamasına karşın, bu okullar yabancılar tarafından izinsiz olarak açıldılar ve genellikle de kapitülasyonlar çerçevesinde faaliyet gösterdiler²⁵.

Osmanlı Devleti toprakları üzerinde açılmış olan gayrimüslim okullarda, Batı kültürü öğretildiği için bu öğrenciler Osmanlı düzenine yabancılaşıyorlardı. Din de bu amaç için bir araç olarak görülüyordu. Bu süreçte özellikle ülke dışından gelen telkinler ile devrin büyük güçlerinin bu durumu fırsat bilerek Osmanlı Devleti üzerinde kurduğu baskılar etkili oldu.

1820 yıllarında “American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) veya kısaca Board” isimli örgüt ki sonradan değişen ismi ile “United Church Board for World Ministries”, Osmanlı toprakları üzerinde misyonerlik faaliyetlerine başladı. Bu örgütün desteği ile Osmanlı topraklarında Amerikan okulları açıldı, bu nedenle de açılan okullar “Board Okulları” olarak tanındı. Osmanlı toprakları üzerinde ilk Amerikan okulu 1824 yılında Beyrut'ta açıldı. İstanbul'da ise 1832 yılında Amerikalı bir misyoner olan William Goodell tarafından kendi evinde kuruldu. Fakat Fener Patrikhanesi'nin baskısı sonucu kapatıldı²⁶. Bursa'da ise Amerikan okulunun ilk temelleri

²⁴ İlhan Tekeli, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.II, İletişim Yay., İstanbul, 1985, ss.466-469.

²⁵ Cemil Koçak, “Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.II, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s.485.

²⁶ Uygur Kocabaşoğlu, “Amerikan Okulları”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.II, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s.496.

1867 yılında atıldı ve Amerikan misyonunun Pasifik Kadınlar Heyeti tarafından organize edilerek açılan okul sonradan bir kız lisesine dönüştürüldü²⁷.

Bursa’da ilk Protestan Kilisesi 1862 yılında kuruldu. 1867 yılında ise Demirtaş köyünde ilk Yunan Protestan Kilisesi faaliyetlerine başladı²⁸. Osmanlı yönetimi Amerikan okullarının ülke içindeki faaliyetlerini takip etti ve bu amaçla çeşitli dönemlerde vilâyetlere gönderdiği emirlerde Amerikan okullarının buldukları yerler, dereceleri, okula devam eden öğrencilerin cinsiyet ve mezheplerine göre ayrılmış sayısal verilerle, bu okullara Müslüman öğrencilerin gidip gitmediğine dair bilgi isteğinde bulundu²⁹. Bursa’da, gayrimüslimler de okul açma etkinliğinde bulundular. Rumlar, kendilerine ait ilk rüşdiyye okulunu 1244 (1828/1829) yılında, idâdîlerini ise 1288 (1871/1872) yılında kurdular³⁰.

Gayrimüslimler, okul açabilme serbestliğine 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi ile kavuştular. 1 Eylül 1869 tarihli nizamnâmenin 18.maddesi ile gayrimüslimlerin kendi cemaatleri için sıbyân ve rüşdî derecesinde okullar açarak, bu okullarda, Müslümanlardan ayrı olarak eğitim görmeleri Osmanlı yönetimince kabul edildi³¹.

19.yüzyıl, Bursa’nın ilkleri yaşadığı bir yüzyıl oldu. El emeğinin yerini fabrikasyon üretimin alması ile başlayan süreç, yabancı ve gayrimüslim sermayenin profesyonel anlamda hizmet sektörünün ilk nüvelerini ortaya çıkarması ile devam etti. 1860’lı yıllara kadar şehrin yöneticileri duruma çok fazla müdahil olmadı fakat bu tarihten sonra ilk kıpırdanmalar başladı. Ahmed Vefik Paşa’nın Bursa’da “Anadolu Sağ Kol Ciheti Müfettişliği” sıfatı ile görev yaptığı Mart 1863-Eylül 1864 döneminde, bu kıpırdanmalar eyleme geçmeye başladı³².

1863 yılına kadar gelen süreçte şehrin yalnızca dört resmi yapısı bulunmaktaydı: Askeri idâdî, askeri rüşdiyye ile Osmanlı padişahları Abdülmecid’in 1844 ve Abdülaziz’in 1861 yıllarında şehre yaptıkları ziyaretleri nedeniyle yapılmış iki ayrı köşk. Ayrıca Abdülaziz’in ziyareti için Çekirge’yi şehir merkezine bağlayan yol genişletilip yeniden

²⁷ Tülin Akyürek, **Bursa Kazası’ndaki Rumlar Üzerinde Megali İdea’ya Yönelik Faaliyetler ve Sonuçları (1856-1922)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Tarih Anabilim Dalı, Bursa, 2005, s.95.

²⁸ Akyürek, a.g.e., s.95.

²⁹ BOA., Y.PRK.MF., 4/36, 28 Zilkade 1317.

³⁰ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def’a 29, Matbaa-i Vilâyet, 1320, s.356.

³¹ Koçak, a.g.m., s.486.

³² Beatrice Saint-Laurent, “Bir Tiyatro Aşığı: Ahmed Vefik Paşa ve XIX. Yüzyıl Sonlarında Bursa’nın Yeniden Biçimlendirilişi”, **Bir Masaldı Bursa**, Çev. İsmail Yerguz, Haz. Engin Yenal, YKY. Yay., Bursa, 2008, s.107.

düzenlenmişti. Bu dönemde, merkez yönetimi tarafından, yenileşme hareketlerinin ilk uygulama alanı olarak Hudâvendigâr Vilâyeti ve doğal olarak da bu vilâyetin merkezi konumunda bulunan Bursa seçildi. Ahmed Vefik Paşa ise geniş yetkilerle donatılarak, sözü edilen bu yenileşme hareketinin uygulayıcısı olarak görevlendirildi. 1855 yılında meydana gelen depremin şehirde ortaya çıkardığı büyük tahribatı ortadan kaldırmak için Avrupalı mühendislerin şehircilik yöntemleri uygulandı. Şehrin ilk defa modern anlamda kadastrosu Suphi Bey tarafından 1858 yılında çizildi ve 1861 yılında bir plan dâhilinde matbaada bastırıldı. Paşa, şehrin yeniden inşa edilmesinde bu plandan oldukça yararlandı. Paşa, ilk iş olarak vilâyetin büyük nüfuslu yerleşim yerlerini Bursa merkeze bağlayan ve yıllarca ihmal edilmiş olan yolların modern bir görünüme kavuşması için harekete geçti. Avrupalı mühendislerin çizdiği planlar doğrultusunda, birçok şehir Bursa'ya bağlanarak, ulaşım kolaylaştırıldı. 1863-1869 döneminde Bursa çeşitli ilklerini yaşamaya başladı: Hükümet konağı inşa edildi (1863)³³, ilk resmi matbaa 1282 (1865) yılında kuruldu³⁴, belediye teşkilatı 1284 (1867) yılında oluşturuldu³⁵, İlk modern hastane 1868 yılında Gureba Hastanesi ismi³⁶ ile açıldı, ilk gazete (resmi) 8 Şubat 1869 tarihinde³⁷ basıldı ve usul-i cedit tarzında eğitim veren ilk sanat okulu (ıslahhâne ismi ile sanayi mektebi) 10 Nisan 1869 tarihinde hizmet vermeye başladı³⁸.

Bursa'nın ilk matbaası, resmi bir matbaa olarak, Vilâyet Matbaası ismi ile 1865 yılında kuruldu. Matbaanın kurulması Bursa için büyük bir şans oldu. Çünkü bundan sonra meydana gelecek gelişmeler matbaa merkezli olarak gelişti ve uygulama alanı buldu. Resmi belgelerin artık elde yazılmasından vazgeçildiği gibi çoğaltılıp ilgili yerlere gönderilmesi de kolaylaştı. Bununla beraber Bursa'nın ilk gazetesi ve aynı zamanda ilk resmi gazetesi olma özelliği taşıyan Hudâvendigâr gazetesi, 8 Şubat 1869 yılından itibaren bu matbaada basılmaya başlandı. Gazete, haftada bir gün (Çarşamba) yayınlanmaktaydı³⁹. Buna karşın Bursa için bu durum bir ilkti ve çok önemli bir girişimdi. Bursa halkı artık çevresinde olup bitenleri, devletin uygulamalarını takip edebilme şansına kavuşmuştu.

³³ Laurent, a.g.m., s.107, 109.

³⁴ Şerafeddin Mağmumi, **Bir Osmanlı Doktorun Anıları Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye**, Çev.Cahit Kayra, Buke Yay., İstanbul, 2001, ss.47-48.

³⁵ Mülazım Abdülkadir, a.g.e., s.202.

³⁶ Hasan Tâib, a.g.e., s.53. (Hastane sonraki yıllarda önce Vefikpaşa Hastanesi, sonra da Hamidiyye Bursa Hastanesi ismini almıştır).

³⁷ Mustafa Tayla, **Bursa Basımı (1868-1983)**, Bursa Gazeteciler Cemiyeti Yay., Bursa, 1997, s.18, 21

³⁸ Faruk Üsküdari, **Eski Bursa'dan Notlar**, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, Bursa, 1972, ss.115-116.

³⁹ Tayla, a.g.e., s.18, 21.

Bursa ile ilgili sayısal bilgi toplamının önemini kavrayan şehrin yöneticileri 1870/1871 döneminden itibaren de, başlangıçta amatörce de olsa şehir yıllıkları (sâlnâme) hazırlatıp yine Vilâyet Matbaası'nda bastılar⁴⁰. Böylece Bursa halkı, şehirde meydana gelen gelişmeleri üstelik resmi ağızlardan elde edilmiş bilgilerle daha kolay takip edebilme imkânını yakaladı.

Osmanlı Devleti'nde belediye kurma çalışmaları 1854 tarihinde başladı. Bu tarihte ilk defa İstanbul'da belediye teşkilatı kuruldu. 23 Rebülevvel 1283 (5 Ağustos 1866) tarihinde ise; belediye hizmetlerinin tüm Anadolu şehirlerine yaygınlaştırılması kararlaştırıldı. Bu amaçla “Teşkil Olunacak Daire-i Belediye ve Meclislerinin Sureti Tertibi ve Memurlarının Vazifeleri” ismi ile bir yönetmelik çıkarıldı⁴¹. Bursa belediye teşkilatı da bu yönetmelik gereğince 1284 (1867) yılında kuruldu⁴². Kâzım Baykal, belediyenin ilk kez hangi valinin emriyle kurulduğu, ilk belediye başkanının kim olduğu, ilk belediye teşkilatının kimlerden oluştuğu ve belediyenin hangi binada çalışmaya başladığını kesin olarak ortaya koyan bir belge bulunmadığını ifade etmektedir⁴³.

1873 yılında Bursa Belediyesi kadrosu şöyleydi:1 reis, 1 muavin, 1 mühendis, 1 tabib, 1 meclis kâtibi, 1 sandık emini, 1 kontrat kâtibi, 1 memleket kalfası, 3 belediye çavuşu, 1 vilâyet baytarından oluşmaktaydı. Belediye meclisi ise 6 seçilmiş üyeden ibaretti⁴⁴.

1286 (1870) tarihli İdare-i Vilâyet Nizamnâmesi'nde bildirilen tüzük hükümlerine göre; belediye reisini mutasarrıf* aday göstermekte ve vali tayin etmekteydi. Meclisi ise mahalli ihtiyar heyetleri belirlemekteydi. Belediye üyeleri; bir reis, bir muavin ve altı tane meclis üyesi şeklinde belirlenmişti⁴⁵. Modern şehirciliğin en önemli ögesi olan belediyecilik faaliyetleri, şehri modern bir yapıya kavuşturmak için taze bir kan olarak devreye girmiştir.

⁴⁰ Hudâvendigâr Vilâyet Salnâmesi, Def'a 1, Matbaa-i Vilâyet, 1287.

⁴¹ Kâzım Baykal, **2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi**, Özkardeşler Matbaası, Bursa,1976, s.86.

⁴² Mülazım Abdülkadir, a.g.e., s.202.

⁴³ Baykal, a.g.e., (1976), s.87.

⁴⁴ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.I, s.194.

⁴⁵ Baykal, a.g.e., (1976), s.86.

* Mutasarrıf: “Tanzimat'tan sonra, Osmanlı yönetim teşkilatında sancakların yöneticisi” (**Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2005, s.1424).

Sağlık alanında da önemli gelişmeler sağlanmış ve 1868 yılında Gureba Hastanesi ismi ile şehrin ilk hastanesi açıldı⁴⁶. Ahmet Vefik Paşa, Anadolu Sağ Kolu Müfettişi görevi ile Bursa'ya gönderildiğinde, darüşşifanın yıkık durumunu gördü. Bursa halkının bir hastaneye ihtiyacı olduğunu tespit eden paşa, hastane olarak kullanılmak amacıyla, Damat Efendi Konağı'nın satın alınmasını sağladı⁴⁷. Burç üstünde ve havadar bir yerde bulunan konağın bazı yerleri tamir edilerek bir hastaneye dönüştürüldü. Hastane yüksek bir noktada bulunduğundan, Mudanya'dan trenle Bursa istikametine gelirken, çok uzaklardan bile görülebilmekteydi⁴⁸. Konak duvarının inşaatı sırasında, bir havuzun ortaya çıkarılmış olması, üzerinde hastane yapılan arazinin, Bursa Sarayı'na ait olduğunu göstermiştir. Vefik Paşa, hastanenin devamlılığının sağlanması için birtakım mali önlemler aldı fakat Osmanlı yönetiminin müfettişlik uygulamasına son vermesi ile paşa, İstanbul'a çağrıldı. Paşanın gidişi çalışmaları yavaşlattı. Hastane ancak 1868 yılında Gureba Hastanesi ismi ile açılabilirdi⁴⁹.

Bursa'nın ilk meslek okulu olma özelliği kazanan ıslahhane (sanayi mektebi), 10 Nisan 1869 tarihinde⁵⁰ Pınarbaşı semti, Filipos Mahallesi'nde Türkmen Konağı isimli binada, yirmi dört kimsesiz ve yetim öğrenci ile eğitim-öğretim hayatına başladı⁵¹.

1830'larda Bursa'da, sanayi ve üretim alanında yaşanan gelişmeler, kısmi bir sosyal değişime yol açtı. Dolayısıyla da sosyal hayat anlayışı ve yaşayışında da çok fazla bir değişim olmadı. Kısmi dönüşümün öncüleri ise yabancılar ve gayrimüslimlerdi. Bu dönemde değişim yönünde Müslüman cemaatin çok fazla bir çaba sarf etmediği görülmektedir. 1860'lı yıllardan sonra, yapılan yeni düzenleme de, Bursa'nın yeniden bir vilâyet merkezi olarak benimsenmesi ve şehrin yöneticilerinin de olaya müdahil olması ile birlikte sosyal değişimin hızı bir parça da olsa artmış fakat şehri tümü ile saracak çapta bir değişim yine yaşanmamıştır. Buna karşılık II. Abdulhamid döneminde yaşanacak ve geniş halk kitlelerini etkileyecek olan sosyal değişimin temelleri atılmıştır.

⁴⁶ Hasan Tâib, a.g.e., s.53. (Hastane sonraki yıllarda önce Vefikpaşa Hastanesi, sonra da Hamidiyye Bursa Hastanesi ismini almıştır).

⁴⁷ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.I, s.96.

⁴⁸ Mehmed Ziya, a.g.e., ss.34-35.

⁴⁹ Hasan Tâib, a.g.e., s.53. (Hastane sonraki yıllarda önce Vefikpaşa Hastanesi, sonra da Hamidiyye Bursa Hastanesi ismini almıştır).

⁵⁰ Üsküdarı, a.g.e., 1972, ss.115-116.

⁵¹ **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Tophane Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi (Hamidiye Sımaı Mektebi)**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., Bursa, 2011, s.11.

I.Meşrutiyet'in ilanı ile beraber tahta geçen II. Abdülhamid, dış politikasını toprak kaybetmemek düşüncesi üzerine kurdu. Bu düşüncüyü gerçekleştirebilmek için de Avrupa ülkelerinin birbirleri arasındaki rekabetten yararlandı. İç politikada ise, birlik ve beraberliği sağlamak için Müslim-gayrimüslim kaynaşmasına dayalı bir anlayış benimsedi.

Osmanlı Devleti, bu dönemde yeni bir Osmanlı kimliği ortaya koymaya çalıştı. Müslim-gayrimüslim kaynaşmasına dayalı bu modelde, merkeze ve dinine bağlı, itaatkâr ve merkezi hükümetin değerleri ile uyuşan bir toplum ortaya çıkarmak, bir amaç olarak ortaya konuldu. Milliyetçilik akımlarının getirdiği ayrılıkçı fikirlerin, Osmanlı gayrimüslimlerini etkilediği bir dönemde, Müslümanların da aynı topraklar üzerinde yaşayan bu cemaatlere sırtını çevirmesi, Osmanlı toplumunun dolayısıyla da devletin tamamen çözülmesi anlamına gelecekti. Bu nedenle, II. Abdülhamid, cemaatleri birbirine yakınlaştırmanın çarelerini aramaktaydı. Bunun çözümü ise eğitim olarak görüldü. Yeni usulde eğitim verecek, karma okullar ile eğitilmiş bir orta sınıf oluşturulabilirdi⁵².

II. Abdülhamid, eğitimi devletin kurtuluşunda önemli bir araç olarak görüyordu. Dil birliğinin sağlanması, merkezin değerlerine bağlı ve itaatkâr bireylerin yetişmesi, bu döneminin temel eğitim siyasetiydi⁵³. Fakat Osmanlı yönetimi, gayrimüslimleri devletin resmi okullarına çekmeyi başaramadığı gibi, Müslüman vatandaşlarının da, gayrimüslim okullarda eğitim görmelerini engelleyemedi. Osmanlı Devleti'nin, devrin bilimsel ve çağdaş eğitim metot ve anlayışını, kendi maârif sistemine uyarlayamaması veya bunu yapmak için çok geç kalmış olması bu durumun temel nedeni olarak gözükmektedir. Gayrimüslim okulları ise, Maârif Nezâreti'nin programından bağımsız, kendi müfredatlarını uyguladılar⁵⁴. Osmanlı gayrimüslimlerinin bağışları ve Osmanlı sınırları dışından gelen mali desteklerle de, çağın gerektirdiği düzeyde eğitim veren ileri konumdaki okullar haline geldiler. Kaliteli eğitimlerinin yanında, bazı okulların (Peres Augustinus Assomption Fransız Koleji gibi) mezun olan öğrencilerine iş imkânları da sunmaları⁵⁵, Müslüman öğrencilerin bir kısmının bu okulları tercih etmesine neden oldu.

⁵² Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, Çev.Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2007, s.126,171.

⁵³ Deringil, a.g.e., s.126.

⁵⁴ Cemil Koçak, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.II., İletişim Yay., İstanbul, 1985, ss. 487-488.

⁵⁵ Ersin Serdal Kaplan, **Bursa Mekteb-i İdad-i Mülkisi (Kuruluşu-Gelişimi ve Sosyo Kültürel Hizmetleri)**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof.Dr. Atilla Çetin, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı, Sakarya, 2001, s.15.

II. Abdülhamid döneminde, gayrimüslim okulları ile rekabet edebilecek düzeyde kaliteli ve bilimsel eğitim verebilecek okullar açılmasına yönelik bir anlayış benimsendi. Bir yandan ülke genelinde okul sayısı artırılıp eğitim yaygınlaştırılmaya çalışılırken, bir yandan da, ülkede ihtiyaç duyulan alanlarda, çeşitli meslek okulları ve yüksekokullar açıldı⁵⁶. Rüşdiyye, idâdî ve meslek okulları gibi eğitim kurumları ile beraber, özellikle öğretim kademesinin ilk basamağını oluşturan ibtidâîlerin sayısı artırıldı ve Müslim-gayrimüslim kaynaşmasının sağlanması hedeflendi.

Açılan okullar ile birlikte, bu dönemde okullaşma oranı, önemli bir artış göstererek %7'ye ulaşmıştı. II. Abdülhamid'in tahta çıkışı olan 1876 tarihinde, Osmanlı İmparatorluğu dâhilinde, 4 yüksekokul, 4 dârümuallimîn, 253 rüşdiyye, 18.490 sıbyân mektebi ve 1 özel okul bulunmaktaydı. Abdülhamid döneminin sonlarına doğru ise, ülkedeki okul sayısı; 619 rüşdiyye (Bu rüşdiyyelerin 74'ü kız rüşdiyyesidir), 109 idâdî, 32 dârümuallimîn, 5000 civarında da ibtidâî mektebi olarak tespit edilmiştir⁵⁷.

Bursa, bulunduğu coğrafi konum, tarihi geçmişi, etnik ve dini yapısının çeşitliliği ve en önemlisi de ekonomik açıdan önemli bir değer teşkil etmesi ile Osmanlı yöneticilerinin her zaman önem verdikleri bir şehir olmuştu. II. Abdulhamid döneminde bu ilginin düzeyi artırıldı. Merkezin belirlediği seçkin valiler ile şehirde yenileşme hareketlerinin çeşitlenip, hız kazandığı bir dönem yaşandı. Ahmet Vefik Paşa ile başlanılan süreçte Bursa, yenileşme hareketlerinin test edildiği bir şehir olmanın ötesine geçerek modernleşme anlamında büyük yol aldı. Başta eğitim ve ulaşım olmak üzere hayatın her alanında kendini gösteren yenileşme hareketleri ile şehir modern bir görünüme kavuştu. Böylece Osmanlı yenileşme hareketlerini en iyi yansıtan vitrin şehirlerden biri konumuna geldi. Şehrin bu özelliği araştırma mekânın Bursa olmasındaki en önemli faktör olmuştur.

II. Abdulhamid döneminde, şehirde ortaya konulan yenileşme hareketleri şehrin iç dinamiği ile mi ortaya çıkmıştır yoksa Osmanlı hükümetinin belli bir plan ve program dâhilinde gerçekleştirdiği bir uygulama mıdır? Şehrin bir dönüşüme uğradığı bu süreçte, şehri oluşturan insan faktörü ve dolayısıyla sosyal hayat bu süreçten etkilenmiş midir? Eğer bir etkileşim gerçekleşmişse bu etkileşimin boyutu ve temel özelliği nedir veya

⁵⁶ İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yay., C.II, ss.471-473.

⁵⁷ Esma Parmaksız, **II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler**, Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Doç.Dr. Berrin Alper, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programı, İstanbul, 2008, s.27.

nelerdir? Etkileşimin öncülüğünü kimler veya hangi unsurlar üstlenmiştir? Bu çalışma, tüm bu sorulara cevap verebilmek için hazırlanmıştır.

Araştırmanın konusunu teşkil eden sosyal hayat; “İnsanın toplum içindeki yaşama biçimi”⁵⁸ olarak tanımlanan, çeşitli faktörlerden etkilenen ve zaman içinde değişime uğrayabilen bir kavramdır. Sosyal hayat kavramı, nüfus, eğitim, din, sağlık, ekonomi, kültürel faaliyetler gibi pek çok alan ile doğrudan ilintili olup, sözü edilen bu alanların herhangi birinde meydana gelen bir değişimden hızlı bir şekilde etkilenmekte ve farklı bir görünüme kavuşabilmektedir. Sosyal hayatın doğru bir şekilde algılanabilmesi için, bu alana kaynaklık sağlayan faaliyetler, bu çalışmada dört bölüm halinde incelenmiştir.

“Sosyal Hayat” ifadesi, hayatın hareketli ve canlı kısmı olarak algılanmış ve bu düşünce doğrultusunda şekillendirilmiştir. İlk olarak bu canlılığı oluşturan insan faktörünün boyutu, çeşitliliği ve dağılımı üzerinde durulmuş, şehrin genel profili çıkarılmaya çalışılmıştır. Nüfus miktarında yaşanan azalma veya artma ile ani iniş ve çıkışlar, nüfusun etnik ve dini yapıda meydana getirdiği görünüm ve bu görünümün zaman içinde uğradığı değişiklik, sosyal hayat ile doğrudan ilişkili olarak görülmüş ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. Nüfus verileri, Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmeleri taranarak elde edilmiştir. Konunun daha iyi anlaşılması ve görsel zenginlik sağlanması açısından, veriler tablo ile gösterilmiştir. Bazı tablolar ise grafiklerle zenginleştirilmiştir. Nüfusa etki ettiği düşünülen yapılar, ayrıntılı bir şekilde aktarılmaya çalışılmıştır. Nüfus verileri, Müslim-gayrimüslim ayrımı üzerinde şekillendirilmiş, toplumsal tabakaların daha iyi bir şekilde anlaşılabilmesi için, etnik ve dini ayrıma dayalı verilerle sunulmuştur. Şehrin asli unsurunu oluşturan Müslümanlar’ın aile hayatları, Bursa Şer’iyye Sicilleri’nden seçilen örneklerle anlatılırken, dini hayatları ise genel olarak açıklanmaya çalışılmıştır. Şehre gelen ziyaretçilerin Mevlevihane’yi bir dini kurum olmanın ötesinde, turistik bir mekân olarak görüp ziyaret etmeleri, bu kurumun dini hayat içinde ele alınıp değerlendirilmesine bir neden teşkil etmiştir.

İkinci bölüm “şehrin kalbinin attığı” bölüm olarak değerlendirilebilir. Bursa halkının zamanını nasıl değerlendirdiği, ne tür sosyal etkinlikler içinde bulunduğu, bu bölümde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Belediyenin gerçekleştirdiği tamir ve inşaat işlerine, halkın da çeşitli şekillerde katkı sağlaması, bu bölümün sosyal faaliyetler başlığı altında

⁵⁸ **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2005, s.1796.

değerlendirilmesini sağlamıştır. Sosyal hayatın şekillenmesine etki ettiği düşünülen göç hareketleri, sürgünler, bulaşıcı hastalıkların teşhis ve tedavisinde yaşanan gelişmeler, birtakım doğal felaketlerin etkileri ile şehre turistik amaçlı gelmiş olanların faaliyetleri de bu bölüme dâhil edilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümü ise “Eğitim” ve “Kültür Faaliyetleri” konularına ayrılmıştır. Sosyal hayatın eğitim ile olan ilişkisi çok yönlü ve çok boyutlu bir durum gösterir. Öğretmen, öğrenci ve veli üçleminde ortaya çıkan bu ilişkiler ağı, sosyal hayatın hareketlenmesinde önemli bir rol oynar. II. Abdülhamid döneminde Bursa’da eğitim hayatında yaşanan hareketlilik bu konunun ayrıntılı bir şekilde ele alınmasını sağlamıştır. Devlet tarafından, Müslümanlara yönelik açılmış olan eğitim kurumları ile gayrimüslimlerin kendi çabalarıyla kurdukları okullar bu dönemde hız kazanmıştır. Yine bu dönemde, yeni usul eğitim yaygınlaştırılmaya çalışılırken, Osmanlı’nın klasik okulları olan sıbyân mektebi ve medreselerin de eğitim-öğretim faaliyetlerine devam ediyor olması, eğitim konusuna geniş yer ayrılmasında önemli bir etken olmuştur. Müslümanlara yönelik açılmış okullar ile gayrimüslimlerin devam ettiği eğitim kurumlarının öğrenci, muallim veya müderris sayılarının belirlenmesinde ve Bursa içindeki okulların sayı ve çeşitlerinin tespit edilmesinde, Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmeleri’nden oldukça yararlanılmıştır. Bu bölümün oluşturulmasında, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri ve yerel gazetelere de sıklıkla başvurulmuştur. Eğitim faaliyetlerinin yanında, kültür-sanat faaliyetlerine de mümkün olduğunca değinilmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümü ise; “Kamu Hizmetleri, Ulaşım ve Ticari Faaliyetler” başlığı altında gündelik hayatı ilgilendiren konular üzerinde durulmuştur. Şehrin can damarı dediğimiz yollar bölümü, bu dönemde çok büyük önem arz etmesinden dolayı ayrıntılı bir şekilde verilmeye çalışılmıştır. Şehrin belli başlı ticari faaliyetlerine değinilmiş, ipekçilik konusu ise ayrı bir bölüm olarak hazırlanmıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde (İstanbul), konu taraması yapılmış ve ilgili belgelere ulaşılarak okunmuş ve daha sonra yorumlanmıştır. Yerel gazetelerden Hudâvendigâr gazetesinin ulaşılabilen tüm sayıları incelenmiştir. Bursa gazetesinin ise yine ulaşılabilen 101-150 arasındaki tüm sayıları taranmıştır. Özellikle çalışmamız için değerli bilgiler vermesi açısından Bursa gazetesine çok sık başvurulmuştur. Bursa Şer’riyye Sicilleri’nin bir kısmının transkripsiyonu yapılarak değerlendirilmiştir. Kâmil

Kepecioğlu'nun şer'iyeye sicillerine dayalı olarak hazırladığı Bursa Kütüğü⁵⁹ isimli eseri tüm ciltleriyle taranmış ve önemli görülen yerler metin içinde kullanılmıştır. Şehirde yapılan faaliyetlerin bir yıllık özeti şeklinde hazırlanan vilâyet sâlnâmeleri her yıl düzenli olarak hazırlanamamış olsa da, eğitim, nüfus ve ulaşım başta olmak üzere birçok alanda resmi olarak istatistiki bilgi sunması, çalışma açısından son derece yararlı olmuştur. Dönemle ilgili yerli ve yabancıların yazmış oldukları hatırat ve seyahatname türündeki eserler dikkatle incelenerek değerlendirmeye alınmıştır. Dönemin canlı kalıntıları olan fotoğraflar ise yine önemli belgeler sınıfına giren haritalarla birlikte çalışmanın ekler bölümüne ilave edilmiştir

Osmanlı Devleti'nin 19.ve 20.yy. dönemlerinde, Bursa sosyal hayatını aydınlatması açısından şu yabancı araştırmacıların çalışmalarından önemli ölçüde yararlanılmıştır: Leila Thayer Erder, Beatrice St. Laurent, Donald Quataert, Edmond Dutemple, Suraiya Faroqhi ve Albert Gabriel⁶⁰. Bursa'ya ait nüfus bilgilerinin hazırlanmasında Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmeleri ile Kemal Karpat'ın hazırlamış olduğu nüfus istatistiklerine başvurulmuştur⁶¹. Bu dönem ile ilgili olarak hazırlanmış birkaç akademik çalışma da bu çalışmanın hazırlanması sırasında incelenip değerlendirilmiştir⁶².

⁵⁹ Kâmil Kepecioğlu, **Bursa Kütüğü**, Haz. Hüseyin Algül, Osman Çetin, Mefail Hızlı, Mustafa Kara, Asım Yediyıldız, Bursa Kültür A.Ş., Bursa, 2009.

⁶⁰ Leila Thayer Erder, *The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835-1975*, Princeton University, 1976. Beatrice St. Laurent, *Ottomanization and Modernization The Architectural and Urban Development of Bursa and The Genesis of Tradition 1839-1914*, Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 1989. ; “Bir Tiyatro Amatörü: Ahmed Vefik Paşa ve 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bursa'nın Yeniden Biçimlenmesi”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, ed. Paul Dumont-François Georgeon, II. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.; Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, Çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2008 ; Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922, İletişim Yay., İstanbul, 2002.; Edmond Dutemple “Bursa'da İpek Endüstrisi”, *Bursa'da Yaşam*, Çev. Mehmet Demirpençe-Selahattin O.Tansel, Bursa, Kasım 2005, ss.42-56.; Suraiya Faroqhi, *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*, C.III, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yay., İstanbul, 1997, ss.191-216.; Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla, Çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008.; Albert Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, (II Cilt), Çev. Neslihan Er, Hamit Er, Aykut Kazancıgil, Osmangazi Belediyesi, İstanbul, 2010 (Çizim listelerinden yararlanılmıştır).

⁶¹ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, ss.46-49.

⁶² Zeynep Dörtok Abacı, **Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekânsal Ve Sosyal Değişimi**, Doktora Tezi, Danışman: Prof.Dr. Hasan Ertürk, Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Kentleşme ve Çevre Sorunları Bilim Dalı, Bursa, 2005.; Esmâ Parmaksız, **II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler**, Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Doç.Dr. Berrin Alper, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programı, İstanbul, 2008.; Ersin Serdal Kaplan, **Bursa Mekteb-i İdad-i Mülkisi (Kuruluşu-Gelişimi ve Sosyo Kültürel Hizmetleri)**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof.Dr. Atilla Çetin, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı, Sakarya, 2001.

Bu çalışmada yeni yayınlanmış güncel kaynaklara da başvurulmuştur. Sözü edilen bu kaynaklar arasında 2011 yılı içinde yayımlanan, Hamidiye Sanayi Mektebi, Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkisî, Hudâvendigâr Hamidiye Ziraat-ı Ameliyât Mektebi ile Bursa'nın tarihi mahalleleri ile ilgili çalışmalar yer almaktadır⁶³. Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa İl Özel İdaresi ve Uludağ Üniversitesi ile bazı yayınevleri tarafından son yıllarda çıkarılmış olan güncel kaynaklara da ulaşılmış ve incelenmiştir.

1860'larda başlayan ve I.Meşrutiyet'in ilanından sonra kapsamını ve hızını arttıran yenileşme hareketlerinin, Bursa sosyal hayatı üzerindeki etkisini anlayabilmek için, öncelikle bu hareketleri gerçekleştirenlerin kimler olduğunun ortaya konulması gerekir. Bundan dolayı çalışmanın ilk bölümü nüfus verilerine ayrılmıştır.

⁶³ **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Tophane Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi (Hamidiye Sınai Mektebi)**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., Bursa, 2011; **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Bursa Erkek Lisesi (Bursa Mekteb-i Sultânîsi)**, Bursa Kültür A.Ş., 2011, Bursa; **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Bursa Ziraat Mektebi**, Bursa Büyükşehir Belediyesi; **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-I**, Bursa Kültür A.Ş., Bursa, 2011.

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞEHRİN NÜFUS, AİLE VE DİNİ YAPISI

1.NÜFUS

1.1 Bursa Şehrine Ait Nüfus Bilgileri

Bir şehrin nüfusu ve bu nüfusun etnik ve dini görünümü, o şehrin sosyal hayatı hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bu nedenle, II. Abdulhamid dönemi Bursa sosyal hayatını incelemeye geçmeden önce Bursa şehrinin nüfusunu ve bu nüfusu oluşturan yapıyı ortaya koymak gerekir.

Hudâvendigâr Vilâyeti ve Bursa şehri ile ilgili nüfus bilgilerini vilâyetin yayınlamış olduğu salnâmelerden öğrenmekteyiz⁶⁴. Bursa şehir merkezinin nüfus yapısını anlamak için, halkanın dışından içine doğru kısa bir nüfus analizi yapmak gerekir. Halkanın en dışında Bursa'nın bağlı olduğu Hudâvendigâr Vilâyeti gelmektedir. Sahip olduğu nüfus ve ekonomik potansiyel açısından, Anadolu'nun en önemli vilâyetlerinden biri olan Hudâvendigâr, bu önemi ile doğru orantılı olarak, II. Abdulhamid döneminde nüfusu sürekli bir artış göstermiştir (Tablo No:1). Yalnızca 1318 (1900/1901) ve 1325 (1907/1908) yıllarında nispeten az da olsa nüfus azalmıştır. Genel olarak vilâyetin nüfusunda yaşanan bu artış, vilâyetin bir çekim merkezinde olduğunun göstergesidir. Göç ve sürgün gibi nedenlerden dolayı zorunlu ve suni olarak yaşanan nüfus artışının yanında, vilâyetin 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren, ticaret, eğitim, sağlık ve kültürel yönlerden gelişmesi ve modern bir yapıya kavuşmaya başlaması da nüfus artışını düzenli kılmıştır. Nüfusun artmasına paralel olarak vilâyet genelinde yaşanan sosyal faaliyetlerde de bir artış ve canlılık söz konusudur.

Şehirde yaşanan nüfus yoğunluğu incelendiğinde ise; nüfus artışına bağlı olarak 1318 (1900/1901) yılı hariç olmak üzere, sürekli bir artış yaşandığı görülmektedir. Nüfus yoğunluğunun artışı, nüfusun kasaba ve şehir merkezlerinde öbeklenmeye başladığını göstermektedir.

⁶⁴ Sâlnâmeler, 1287 (1870/1871) yılından itibaren yıllık olarak hazırlanmış olmasına rağmen her yıl düzenli olarak yayınlanmamıştır. Buna karşın verdiği sayısal bilgiler, resmi değerde olduğu için önemlidir. Yayınlanan ilk sâlnâmelerde nüfus bilgileri, tablo olmaksızın düzensiz bir şekilde verilmiştir. 1311 (1893/1894) yılından itibaren yayınlanan sâlnâmelerde ise nüfus bilgileri düzenli ve ayrıntılıdır.

Tablo No:1 Hudâvendigâr Vilâyetine Ait Nüfus İstatistiği⁶⁵

YIL		NÜFUS			NÜFUS YOĞUNLUĞU
HİCRİ	MİLADİ	MÜSLİM	GAYRİMÜSLİM	TOPLAM	
1287	(1870/1871)	817.076	190.800	1.007.876	12.30
1296	(1878/1879)	838.212	173.954	1.011.166	12.34
1306	(1888/1889)	1.038.761	189.830	1.228.591	15.00
1312	(1894/1895)	1.160.011	207.862	1.367.873	16.70
1313	(1895/1896)	1.166.115	212.397	1.378.512	16.83
1314	(1896/1897)	1.191.405	214.629	1.406.034	17.17
1315	(1897/1898)	1.200.012	214.146	1.414.158	17.27
1316	(1898/1899)	1.233.884	224.148	1.458.032	17.80
1317	(1899/1900)	1.269.683	227.693	1.497.376	18.30
1318	(1900/1901)	1.261.604	229.740	1.491.334	18.21
1319	(1901/1902)	1.267.385	232.653	1.500.038	18.32
1320	(1902/1903)	1.267.485	234.739	1.502.124	18.34
1321	(1903/1904)	1.279.478	231.233	1.510.711	18.45
1322	(1904/1905)	1.295.498	237.779	1.533.277	18.72
1323	(1905/1906)	1.359.612	239.355	1.598.967	19.52
1324	(1906/1907)	1.430.498	260.779	1.691.277	20.65
1325	(1907/1908)	1.430.198	260.629	1.690.827	20.65

⁶⁵ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.252.

Tablo No: 2 Bursa Sancağı'nda Müslim-Gayrimüslim ve Yabancılara Ait Nüfus İstatistiği⁶⁶

YIL		NÜFUS			
HİCRİ	MİLADİ	MÜSLİM	G.MÜSLİM	YABANCI	TOPLAM
1303	1885/1886	178.144	70.209	6618	254.971
1311	1893/1894	218.287	81.171	1314	300.772
1312	1894/1895	215.214	78.593	1528	295.335
1313	1895/1896	218.834	80.743	1528	301.105
1314	1896/1897	227.383	81.449	1530	310.362
1315	1897/1898	228.324	82.069	258	310.651
1317	1899/1900	230.314	86.438	-	316.752
1318	1900/1901	234.898	86.811	-	321.709
1319	1901/1902	236.805	90.560	-	327.365
1321	1903/1904	241.123	89.811	-	330.934
1324	1906/1907	259.741	97.524	-	357.265

* Bu yıllara ait yabancı nüfus tespit edilememiştir.

**Yabancı (ecnebi) nüfusun Müslim-gayrimüslim ayrımı yapılmamıştır.

Tablo No:2' e göre, Müslim ve gayrimüslim nüfus, birbirine paralel olarak sürekli bir artış göstermiştir. Vilâyet sâlnâmelerinde 1315 (1897/1898) tarihine kadar hazırlanmış olan nüfus cetvellerinde yabancılara (ecnebi) ait nüfus bilgileri de verilmekte iken bu tarihten sonra hazırlanmış olan nüfus cetvellerinde yabancılara ait bir bölüm ayrılmasına karşın, bu bölüme hiçbir veri girişi yapılmamıştır.

Osmanlı Hükümeti, kendi ülke sınırları içinde oturmayanları Müslüman dahi olsalar, yabancı (ecnebi) olarak değerlendirmekteydi. Bundan dolayı, 1303 (1885/1886) yılında yabancı nüfusu çok yüksek gözükmektedir. Sâlnâmede yabancılardan dökümüne ait düzenlenmiş cetvelde, 6618 kişinin, 4847'sinin Müslüman olduğu, geriye kalan 1761 kişinin ise Müslüman olmayan yabancılardan meydana geldiği anlaşılmaktadır.

⁶⁶ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, 1303, s.69; 1311, ss.314-315; 1312, ss. 370-371; 1313, ss.136-137; 1314, ss.420-421; 1315, ss.314-315; 1317, ss.346-347; 1318, ss.338-339; 1319, ss.350-351; 1321, ss.368-369; 1324, ss.606-607.

Bursa merkez nüfusunda ani çıkışlar ve keskin inişler görülmektedir (Tablo No:3). Nüfustaki bu inişli-çıkışlı dalgalanmada diğer faktörlerin yanında muhacirlerin etkisi büyük olmuştur. Tablo No:3’de verilen rakamlara göre nüfus, 1312 (1894/1895) yılında 1.97 ve 1315 (1897/1898) yılında 1.31 oranında azalmıştır. 1318 (1900/1901) yılında ise Hudâvendigâr Vilâyeti’nin toplam nüfusu azalma gösterirken, Bursa şehir nüfusunda 6.19’luk gibi belirgin bir artış yaşanmıştır. Bu durum, vilâyetin köy ve kasabalarından, vilâyet dışına ve Bursa şehir merkezine bir nüfus akınının yaşandığına işaret etmektedir.

Tablo No: 3 Bursa Merkez ve Merkeze Bağlı Köylerin Cinsiyete Dayalı Toplam Nüfusu⁶⁷

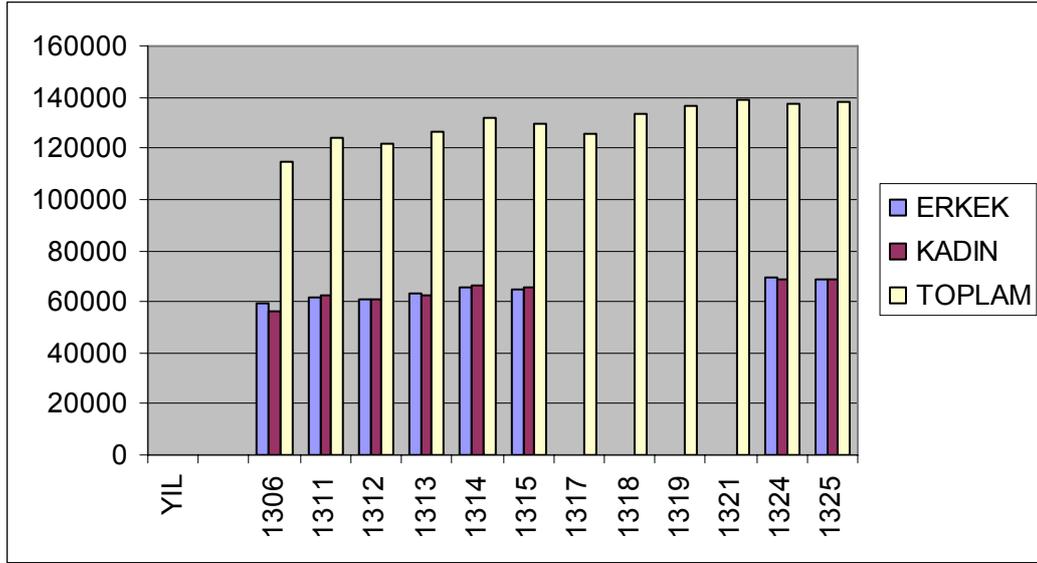
YIL		NÜFUS		
HİCRİ	MİLADİ	ERKEK	KADIN	TOPLAM
1306	1888/1889	59.167	55.876	115.043
1311	1893/1894	61.540	62.520	124.060
1312	1894/1895	60.927	60.492	121.419
1313	1895/1896	63.366	62.704	126.070
1314	1896/1897	65.270	66.313	131.583
1315	1897/1898	64.422	65.433	129.855
1317	1899/1900	-	-	125.456
1318	1900/1901	-	-	133.232
1319	1901/1902	-	-	136.232
1321	1903/1904	-	-	138.536
1324	1906/1907	69.341	68.312	137.653
1325	1907/1908	68.960	67.939	136.899
YALNIZ BURSA ŞEHİR MERKEZİ				
1303	1885/1886	27.463	25.794	53.257*
1310	1892/1893	37.627	39.076	76.703
1313	1895/1896	30.795	30.268	61.063
1314	1896/1897	32.699	33.877	66.576
1315	1897/1898	31.043	32.233	63.276

*Yabana (Ecnebi) nüfusu tespit edilemediği için dâhil edilmemiştir.

⁶⁷ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, 1303, s.72; 1306, s.92; 1310, s.311, 1311, s.314; 1312, s.370, 1313, s.136; 1314, s.420, 1315, s.314; 1317, s.346; 1318, s.338; 1319, s.350; 1321, s.368; 1324, s.606, 1325, s.68.

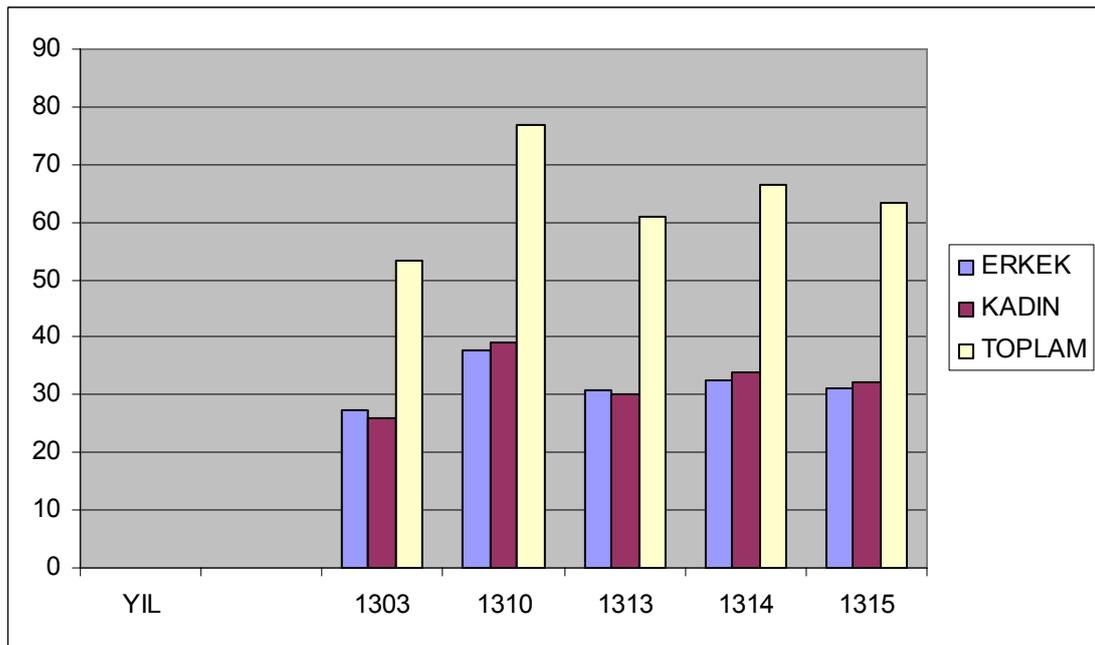
Tablo No:3 ile Grafik No:1 ve 2’de Bursa merkez ve merkeze bağlı köylerin cinsiyete dayalı sayısal bilgileri verilmiştir. Bu bilgiler, kadın ve erkek nüfus arasında dengeli bir nüfus dağılımının olduğunu göstermektedir.

Grafik No: 1 Bursa Merkez ve Merkeze Bağlı Köylerin Cinsiyete Dayalı Toplam Nüfusu

*1303 (1885/1886), 1310 (1892/1893), 1311(1893/1894), 1312 (1894/1895), 1313 (1895/1896), 1314 (1896/1897), 1315 (1897/1898), 1317 (1899/1900), 1318 (1900/1901), 1319 (1901/1902), 1321 (1903/1904), 1324 (1906/1907).

Grafik No: 2 Bursa Merkez Nüfusun Cinsiyete Göre Dağılımı

Tablo No: 4

Bursa Merkez ile Merkeze Bağlı Köylerin Müslim, Gayrimüslim ve Yabancı Nüfus Toplamı⁶⁸

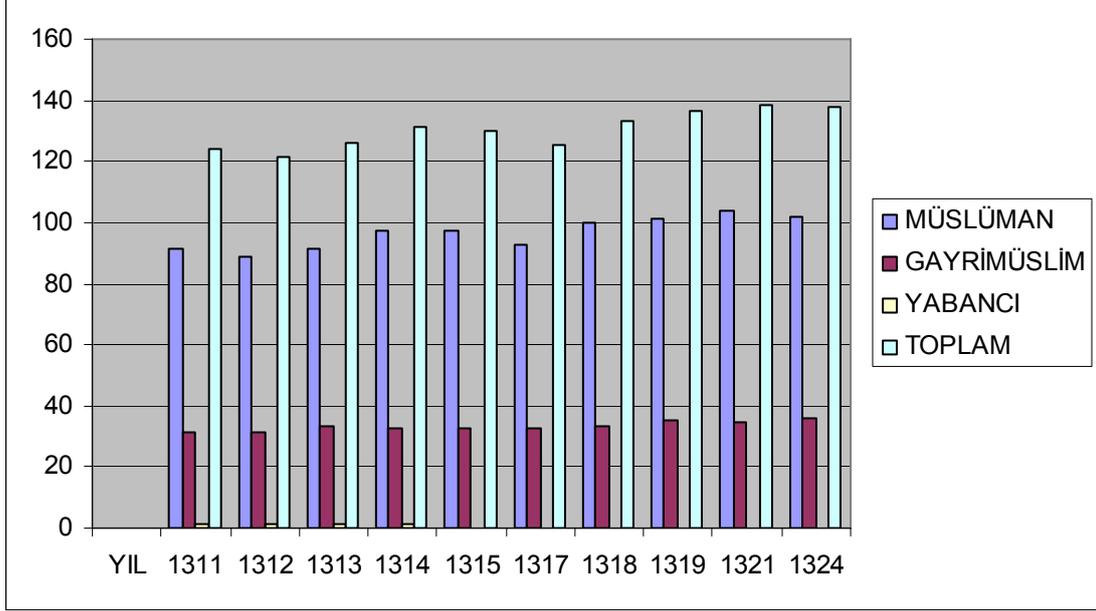
HİCRİ	MİLADİ	MÜSLÜMAN	GAYRİMÜSLİM	YABANCI	TOPLAM
1311	1893/1894	91.129	31.868	1063	124.060
1312	1894/1895	88.764	31.384	1271	121.419
1313	1895/1896	91.729	33.070	1271	126.070
1314	1896/1897	97.608	32.704	1271	131.583
1315	1897/1898	97.161	32.694	*	129.855
1317	1899/1900	92.506	32.950	*	125.456
1318	1900/1901	99.859	33.373	*	133.232
1319	1901/1902	101.180	35.052	*	136.232
1321	1903/1904	103.738	34.798	*	138.536
1324	1906/1907	101.913	35.740	*	137.653
YALNIZ BURSA ŞEHİR İÇİ MAHALLELER					
1303	1885/1886	38.172	15.085	*	53.257
1310	1892/1893	59.302	16.150	1251	76.703
1313	1895/1896	44.062	15.730	1271	61.063
1314	1896/1897	49.941	15.364	1271	66.576
1315	1897/1898	48.053	15.223	*	63.276

*Yabancı (Ecnebi) nüfusu tespit edilemediği için dâhil edilmemiştir.

Tablo No:4 ve ona bağlı olarak hazırlanmış olan Grafik No:3 ve 4'de, yıllar içinde Müslim-gayrimüslim nüfusunda genel olarak düzenli bir artış gözlenmektedir. Bununla beraber, iki grup arasında üçte birlik oranın korunmuş olması ilginç bir detaydır. Bursa şehir merkezinde nüfusun inişli-çıkışlı bir seyir izliyor olması, Bursa'ya gelen göçmenlerin, kalıcı ikametgâhlarına gönderilmeden önce şehir merkezinde geçici olarak iskâna tabi tutulmuş olmalarının bir etkisi şeklinde yorumlanabilir.

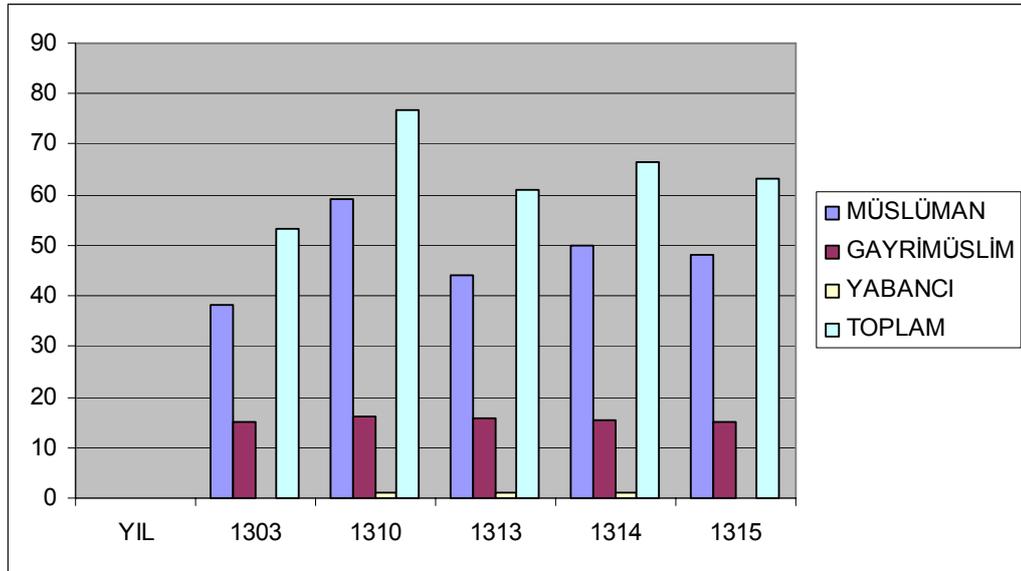
⁶⁸ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, 1303, s.72; 1310, s.311, 1311, s.314; 1312, s.370, 1313, s.136; 1314, s.420, 1315, s.314; 1317, s.346; 1318, s.338; 1319, s.350; 1321, s.368; 1324, s.606.

Grafik No: 3 Bursa Merkez ile Merkeze Bağlı Köylerin Müslim, Gayrimüslim ve Yabancı Toplamı

* 1311 (1893/1894), 1312 (1894/1895), 1313 (1895/1896), 1314 (1896/1897), 1315 (1897/1898), 1317 (1899/1900), 1318 (1900/1901), 1319 (1901/1902), 1321 (1903/1904), 1324 (1906/1907).

Grafik No: 4 Bursa Merkez Nüfusun Müslim, Gayrimüslim ve Yabancı Toplamı

* 1303 (1885/1886), 1310 (1892/1893).

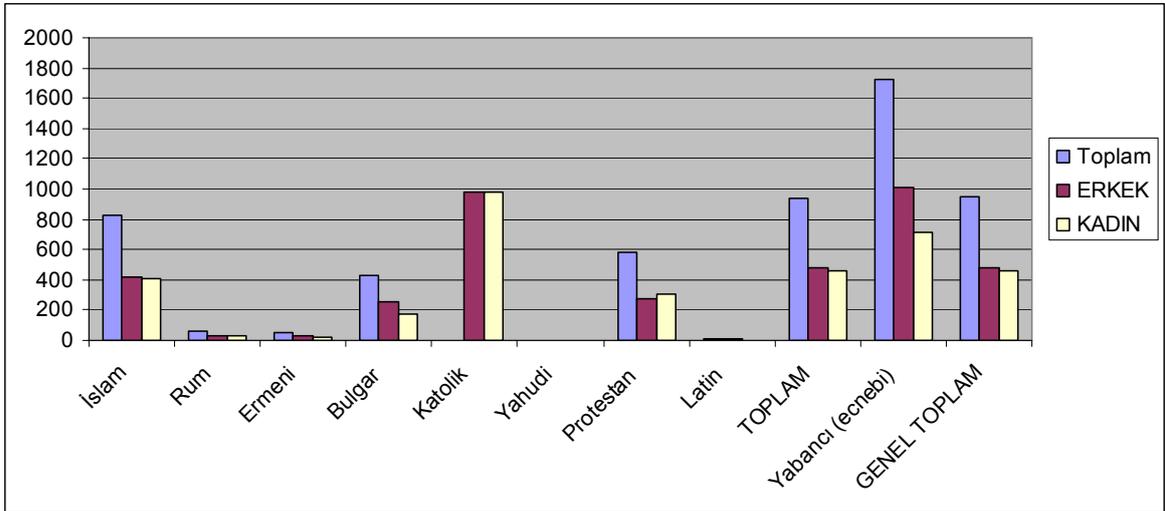
1.2.Nüfusun Toplumsal Tabakalar İçindeki Dağılımı

Hudâvendigâr Vilâyeti'nde Müslümanların dışında pek çok etnik yapı bulunmaktadır. Bu yapının genel bir görünümü Tablo No:5 ve Grafik No:5 de verilmiştir.

Tablo No:5 Hudâvendigâr Vilâyeti'nin Genel Nüfus Yapısı ⁶⁹

Cemaat İsmi	TOPLAM	ERKEK	KADIN
İslam	826.977	420.191	406.786
Rum	61.751	32.498	29.253
Ermeni	49.020	26.891	22.129
Yahudi	2559	1326	1233
Katolik	1960	982	978
Protestan	581	271	310
Bulgar	429	259	170
Latin	10	6	4
TOPLAM	943.287	482.424	460.863
Yabancı (ecnebi) ile uyruğu belli olmayan	1723	1012	711
GENEL TOPLAM	945.010	483.436	461.574

Grafik No: 5 Hudâvendigâr Vilâyeti'nin Genel Nüfus Yapısı

Tablo No:5 ve Grafik No:5'de görüldüğü üzere, vilâyet genelinde ve Bursa'da en az sekiz etnik ve dini yapı bir arada bulunmaktadır. Cemaat nüfuslarına büyüklük açısından bakıldığında, vilâyet genelinde en çoktan en aza sıralama şu şekilde oluşmaktadır: Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Katolikler, Protestanlar, Bulgarlar ve

⁶⁹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 16 ve 17, Matbaa-i Vilâyet, 1306, s.94.

Latinler. Bu cemaat gruplarından nüfusları binin altında olan Protestan, Bulgar ve Latinler çıkarıldığında, vilâyetin beş etnik ve dini yapı üzerinde şekillendiği görülmektedir.

1324 (1906/1907) Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi'ne göre ise vilâyet genelinin .% 84,54'ü Müslüman, % 9,84'ü Rum, % 4,66'sı Ermeni, % 0,13'ü Katolik, % 0,08'i Protestan, % 0,29'u Bulgar, % 0,09'u Kazak, % 0,25'i Musevi, % 0,09'u Kıpti, % 0,03'ü Ecnebi (Yabancı) 'dir ⁷⁰.

1.2.1. Müslümanlar

Şehrin asli unsurunu oluşturan Müslümanlar, nüfus açısından en kalabalık cemaat grubudur. Aşağıdaki tabloda Müslüman nüfus ile ilgili sayısal veriler sunulmuştur.

Tablo No: 6 Bursa Sancağı'nın Merkez ve Köylerinde Bulunan Müslüman Nüfus⁷¹

YIL*	BURSA SANCAK			BURSA MERKEZ (MAHALLELER+KÖY)			BURSA MERKEZ (MAHALLELER)		
	ERKEK	KADIN	TOP.	ERKEK	KADIN	TOP.	ERKEK	KADIN	TOP.
1303	91.368	86.776	178.144	-	-	-	19.895	18.277	38.172
1310	-	-	-	-	-	-	29.349	29.953	59.302
1311	110.864	107.423	218.287	45.202	45.927	91.129	-	-	-
1312	109.947	105.267	215.214	44.802	43.962	88.764	-	-	-
1313	111.606	107.228	218.834	46.186	45.543	91.729	22.037	22.025	44.062
1314	115.540	111.843	227.383	48.818	48.790	97.608	24.669	25.272	49.941
1315	116.146	112.178	228.324	48.371	48.790	97.161	23.735	24.318	48.053
1317	-	-	230.314	-	-	92.506	-	-	-
1318	--	-	234.898	-	-	99.859	-	-	-
1319	-	-	236.805	-	-	101.180	-	-	-
1321	-	-	241.123	-	-	103.738	-	-	-
1324	-	-	259.741	-	-	101.913	-	-	-

Tablo No:6'da nüfus bilgileri üç başlık altında toplanmıştır. Öncelikle, şehrin bağlı bulunduğu sancak içindeki konumunun anlaşılmasına katkı sağlaması açısından, sancak nüfusu toplamı verilmiştir. Şehir nüfusu ise; Bursa'ya bağlı köylerin toplamı ile yalnızca

⁷⁰ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 33, Matbaa-i Vilâyet, 1324, s.195.

⁷¹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, 1303, s.69,72; 1310, s.311; 1311, s.314; 1312, s.370, 1313, s.136; 1314, s.420, 1315, s.314; 1317, s.346; 1318, s.338; 1319, s.350; 1321, s.368; 1324, s.606.

*1303 (1885/1886), 1310 (1892/1893), 1311(1893/1894), 1312 (1894/1895), 1313 (1895/1896), 1314 (1896/1897), 1315 (1897/1898), 1317 (1899/1900), 1318 (1900/1901), 1319 (1901/1902), 1321 (1903/1904), 1324 (1906/1907).

Bursa'nın mahalleleri dikkate alınarak hesaplanan iki ayrı sütunda verilmiştir. Tablo No: 7,8,9 ve 10'da yine aynı uygulamaya gidilmiştir.

Bursa merkez nüfusu hakkında, yıllar bazında nüfus bilgilerimiz sınırlı olmasına karşılık, nüfustaki iniş ve çıkışlar dikkat çekicidir. Bu durum şehirde bir nüfus hareketliliği yaşandığını göstermektedir. Daha öncede ifade edildiği gibi muhacirlerin geçici iskânlar ile önce Bursa ve çevresine yerleştirilmiş olması ve daha sonra bir başka bölgedeki kalıcı iskân bölgelerine gönderilmeleri bu hareketliliği açıklayabilir.

Tablo No:6'dan da anlaşıldığı gibi Bursa Sancağı genelinde Müslüman nüfus, 1312 (1894/1895) yılı sayılmazsa her yıl artış göstermiştir. Fakat 1312 (1894/1895) yılında Bursa Sancağı'nın genel nüfusu içinde; % -1,4 ve Bursa merkez ve köy toplamında ise % -2.59 oranında Müslüman nüfus azalmıştır. Bu dönemde, başta kolera olmak üzere pek çok bulaşıcı hastalığın etkili olduğu bilinmektedir. Bu bilgi, nüfusun azalmasının nedenleri arasında değerlendirilebilir. Müslüman nüfusun, tüm vilâyet genelinde toplam nüfus içindeki yüzdesinin daha fazla olduğunu görüyoruz. Bu bize gayrimüslimlerin daha çok şehir ve kasaba merkezlerinde toplandığını göstermektedir. Müslüman nüfusun yıllar içinde çok küçük iniş-çıkışlar olmasına karşın, nüfus potansiyelini belli bir düzeyde koruduğu da Tablo No:7'de görülmektedir.

Tablo No:7'de, Müslüman nüfusun, merkezden köylere doğru gittikçe az da olsa azalma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle, gayrimüslim nüfus şehir ve kasaba merkezlerinde biraz daha yoğundur. Bu durum, gayrimüslimlerin genellikle ticaret, kuyumculuk ve eğlence sektörü gibi alanlarda etkinlik göstermelerinden kaynaklanmaktadır. Müslümanların ise asıl uğraşı alanları tarım ve hayvancılık olduğu için, kırsal alanlarda daha yoğun bir nüfus kitlesine sahiptirler. Müslüman nüfusun vilâyet genelindeki toplam nüfus içindeki yüzdesinin, yıllar içinde çok küçük oynamalarla neredeyse sabit olarak kalması ise ilginç bir noktadır. Çeşitli dönemlerde Bursa'ya gelen muhacirlerin de bu dengeyi bozmamış olması, Osmanlı Hükümeti'nin nüfus dağılımına verdiği önemin bir göstergesidir.

Tablo No: 7 Müslüman Nüfusun Toplam Nüfus İçindeki Durumu⁷²

YIL		HUDÂVENDİGÂR VİLÂYET %	BURSA SANCAK %	BURSA MERKEZ	
				MAHALLE + KÖY %	MAHALLE %
HİCRİ	MİLADİ				
1287	(1870/1871)	81.06	-	-	-
1296	(1878/1879)	82.89	-	-	-
1303	(1885/1886)	-	69.86	-	71.67
1306	(1888/1889)	84.54	-	-	-
1310	(1892/1893)	-	-	-	77.31
1311	(1893/1894)	-	72.57	73.45	-
1312	(1894/1895)	84.80	72.87	73.10	-
1313	(1895/1896)	84.59	72.67	72.76	72.15
1314	(1896/1897)	84.73	73.26	74.17	75.01
1315	(1897/1898)	84.85	73.49	74.82	75.94
1316	(1898/1899)	84.62	-	-	-
1317	(1899/1900)	84.79	72.71	73.73	-
1318	(1900/1901)	84.59	73.01	74.95	-
1319	(1901/1902)	84.49	72.33	74.27	-
1320	(1902/1903)	84.37	-	-	-
1321	(1903/1904)	84.69	72.86	74.88	-
1322	(1904/1905)	84.49	-	-	-
1323	(1905/1906)	85.03	-	-	-
1324	(1906/1907)	84.58	72.70	74.03	-
1325	(1907/1908)	84.58	-	-	-

⁷² Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, 1303, s.72; 1310, s.311; 1311, s.314; 1312, s.370, 1313, s.136; 1314, s.420, 1315, s.314; 1317, s.346; 1318, s.338; 1319, s.350; 1321, s.368; 1324, s.606.; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.252.

1.2.2.Gayrimüslimler

1.2.2.1.Rumlar

Bursa Sancağı'nda yaşayan gayrimüslimler içinde, en kalabalık cemaat grubudur. Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmeleri'nde, Bursa'da yaşayan gayrimüslimlerden olan Rumların nüfusları verilmiştir. 1306 (1888/1889) yılında, Hudâvendigâr Vilâyeti sınırları içinde; 32.498 Erkek ve 29.253 Kadın olmak üzere toplam 61.751 Rum gayrimüslim yaşamaktadır. Aynı yıl, vilâyet genelindeki Rum nüfusun, vilâyet nüfusuna oranı % 6.33'dür⁷³.

Tablo No:8 Bursa Sancağı'nın Merkez ve Köylerinde Rum Nüfusun Görünümü⁷⁴

YIL*	BURSA SANCAK			BURSA MERKEZ (MAHALLELER+KÖY)			BURSA MERKEZ (MAHALLELER)		
	ERKEK	KADIN	TOP.	ERKEK	KADIN	TOP.	ERKEK	KADIN	TOP.
1303	22.607	20.820	43.427	-	-	-	2693	2649	5342
1310	-	-	-	-	-	-	2374	2784	5158
1311	25.275	24.057	49.332	10.719	10.777	21.496	-	-	-
1312	25.452	23.891	49.343	10.852	10.640	21.492	-	-	-
1313	25.145	24.799	49.944	10.632	11.535	22.167	2210	2617	4827
1314	25.690	25.117	50.807	10.960	11.597	22.557	2538	2679	5217
1315	26.091	24.829	50.920	11.029	11.382	22.411	2286	2654	4940
1317	-	-	51.824	-	-	22.547	-	-	-
1318	-	-	52.006	-	-	22.809	-	-	-
1319	-	-	54.624	-	-	24.329	-	-	-
1321	-	-	54.607	-	-	24.248	-	-	-
1324	-	-	58.332	-	-	23.434	-	-	-

Tablo No:8'e göre, Rum nüfus Bursa sancak genelinde her yıl az da olsa artış göstermiştir. Bursa merkez ve köyler açısından bakıldığında ise Rum nüfusun yıllar içinde, birbirine çok yakın rakamlar ile inişli çıkışlı bir grafik çizdiği görülmektedir. Rum nüfusun en çok arttığı 1319 (1901/1902) yılında, Rumların toplam nüfus içindeki yüzdesi; sancakta: %16.5, Bursa merkez+köy de ise; % 17.8'dir. Bursa yalnız merkezde, Rum nüfusun en fazla olduğu 1303 (1885/1886) yılında, Rumların toplam nüfus içindeki payı % 10 oranında gerçekleşmiştir. Başka bir deyişle, bu dönemde Bursa şehir merkezinde her 100 kişiden 10'u Rum'dur.

⁷³ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 16 ve 17, Matbaa-i Vilâyet, 1306, s.94.

⁷⁴ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, 1303, s.69, 72; 1310, s.311; 1311, s.314; 1312, s.370, 1313, s.136; 1314, s.420, 1315, s.314; 1317, s.346; 1318, s.338; 1319, s.350; 1321, s.368; 1324, s.606.

*1303 (1885/1886), 1310 (1892/1893), 1311(1893/1894), 1312 (1894/1895), 1313 (1895/1896), 1314 (1896/1897), 1315 (1897/1898), 1317 (1899/1900), 1318 (1900/1901), 1319 (1901/1902), 1321 (1903/1904), 1324 (1906/1907).

1.2.2.2. Ermeniler

Bursa'da Gayrimüslim Osmanlı cemaati içinde Rumlardan sonra en çok nüfusa sahip olanlar Ermenilerdir.

Tablo No: 9 Bursa Sancağı'nın Merkez ve Köylerinde Ermeni Nüfusun Görünümü⁷⁵

YIL*	BURSA SANCAK			BURSA MERKEZ (MAHALLELER+KÖY)			BURSA MERKEZ (MAHALLELER)		
	ERKEK	KADIN	TOP.	ERKEK	KADIN	TOP.	ERKEK	KADIN	TOP.
1303	12.226	11.228	23.454	-	-	-	3429	3433	6862
1310	-	-	-	-	-	-	3506	4035	7541
1311	13.837	13.961	27.798	3079	3538	6617	-	-	-
1312	12.504	12.246	24.750	2464	3200	5664	-	-	-
1313	14.156	12.506	26.662	-	-	-	3956	3358	7314
1314	12.770	12.709	25.479	-	-	-	2416	3197	5613
1315	13.623	13.096	26.719	-	-	-	3067	3434	6501
1317	-	-	30.268	-	-	6372	-	-	-
1318	-	-	30.506	-	-	6501	-	-	-
1319	-	-	31.633	-	-	6613	-	-	-
1321	-	-	30.730	-	-	6435	-	-	-
1324	-	-	32.940	-	-	6529	-	-	-

Tablo No:9'a göre, 1313 yılında Ermeni nüfusun toplam nüfus içindeki yüzdesi sancakta % 8.85' tir. Şehir merkezinde ise % 11.98'dir. Tabloya göre; Rum nüfus sancak ve Bursa (merkez+köy) genelinde belirgin bir şekilde Ermeni nüfustan fazla iken, şehir merkezinde ise Ermeni nüfus, Rum nüfustan daha fazladır.

⁷⁵ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, 1303, s.69, 72; 1310, s.311; 1311, ss.314-315; 1312, ss.370-371; 1313, s.137; 1314, s.421, 1315, s.315; 1317, s.347; 1318, s.339; 1319, s.351; 1321, s.369; 1324, s.606.

*1303 (1885/1886), 1310 (1892/1893), 1311(1893/1894), 1312 (1894/1895), 1313 (1895/1896), 1314 (1896/1897), 1315 (1897/1898), 1317 (1899/1900), 1318 (1900/1901), 1319 (1901/1902), 1321 (1903/1904), 1324 (1906/1907).

1.2.2.3. Museviler

Tablo No:10 Bursa Sancağı'nın Merkez ve Köylerinde Musevi Nüfusun Görünümü⁷⁶

YIL*	BURSA SANCAK			BURSA MERKEZ (MAHALLELER+KÖY)			BURSA MERKEZ (MAHALLELER)		
	ERKEK	KADIN	TOP.	ERKEK	KADIN	TOP.	ERKEK	KADIN	TOP.
1303	1184	1155	2339	-	-	-	1175	1149	2324
1310	-	-	-	-	-	-	1268	1280	2548
1311	1417	1287	2704	1366	1246	2612	-	-	-
1312	1342	1315	2657	1291	1274	2565	-	-	-
1313	1505	1305	2810	-	-	-	1454	1264	2718
1314	1587	1345	2932	-	-	-	1535	1301	2836
1315	1546	1383	2929	-	-	-	1492	1339	2831
1317	-	-	3036	-	-	2930	-	-	-
1318	-	-	3070	-	-	2982	-	-	-
1319	-	-	3097	-	-	3009	-	-	-
1321	-	-	3128	-	-	3040	-	-	-
1324	-	-	3760	-	-	3514	-	-	-

Tablo No:10'a göre Musevi nüfus, küçük oynamalara karşın, her üç kategoride de, yıllar içinde, düşük fakat düzenli bir yüzde ile artmıştır. 1313 (1895/1896) yılı dikkate alındığında, Musevi cemaatinin toplam nüfus içindeki yüzdesi sancak genelinde ; % 2.22, Bursa merkezde ise % 4.45'tir. Yine tablodan anlaşıldığına göre Musevi nüfus büyük oranda Bursa şehir merkezinde yer almaktadır. Üstelik şehir merkezinde de sadece Kuruçeşme Mahallesi'nde "Yahudilik" denilen yerde oturmaktaydılar ve mesafe olarak birbirine yakın üç adet havraları vardı⁷⁷. Bu durum, Musevi cemaat mensuplarının birbirlerine bağlı olduklarını göstermektedir.

1310 (1892/1893) yılı salnâmesine göre 7, 1316 (1898/1899) yılı salnâmesine göre ise şehirde 6 tane kilise, 3 tane sinagog (havra) ve 1 de metropolithane bulunmaktaydı⁷⁸.

⁷⁶ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, 1303, s.69, 72; 1310, s.311; 1311, s.315; 1312, s.371, 1313, s.137; 1314, s.421, 1315, s.315; 1317, s.347; 1318, s.339; 1319, s.351; 1321, s.369; 1324, s.607.

*1303 (1885/1886), 1310 (1892/1893), 1311(1893/1894), 1312 (1894/1895), 1313 (1895/1896), 1314 (1896/1897), 1315 (1897/1898), 1317 (1899/1900), 1318 (1900/1901), 1319 (1901/1902), 1321 (1903/1904), 1324 (1906/1907).

⁷⁷ Raif Kaplanoğlu, **Bursa Yer Adları Ansiklopedisi**, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yay., Bursa, 1996, s.36.

⁷⁸ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 19, Matbaa-i Vilâyet, 1310, ss.311-312.; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 25, Matbaa-i Vilâyet, 1316, s.263.; Mülazım Abdülkadir, **Bursa Tarihi Kılavuzu**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Levent Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009, ss.22-23.

2.AİLE VE DİNİ HAYAT

2.1.Aile

Osmanlı toplumunda, dini referans ile oluşturulmuş bir şer'î hukuk sistemi bulunmaktaydı. Bu hukuk sistemi ile oluşturulmuş kurallar bütünü ise, sosyal hayata yön veren ve onu şekillendiren bir özelliğe sahipti. Dolayısıyla sosyal hayat, dinden bağımsız değildi. Sosyal hayatın temel dinamiği aile ise her yönü ile dinsel yapının bir parçası görünümündeydi. Aile, hem dinsel kurallara dayalı şer'î hukukun korumasında hem de denetimindeydi. Aile reisi İslami kurallara göre babaydı. Fakat Osmanlı yasaları; aile bireylerinin, kadın-erkek ayırt etmeden hepsinin hak ve hukukunu korumaktaydı⁷⁹. Varislerin hepsinin veya yalnızca birinin mahkemeye müracaatı durumunda, devlet olaya müdahale etmekte ve mahkeme yolu ile vasî, miras vb. hukuki konuları çözüme kavuşturmaktaydı. Mahkeme ancak; küçük veya yetim olan çocukların vasî ve miras haklarının belirlenmesinde ve ölen kimsenin geride kalan yasal vârisi olmadığı durumlarda doğrudan müdahale edebilme hakkına sahipti. Bu durumlar dışında mahkemenin olaya müdahalesi söz konusu değildi⁸⁰.

2.1.1.Evlilik ve Boşanma

Bursa'da ve genel olarak Osmanlı toplumunda, dini kuralların da emri gereği, büyük bir önem verilen evlilik şu aşamaları takip ederek gerçekleşmekteydi: Görücü gitme, söz kesme, nişan, nikâh, çeyiz (cihaz)⁸¹ götürme, kına gecesi, düğün ve zifaf gecesi. Her aşamanın kendi içinde birtakım ritüelleri bulunmaktaydı. Bu ritüeller genellikle genel Osmanlı kültür anlayışını yansıttığı gibi yerel birtakım farklı uygulamalar da bulunmaktaydı. Örneğin; zifaf gecesi gelin ve damada yemek olarak pişmiş tavuk getirilmesi, düğünden sonraki Cuma günü "paça günü" olarak adlandırılıp konuklara öğlen yemeği verilip eğlence düzenlenmesi⁸² bu farklı uygulamalardan yalnızca bazılarıdır.

Osmanlı Devleti, toplumun devamlılığının sağlanması ve sağlıklı bireylerin yetiştirilmesi amacıyla, evlilik kurumunun oluşturulmasına özel bir önem vermekteydi. Evlilik öncesi yapılan ve gelenekselleşmiş birtakım faaliyetlerde bireylerin özgürlüğünü

⁷⁹Abdurrahman Kurt, **Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1998, s.7.

⁸⁰Hüseyin Özdeğer, **Bursa Şehri Tereke Defterleri 1463-1640 Yılları**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fak. Yay., İstanbul, 1988, ss.10-11.

⁸¹Bursa ve çevresi ile Anadolu'nun pek çok yerinde çeyize "cihaz" denilmekteydi. Türk Dil Kurumu'nun yayınladığı sözlükte de bu ifade aynı şekilde yer almaktadır (**Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 2005, s.369).

⁸²Nâzım Yücelt, "Geçmişte Bursada Düğün Adetleri", **Uludağ**, Sayı:93, Bursa, 1949, ss.4-9.

kısıtlamayan Osmanlı Hükümeti, aile kurumunun zarara uğrayacağı endişesiyle bazı durumlarda bu özgürlüklere bir kısıtlama getirebilmekteydi. Örneğin; düğünlerde kız ve erkek tarafının birtakım masraflara girip zor durumda kalmalarının, genç erkeklerin ve kızların evliliklerinin önünde bir engel teşkil ettiği ve bu durumun da nüfus azalmasına neden olduğu anlaşılmış ve hükümet bu soruna bir çözüm getirebilmek amacıyla, çeşitli dönemlerde (1845,1855 ve 1873 tarihlerinde) fermanlar yayınlamıştır. Bu fermanlarda halk gelir gruplarına göre ayrılmış ve kimin ne kadar harcama yapabileceği, hediyelerin ve takıların miktarının ne kadar olacağı kesin olarak bildirilmiştir⁸³.

Bursa’da, Müslümanlar arasında çok eşlilik, çok az rastlanılan bir durumdur. 19.yy. Bursa tereke kayıtlarına göre yapılan bir çalışmada, incelenen 361 kayıttan yalnız 8’inde (% 2.2) bir erkeğin iki kadınla evli olduğu görülmüştür⁸⁴.

Osmanlı toplum ve din anlayışında boşanma tasvip edilen bir durum olmamasına karşın, bireylerin huzur ve selameti için boşanmaya izin verilmekteydi. Osmanlı şer’î hukuk sistemi içinde çeşitli boşanma şekilleri bulunmaktaydı. Abdurrahman Kurt, şer’iyye sicillerine dayalı olarak yapmış olduğu çalışmasında, bu boşanma türlerini üç başlık altında toplamıştır: talâk, muhâlaa ve tefrîk.

Talâk türü boşanma, doğrudan erkeğin tek taraflı beyanı ve rızası ile gerçekleşen bir boşanma türüdür. Bu tip boşanmalarda olayın hukuki statü kazanabilmesi için mahkeme tarafından onaylanması gerekiyordu⁸⁵. Talâk ile yapılan boşanmalar sayıca çok az olmakla beraber, bazı durumlarda erkeklerin başvurduğu bir yöntemdi.

Muhâlaa denilen boşanma ise, eşlerin karşılıklı anlaşmasına dayanan ve şer’iyye sicillerinde çok yaygın olarak görülen bir boşanma türüdür⁸⁶. 24 Temmuz 1324 (6 Ağustos 1908) tarihli bir şer’iyye siciline göre, Gemlik kazası Demirsubaşı Mahallesi sakinlerinden Rüsümât (Gümrük) İdaresi ikinci kâtibi Mahmud Efendi’nin kızı Rukiye, Gemlik Redif Taburu tüfekçisi Osmanoğlu Hüseyin Efendi ile mahkeme huzurunda, erkek tarafının 1000

⁸³ Kâmil Kepecioğlu, **Bursa Kütüğü**, C.II, Haz. Hüseyin Algül, Osman Çetin, Mefail Hızlı, Mustafa Kara, Asım Yediyıldız, Bursa Kültür A.Ş.- Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa, 2009, ss.10-11. ; Kurt, a.g.e., s.13.

⁸⁴ Ali İhsan Karataş, “XVIII. Yüzyılda Bursa’da Müslüman ve Gayrimüslim Ailelerin Niceliği”, **Bursa Araştırmaları Dergisi**, Sayı:13, Bursa, 2006, s.16.

⁸⁵ Kurt, a.g.e., ss.55-59.

⁸⁶ Nurcan Abacı, **Bursa Şehri’nde Osmanlı Hukuku’nun Uygulanması (17.Yüzyıl)**, T.C.Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara, 2001, ss.154-155.

kuruş mehr-i muaccel ve 2000 kuruş da mehr-i müeccel⁸⁷ ödenmesini vaat etmesi üzerine evlenmişlerdir. Fakat bir süre sonra aralarında anlaşamayacaklarını (hüsn-i muâşeret (iyi geçinme) olamayacağını) beyan ederek boşanma talebinde bulunmuşlardır. Rukiye 1000 kuruşluk mehr-i muaccel parasını geri iade etmiş ve 2000 kuruşluk mehr-i müeccel hakkından da vazgeçmiştir. Hüseyin Efendi de bunu kabul etmiş ve talâk-ı bâin (üç talakla boşama) ile eşini boşamıştır. Her iki taraf da birbirlerine verdikleri hediye vb. masraflarından karşılıklı olarak vazgeçmişlerdir. Mahkeme de çiftin boşanmasına karar vermiştir⁸⁸. Her ne kadar da kayıtlarda talâk-ı bâin ifadesi kullanılmışsa da, eşlerin karşılıklı anlaşmasına dayalı bir boşanma olduğu için muhâlaa türü bir boşanmaya örnek olarak verilebilir.

6 Şaban 1298 (4 Temmuz 1881) tarihli bir şer’iyye siciline göre, Süleyman Ağa kızı Feride Hanım, Şerif Ragıp Bey oğlu Ali Ağa’dan boşanmak için mahkemeye başvurmuştur. Ali Ağa bu boşanma karşılığında, boşandığı eşine 1650 kuruşluk (mehr-i müeccel) parayı ödemiştir. Bu paranın yarısı olan 825 kuruşu hemen, geri kalan kısmını ise sonradan ödemek şartıyla karşılıklı olarak anlaşmışlardır⁸⁹. 10 Şevval 1298 (5 Eylül 1881) tarihli bir şer’iyye sicilinde ise, Bilâd-ı Yunus Köyünden Ahmed kızı Hüsniye Hatun, Ahmed oğlu Halil’den 351 kuruş karşılığında mehr-i müeccel ile boşanmıştır. Taraflar mahkeme huzurunda, kendi aralarında daha önceden verilmiş olan sözleri yerine getireceklerini de taahhüt etmişlerdir⁹⁰.

Tefrîk denilen boşanma ise, doğrudan devletin duruma müdahale ettiği durumlarda başvuru olan bir yöntemdir. Din ayrılığı, kocanın kayıp olması, küçük yaşta evlendirildikten sonra yetişkinliğe ulaşan kişilerin müracaat etmeleri gibi birtakım durumlarda, hâkim kararı ile doğrudan boşanma gerçekleştirilmekteydi⁹¹.

⁸⁷Erkek tarafından evlilik sırasında veya sonrasında, kadının ekonomik alanda kendini güvencede hissetmesi için doğrudan kadına verilen mala “mehr” denilmektedir. Mehr, miktarının belirlenmesi ve ödeme zamanına göre farklı isimler almaktadır. Evlilik sırasında peşin ödenen mehre “mehr-i muaccel”, evlilik sırasında veya evliliğin bitimi ile ödenen mehre de “mehr-i müeccel” denilmektedir (Kurt, a.g.e., s.25).

⁸⁸ MŞH., ŞSC.d., 5019-D/30, s.16/b, No:35.

⁸⁹ MŞH., ŞSC.d., 3127-C/135, s.69, No:203.

⁹⁰ MŞH., ŞSC.d., 3127-C/135, s.95, No:270.

⁹¹ Abdurrahman Kurt, **Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1998, ss.59-63.

2.1.2.Çocuklara Vasi Tayini ve Nafaka Bağlanması

19.yüzyıl Bursa Şer'iyye Sicillerine göre; Müslüman aileler arasındaki ortalama çocuk sayısı 2.28 olarak bulunmuştur. Bu oran, gayrimüslimlerde ise 3.38'dir⁹². Bu orandan, gayrimüslimlerin Müslümanlara oranla daha çok çocuk yapma eğiliminde oldukları anlaşılmaktadır.

Anne-babanın vefat etmesi veya boşanması halinde, çocukların durumu hukuksal bir sorun teşkil etmekteydi. Mahkeme, yaşları küçük olan yetim çocukların vasîliğini genellikle annelerine vermekteydi. Bursa Gazetesi'nde yer alan habere göre, babaları ölen, küçük yaştaki iki çocuk, yetişkinliğe erişinceye kadar anneleri kendilerine vasî tayin edilmiştir. Gazetenin yine aynı sayfasında, eşi öldüğü için çocuklarına vasî tayin edilen bir başka annenin, verilen müddet içinde sicil idaresine kaydını yaptırmayıp, tezkire-i Osmâniyeyi (Nüfus cüzdanı) almadığı bildirilmiştir. Bu nedenle annenin kanuni yönden bir ceza alması gerekirken, Sicill-i Nüfûs İdâre-i Umûmiyyesi bu cezaya gerek olmadığı yönünde bir karar vermiştir⁹³.

Annenin ölümü veya evlenmesi halinde, mahkeme çocuğun vasîliğinin yine aileden olan hanımlar tarafından yürütülmesini sağlamaktadır. Özellikle çocuğun bakıma ihtiyaç duyacak kadar küçük yaşta olduğu durumlarda bu genel bir kural olarak işlemektedir. 5 Receb 1298 (3 Haziran 1881) tarihli bir şer'iyye siciline göre, Bursa'nın Hocahasan mahallesinde ikâmet eden Mehmet oğlu Feyzullah vefat etmiş, eşi de bir başkasıyla evlenmiştir. Ortada kalan çocuğun mağduriyetinin giderilmesi ve kendisine bir vasi tayin edilmesi amacıyla, Şahabettin Paşa Mahallesi'nden Molla Veli Oğlu İsmail Efendi, Hacı İbrahim Oğlu Mustafa ve Mehmet Oğlu Osman Ağa mahkemeye müracaatta bulunmuşlardır. Bu kişiler, çocuğun büyükannesi Fevzi kızı Fatma Hatun'un, mahkeme tarafından vasî tayin edilmesini istemişlerdir. Mahkeme de bu isteği kabul etmiştir⁹⁴.

Yaşça büyük olan çocuklar ise, annelerinin dışında bazen amcaları veya diğer aile büyüklerinin himayesine verilmekteydi. Anne ve babanın ölmüş olduğu durumlarda ise, mahkeme çocuğun yakınlarından birini vasî tayin etmekteydi. 10 Ramazan 1298 (6 Ağustos 1881) tarihli bir şer'iyye siciline göre, Susıgırlık köyünde ikamet eden, Mustafa ölünce oğlu Ali'nin vasîliği annesi Fethiye Hanım'a verilmiştir. Fethiye Hanım başka

⁹² Kurt, a.g.e., s.92.

⁹³ Bursa gazetesi, No:106, 27 Cemâziyelâhir 1310, s.5.

⁹⁴ MŞH., ŞSC.d., 3169-C/148, s.122/a, No:309.

biriyle evlenince, Ali'ye mahkemeden yeni bir vasî tayin edilmesi gerekmiştir. Ebu Şahme Mahallesi ahalisinden Ali oğlu Hüseyin Ağa ve köyden Mehmet oğlu İbrahim Ağa'nın mahkemeye müracaatları ile çocuğun reşit oluncaya kadar vasîliğinin amcası Mustafa oğlu Hasan Ağa'ya verilmesini talep etmiş ve mahkemede bu yönde bir karar vermiştir⁹⁵.

Vasî tayini, kan bağı bulunmayan kişiler için de yapılabilmekteydi. Fakat bunun için mahkemenin bir şartı vardı: vasîliğe aday kişinin doğru ve güvenilir vasıfları olacaktı. 10 Safer 1316 (30 Haziran 1898) tarihli bir şer'iyye sicilinde bu vasıflar belirtilmektedir. Bu sicile göre; Gemlik kazası Subaşı Mahallesi ahalisinden iken 1.5 sene önce vefat eden Ömer Efendi Oğlu Davavekili Mehmed Rüşdü Efendi'nin küçük oğulları Ferit ve Naim ve kızları Saadet ve Senhâret'a vasi tayin edilecek kişinin; güvenilir, doğru vasıfları olan ve her şekilde vasîliğe uygun biri olması gerektiği mahkeme tarafından özellikle belirtilmiştir. Dava görülmüş ve vesikada adı geçen Mehmed oğlu Mustafa; Ferit, Naim, Saadet ve Senhâret'ın rüşt vakitleri gelinceye kadar, mahkeme tarafından vasî tayin edilmiştir⁹⁶.

Vasî tayin edilmesi için genellikle Müslüman ailelerin mahkemeye başvurdukları görülmesine rağmen, gayrimüslimlerin de az da olsa bu yolu kullandıkları şer'iyye sicillerinden anlaşılmaktadır. 9 Ramazan 1289 (10 Kasım 1872) tarihinde, Hoca Naib mahallesinde iken vefat eden Rum ahalisinden Kozme oğlu Fothi, küçük oğulları Katye ve Alex için bir vasi tayini gerekmiştir. Mahkemeye müracaat edilmiş ve mahkemede bir vasî tayin etmiştir. Fakat vasi tayin edilen kişiye dair bir bilgi bulunmamaktadır⁹⁷.

Küçük yaşta yetim kalan çocukların, miras yoluyla kalmış menkul veya gayrimenkulleri, mahkeme tarafından kendine vasi tayin edilmiş kişiler tarafından işletilmekteydi. Elde edilen gelir, çocukların bakımı için harcanmakta ve reşit olduklarında ise bu mallar kendilerine teslim edilmekteydi. Kadının gözetimi altında gerçekleşen bu uygulamaya "eytâm keseleri" adı verilmekteydi⁹⁸. Çocuğa işletilecek bir mal kalmadığı durumlarda ise, çocuğun ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli olan ve miktarı mahkeme tarafından belirlenen "nafaka", çocuğa vasi tayin edilen kişiye verilmek zorundaydı. Nafaka vermekle birinci derecede baba sorumluydu. Babanın nafaka miktarını

⁹⁵ MŞH., ŞSC.d., 3158- C/137, s.49, No:240.

⁹⁶ MŞH., ŞSC.d., 5019- D/30, s.80/a, No:2.

⁹⁷ MŞH., ŞSC.d., 3169- C/148, s.132/b, No:343.

⁹⁸ Cafer Çiftçi, "Osmanlı Döneminde Bursa'da Eytâm Keseleri", **Uludağ Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:5, Bursa, 2003, s.83.

karşılayamayacak durumda olduğunun anlaşılması halinde ise mahkeme en yakın akrabalarından birini nafaka ile sorumlu tutmaktaydı.

11 Zilkade 1297 (15 Ekim 1880) tarihinde, Bursa merkeze bağlı Sincan nahiyesi Durak köyünde, anne ve babası olmayan Munise isimli bir kız çocuğuna vasi tayin edilmiş ve kendisine kalan mirastan aylık 110 kuruş bağlanmasına mahkeme tarafından karar verilmiştir⁹⁹.

Çocuğa hiçbir mal intikal etmediği durumlarda ise, kendisine vasi tayin edilmiş anne, çocuğunun nafakasını mahkemeden talep edebilmekteydi. 10 Zilkade 1298 (4 Ekim 1881) tarihinde Bursa'nın Maksem Mahallesi'nden Saadettin kızı Zehra, eski kocası Emin oğlu Uzun İsmail'den olan beş yaşındaki çocuğuna, babasından herhangi bir mal intikal etmediği için, çocuğunun ihtiyaçlarını karşılayamadığını belirtmiştir. Bu ihtiyaçların karşılanması için mahkemeden belirli bir miktar nafaka verilmesini istemiştir. Mahkeme de çocuğun babasının, davanın karara bağlandığı aydan itibaren her ay 30 kuruş nafaka vermesine karar vermiştir¹⁰⁰.

Babanın ölmüş olduğu durumlarda ise yine kendisine vasi kılınmış olan anne, talep etmesi durumunda, çocuğun en yakın akrabalarından nafaka alabilmekteydi. 7 Safer 1299 (29 Aralık 1881) tarihinde Bursa'nın Reyhanpaşa Mahallesi sakinlerinden Salih kızı Saide Hatun mahkeme huzurunda, ölen öz kardeşi İsmail'in 10 yaşındaki çocuğuna hiçbir mal kalmadığını ve bu nedenle nafakaya ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Mahkeme İsmail'in Amcaları, Hasan, Seyyid Yahya ve Hüseyin'in davanın sonuçlandığı tarihten itibaren, her birinin ayda 15'er kuruştan toplam 45 kuruş nafaka vermesini kararlaştırmıştır. Annesi de çocuğa vasi tayin edilmiş ve çocuğun nafakasının kendisine verilmesi uygun görülmüştür¹⁰¹.

Vasîliğin, annenin dışında aile büyüklerinden bir erkekte olduğu durumlarda da vasi olan kişinin mahkemeye başvuru yapıp, çocuğa verilen nafakanın yetmediğini gerekçe göstererek nafaka miktarının arttırılmasını talep edebilmektedir. 14 Muharrem 1298 (17 Aralık 1880) tarihinde, küçük Osman'ın ölen babasından kalan mallarına vasi tayin edilmiş olan Mehmet Sabri Efendi, Osman'a mahkeme tarafından yıllık olarak verilen 400 kuruşluk nafakanın yetmediğini belirterek, nafakanın arttırılması talebi ile mahkemeye

⁹⁹ BŞS., B-389/2b.

¹⁰⁰ MŞH., ŞSC.d., 3127- C/135, s.81, No:236.

¹⁰¹ MŞH., ŞSC.d., 3127- C/135, s.99, No:281.

başvurmuştur. Çocuğun ve Süleyman isimli bir şahsın, nafakanın arttırılması yönünde şahitlik etmesi üzerine, mahkeme nafaka miktarını 480 kuruşa çıkarmıştır¹⁰².

Mahkemenin nafaka vermesini kararlaştırdığı kişiler, bazen mahkemeye başvurarak nafaka miktarının, ekonomik güçlerini aştığını ve bunun için de nafaka miktarında indirim yapılmasını mahkemeden talep etmektedirler. 8 Rebûlâhir 1299 (27 Şubat 1882) tarihinde, Bursa'nın Timurtaş Mahallesi ahalisinden kahveci Mustafa oğlu Kürt Ali, Sıdika Hatun'un kızı Ayşe'ye, her ay 60 kuruş nafaka ödemesi mahkeme tarafından kararlaştırılmıştır. Mustafa oğlu Kürt Ali ise ekonomik durumunun iyi olmadığı gerekçesiyle ancak 45 kuruş verebileceğini ve 15 kuruşluk bir indirim yapılmasını mahkemeden talep etmiştir. Ayşe Hatun, eski kocasının bu parayı ödeyecek güçte olduğunu söylemesine rağmen şahit gösterememesi yüzünden bu iddiasını kabul ettirememiştir. Mahalle ahalisinden El-Hac Sabit Bin Emin, mahalle imamı Ahmed Efendi ile İbn-i Hüseyin isimli şahitlerin, Kürt Ali'nin ekonomik durumunun iyi olmadığı yönündeki ifadesini doğrulayıp şahitlik yapmaları üzerine, mahkeme Kürt Ali'nin bu parayı ödeyemeyeceğine karar vermiş ve nafaka miktarını 45 kuruş olarak belirlemiştir¹⁰³.

2.1.3. Terekeler

Ölen kişiden kalan para, mal, mülk ve değerli görülen her türlü eşyanın ayrıntılı bir şekilde belirlendiği defterlere tereke denilmekteydi¹⁰⁴. Terekeye konu olan her şey mahkemenin belirlediği memurlar tarafından belirlenip, maddi değerleri tespit edilmekteydi. 1298 (1880/1881) yılına ait bir tereke kaydında, değer atfedilen mal ve mülkün Tablo No:11'de dökümü yapılmıştır¹⁰⁵. Tablodan anlaşılacağı üzere, büyükbaş hayvanlar Bursa halkı için değerliydi. Hayvancılığın bir geçim kaynağı olduğu bu bölgede, hayvanların maddi değer görmesi normal karşılanacak bir durumdur. Tabloda, mutfak eşyasının değerli olarak gözükmesi ise dikkat çekicidir. Bu eşyaların metalden yapılmış olmaları yanında, günlük kullanılan ve vazgeçilemeyecek eşyalardan olması, değer görmesindeki en önemli nedenlerdir.

¹⁰² MŞH., ŞSC.d., 3158-C/137, s.16, No:73.

¹⁰³ MŞH., ŞSC.d., 3127-C/135, s.125, No:344.

¹⁰⁴ Abacı, a.g.e., ss.170-171.

¹⁰⁵ BŞS., B-389/18b.

Tablo No: 11 Bursa Sincan Nahiyesi Karaoğlan Köyü'nde Sergicioğlu Mehmet Bin Mustafa Bin Abdullah'a Ait Tereke Kaydı

Malın Cinsi	Malın Adedi	Malın Değeri (kuruş)
Ak inek	1	200
Sarı inek	1	400
2 yaşımda karasığır tosunu	1	200
1 yaşımda dişi dana	1	80
Karasığır kz	1 çift	800
Hayvan	1	100
Kazan	1	30
Tencere	2	20
Tencere	1	15
Sahan	2	10
Su bakracı	1	10
Tepsi	1	10
Sahan	1	10
Yemek sinisi	1	15
GENEL TOPLAM		2000 kuruş

Mahkeme, değer tespiti yaptıktan sonra, yasal varislerin ve şahitlerin huzurunda, şer'î kanunun belirlediği ölçüler dâhilinde bir mal paylaşımı gerçekleştirmektedir. Bursa Sincan nahiyesi Karaoğlan köyünde Sergici oğlu Mehmet bin Mustafa bin Abdullah vefat etmiş ve kendisinden 2000 kuruş değerinde mal ve mülk kalmıştır. Mahkeme; resmi kıymet: 50 kuruş, kaydiye: 3 kuruş, kâğıt bedeli: 2 kuruş ve ilam creti 40 kuruş olmak üzere toplam 95 kuruşu masraf olarak 2000 kuruştan düşmüş ve kalan miktarı yasal varisler arasında şu şekilde blştrmştr: Karısının hissesi: 238 kuruş 5 para, yetişkin oğlu İbrahim: 833 kuruş 14 para, yetişkin kızı Hanife: 416 kuruş 27 para, küçük kızı Zekiye: 416 kuruş 27 para ve ksr para: 7 para. Küçük kızın hissesi, yaşının küçüklüğü nedeniyle annesinin kefaletine bırakılmıřtır¹⁰⁶. Fakat bu gibi durumlarda devlet bu paranın anneye verilmesi için, kendisine birisinin kefil olmasını şart kořmaktadır¹⁰⁷. Bu şekilde çocukların hakları her türlü şekilde korunmuş olmaktadır.

¹⁰⁶ BŞS., B-389/18b.

¹⁰⁷ BŞS., B-389/7a.

Tablo No: 12 Bursa Sincan Nahiyesi Durak Köyü, Hanife Kızı Mehmed Oğlu
Mehmed Oğlu Halil'e Ait Tereke Kaydı

Malın Cinsi	Malın Adedi	Malın Değeri (kuruş)
Aba entari ve şalvar	1'er	192
Çuha libas	1	90
Çevre, peşgir	1'er	7
Sandık	1	22
Ceviz sandık	1	3
Lokma tabağı	1	21
Tencere	5	17
Eski bakraç	1	9
Büyük ve küçük tepsi	2	28
Lenger, sahan	1'er	21
Yorgan, şilte ve yastık	1'er	25
Balta	1	11
Kazma	2	17
Saban demir	1	20
Araba ve boyunduruk	1	285
Burçak (yem bitkisi)	1,5 kile	61.5
Kıl çuval	1 çift	10
Dağarcık	1	2
Bakraç	1	10
Çuval	1	16
Bulgur	1 kile	45
Ayna	1	3.5
Mısır	37.5 kile	1500
Demir ve kürek, bel ve çapa	4 parça	20
Fıçı	1	30
Karasığır öküz	1 çift	1410
Karasığır tosunu	1 çift	1000
Karasığır ineği ve dana	1'er baş	440
Karasığır ineği ve buzağı	1'er baş	585
Karasığır düvesi	1 baş	330
Karasığır düvesi	1 baş	150
Manda ineği ve malak	1'er baş	700
Manda ineği ve malak	1'er baş	1425
Merkep ve sipa	1'er baş	220
Doru kısarak	1	220
Araba zinciri	1	25
Çifte tüfek	1	179
Sahan	1	10
Buğday	15 kile	790
Buğday	2 kile	106
?	3 kile	80
Hırdavat	Bir miktar	100
Bağ teberi, tas, sahan	1 adet	16
Buğday	2 kile	127
Birtakım alacak ve eldeki Nakit para tutarı		1440
GENEL TOPLAM		11.932

Bursa Sincan nahiyesi Durak köyünden, Hanife kızı Mehmed oğlu Mehmed oğlu Halil'e ait 10 Rebûlâhir 1297 (22 Mart 1880) tarihli tereke kaydı incelendiğinde ise (Tablo No:12) ; hayvan ve mutfak eşyasına ek olarak, bazı giyim eşyalarının, hububat ürünlerinin ve birtakım aletlerin değere layık görüldüğü anlaşılmaktadır¹⁰⁸.

Bursa Sincan nahiyesi Karaoğlan köyünden, İsmail bin Mehmet bin Abdullah'ın 1299 (1881/1882) yılında vefatı ile mahkeme tarafından belirlenen tereke kaydı Tablo No:13'de gösterilmiştir¹⁰⁹. Tabloda ekili arazilere ekilen tohum miktarı tespit edilerek yaklaşık ne kadar ürün getireceği hesaplanarak değeri belirlenmiştir.

¹⁰⁸ BŞS., B-389/28b.

¹⁰⁹ BŞS., B-389/7a.

Tablo No: 13 Bursa Sincan Nahiyesi Karaoğlan Köyü İsmail Bin Mehmet Bin Abdullah'a Ait Tereke Kaydı

Malm Cinsi	Malm Adedi	Malm Değeri (kuruş)
Dişi dve	1	150 kuruş
2 yaşında karasığır düvesi	1	165 kuruş
Arıkovanı	1	15
1 araba ve 1 saban demiri	2	80
uval	2	10
Dşek	1	50
2 yastık, 1 yorgan	3	-
Dağarcık	3	5
Tüfek	1	135
Büyük bel bıçağı	1	30
1 kahve değirmeni ve takım	-	30
Bakraç	1	32
Sini	1	30
Tencere ve kapağı	1	30
4 sahan ve 1 tabak	5	40
Tencere	1	15
Sandık	1	6
Ambardaki buğday (1 kile)		25
Buğday (1.5 kile)		30
Mısır (3 kile)		39
Ambardaki diğer hububat (1.5 kile)		12
Hırdavat ev eşyası		10
Burçak (1 kile)		15
Saman (bir miktar)		60
Ekili buğday (9 kile tohum ekili)		540
Ekili arpa (3 kile arpa ekili)		78
Muhtelif ekili hububat (5 kile tohum)		80
avdar (1 kile tohum)		30
Bir parça üzüm bağı (ortalama 2-2,5 dönüm civarında)		100
Bakraç	1	20
Bakraç	1	26
Tas	1	5
Tepsi	1	32
Darı (1 kile, elde edilmiş rn)		10
Bir miktar bulgur ve tarhana		15
1 oda, 1 dam ve 1 ambar ve bir miktar avlulu müştemilatı olan ev		520
40 adim miktarı muhtelif ağaçları olan arsa	2 ayrı arsa	200
GENEL TOPLAM		5170 kuruş

2.2.Dini Hayat

2.2.1.Dini Faaliyetlerin Genel Görünümü

Bursa, dini yönden zengin bir çeşitliliğe sahiptir. Şehirde 1884 yılından itibaren, halka dini fetva verecek bir fetvahanenin (müftülüğün) olduğuna dair bilgi bulunmaktadır¹¹⁰.

Şehirde farklı birçok tarikata ait birçok tekke, zaviye ve dergâh bulunmaktadır. Aşağıda bulunan tabloda (Tablo No:14) vilâyet sâlnâmeleri ve bazı hatıratlara dayalı olarak cami ve mescid sayıları çıkarılmıştır. 1889 yılında rakamın yüksek çıkması, Bursa kazaya bağlı köylerde mevcut olan cami ve mescitlerin de toplama dâhil edilmiş olma ihtimalini ortaya çıkarmaktadır.

Tablo No: 14 Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmelerine Göre Bursa Merkez’de Bulunan Cami ve Mescidler¹¹¹

	1884 ¹¹²	1889 ¹¹³	1892 ¹¹⁴	1894	1895 ¹¹⁵	1898 ¹¹⁶	1900	1907 ¹¹⁷
Cami ve Mescid	Cami:109 Mescid:73 Top. 182	266	165	165	165	165	188	Cami:109 Mescid: 73 Top. 182
Tekke ve Zaviye	39	45	36	36	36	32	39	39
Türbe	70	-	-	-	-	-	70	70

Şehrin önemli camileri arasında; Ulucami, Orhan Gazi, Gazi Hudâvendigâr, Yıldırım Bayezid, Yeşil, Muradiye, Emir Sultan, Molla Arab Cebbâri, Üftâde ve Namazgâh camileri gelmektedir. Bu camilerden iki tanesinin avlusunda küçük bir bina olarak yapılmış, ezan saatlerinin tespit edildiği küçük gözlem evi olarak kullanılan “muvakkithane” bulunmaktadır¹¹⁸. Muradiye türbesi girişinde bulunan muvakkithane, küçük bir binaydı. Burada, bilim adamları tarafından astronomik hesaplamalar yapılmaktaydı¹¹⁹.

¹¹⁰ Kâzım Baykal, **2000 Yıllık Bursa’nın Belediyesi**, Öz Kardeşler Matbaası, Bursa, 1976, s.38.

¹¹¹ Şehirde açık havada namaz kılınan ve “Namazgâh” denilen bir alan bulunmaktadır (Baykal, a.g.e., (1976), s.38).

¹¹² Baykal, a.g.e., (1976), s.38 (1884-1894-1900 Yılları).

¹¹³ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def’a 16 ve 17, Matbaa-i Vilâyet, 1306, ss.92-93.

¹¹⁴ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def’a 19, Matbaa-i Vilâyet, 1310, ss.311-312.

¹¹⁵ Mehmed Ziya, **Bursa’dan Konya’ya Seyahat**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Dr.Levent Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2008, s.134.

¹¹⁶ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def’a 25, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, 1316, s.263.

¹¹⁷ Mülazım Abdülkadir, **Bursa Tarihi Kılavuzu**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Levent Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009, ss.22-23.

¹¹⁸ Mülazım Abdülkadir, a.g.e., ss.22-23.

¹¹⁹ Hasan Tâib, a.g.e., s.37.

Bursa’da, tarihsel süreç içinde dergâh açan ve II. Abdülhamid döneminde faaliyetlerine devam eden dini tarikatlar ise şunlardır: Bektaşîyye, Celvetiyye, Eşrefiyye, Gülşeniyye, Halvetiyye, Kadiriyye, Kâzeruniyye, Kübreviyye, Mevleviyye, Mısriyye, Nakşibendiyye, Rifâiyye, Sa’diyye, Semerkandiyye, Şa’bâniyye ve Zeyniyye¹²⁰.

Alanında uzman çeşitli din bilginlerinden, dini eğitim alan kişiler, eğitimlerinin sonunda icâzet-nâme (diploma) alırlardı. İcâzet verilmesi törenle olurdu. Şehrin ileri gelenleri bu törene davet edilir ve genellikle Cuma namazından sonra törenle icâzet-nâmeler mezun olan öğrencilere verilirdi. İcâzet-nâme alan kişi, tekke ve dergâhlarda görev alabildiği gibi medreselerde de müderris olarak görev yapabiliyordu. Bursa gazetesinde yer alan haberde 1310 (1893) yılında, on öğrencinin icâzet-nâme alarak mezun olduğuna dair bir haber bulunmaktadır. Bu kişiler: **1-** Kırımlı Ömer Efendi **2-** Batumlu İbrahim Efendi **3-**Bursalı Mehmed Fâik Efendi **4-**Bursalı Mehmed Tâhir Efendi **5-** Kırımlı Nimetullah Efendi **6-** Göynüklü Mehmed Efendi **7-**Bursalı İbrahim Efendi **8-** Bursalı Ahmed Remzi Efendi **9-** Bursalı Ömer Lütfi Efendi **10-** Bursalı Osman Efendi’dir¹²¹.

Bursa’da dini önder konumunda bulunan şeyhler, halkın yalnız dini vecibelerini yerine getirmelerini sağlamamış, aynı zamanda Müslüman cemaata fiziki ibadet ortamları da oluşturmaya çalışmışlardır. Örneğin Şeyh Âgâh Efendi ve Mevlevi Şeyhi Şemseddin Efendi, Yeni Kaplıca karşısındaki harap vaziyette olan camiyi, kendi olanakları ile tamir ettirip hizmete sunmuşlardır¹²².

Bursa halkı da dini mekânların yapımı konusunda her türlü yardımı göstermiştir. Örneğin Ahmed Bey köyünde, köy halkının yardımlarıyla bir mescid yapılarak içine yirmi levha ve iki avize konularak 25 Eylül 1893 tarihinde törenle açılmıştır¹²³. 1893 yılında da yıkılma derecesinde harap olan Davud Paşa Camisi, Bitpazarı esnafının yardımı ile yeniden yaptırılmış ve Boyacı Sofyalı Ali Usta tarafından parasız boyanmıştır¹²⁴. Muhacirler de dini mekânlar yapımı konusunda yerli halktan geri kalmamışlardır. Tırnova

¹²⁰ Mustafa Kara, “Tasavvuf Penceresinden Bursa’ya Bakış”, **Bir Masaldı Bursa**, Haz.Engin Yenal,Yapı-Kredi Yay., İstanbul, 1996, s.429.

¹²¹ Bursa gazetesini, No:106, 27 Cemâziyelâhir 1310, s.4.

¹²² Kâmil Kepecioğlu, **Bursa Kütüğü**, C.I, Haz. Hüseyin Algül, Osman Çetin, Mefail Hızlı, Mustafa Kara, Asım Yediyıldız, Bursa Kültür A.Ş., Bursa, 2009, s.70.

¹²³ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.I, s.78.

¹²⁴ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.I, s.261.

muhacirlerinden Ahmed Efendi (Hacı), Bursa Selimiye Mahallesi'nde minareli bir cami yaptırarak, 22 Eylül 1893 Cuma günü mevlit töreni ile açılışını gerçekleştirmiştir¹²⁵.

Tekke şeyhleri, buldukları tekkelerde haremeleri ile beraber bir yaşantı sürerlerdi. Vefat ettiklerinde ise bir kısmı tekkeye gömülürdü. 1912 yılında ölen Enarlı Şeyhi Bahaeddin Efendi de tekkeye gömülen şeyhlerden biridir¹²⁶.

Tekke şeyhleri, bazen farklı görevlerle de karşımıza çıkmaktadır. Bursa Yerkapı'da bulunan Sa'diyye Tekkesi Şeyhi Cemil Efendi (Şeyh), 1905 yılında İstanbul'da maliye hazine veznedarı olunca şeyhlik görevini halifelerinden Şeyh Said Efendi vekâleten yürütmüştür¹²⁷.

Bursa'da bulunan her Müslüman cemaatin, haftada en az bir defa dini toplantılar yaptığı kendilerine ait tekke, dergâh veya zaviye olarak isimlendirdiğimiz dini mekânları vardı. Bu toplantılarda şeyhin konuşmaları dinlenilir, Kuran-ı Kerim ve ilahiler okunur ve dini sohbetler yapılırdı. Tüm bu faaliyetler belli bir üslup ve saygı çerçevesinde gerçekleştirilirdi.

Kandil yakmak, Bursalıların uyguladıkları bir adetti. Vefat etmiş önemli ve değerli görülen kişilerin kabirlerinin başında kandil yakılırdı. Örneğin Umurbey Mahallesi'nde bulunan, Umurbey'in sandukasının başında sürekli kandil yakılırdı¹²⁸. Müslümanlar için önemli olarak kabul edilen gecelerde de kandiller yakılır, cami minareleri, resmi daireler ile birçok ev kandillerle donatılırdı¹²⁹. Mevsim bahar olduğunda ise türlü türlü çiçekleri ve meyve ağaçlarını andıran fenerler sokakları aydınlatırdı¹³⁰.

Bursa halkı, Bursa'da kabri bulunan eski Osmanlı padişahlarına da saygıda kusur etmezdi. Her yatsı namazından sonra toplu olarak Murat Hudâvendigâr'ın bulunduğu kabre gidilir ve burada dua okunurdu. Halk bu olayı kutsal bir görev olarak kabullenmiş ve uzun yıllar bu geleneği sürdürmüştür¹³¹. Bursa halkı Osmanlı padişahlarının yanında önem verdiği ve saygı duyduğu kişiler için de aynı uygulamayı yapmaktaydı. Somuncu Baba bu

¹²⁵ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.I, s.85.

¹²⁶ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.I, s.169.

¹²⁷ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.I, s.232.

¹²⁸ Hasan Tâib, **Hatıra ya da Bursa'nın Aynası (Hatıra-Yâhud-Mir'ât-ı Burûsa**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Bursa İl Özel İdaresi, İstanbul, 2007,s.129.

¹²⁹ Şerafeddin Mağmumi, **Bir Osmanlı Doktorun Anıları Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye**, Çev.Cahit Kayra, Büke Yay., İstanbul, 2001, s.25.

¹³⁰ Mehmed Ziya, a.g.e., s.71.

¹³¹ Mehmed Ziya, a.g.e., s.41.

sözü edilen kişilerden biriydi ve halk her Cuma günü Somuncu Baba'nın ekmek sattığı fırınının (sonradan bahçe haline getirilmiş) önünde toplanıp dua etmekteydi¹³².

Şehirde Müslümanlara ait birçok mezarlık (kabristan) bulunmaktaydı. Bu mezarlıklardan birkaçı ise genişçe bir alanı kaplamaktaydı. Gemlik şosesi üzerinde Kanberler Mahallesi'nde bulunan Deveciler Mezarlığı bu büyük mezarlıklardan biridir¹³³. Bu büyük mezarlıkların dışında, şehirde birçok ufak kabristanlar da bulunmaktaydı. Küçük Temennâ Mahallesi, Baba Zakir Mahallesi, Zeyniler Mahallesi, Meydancık Mahallesi ve Yıldırım Gazi Mahallesi'ndeki (Gürcü muhacirler için) kabristanlar bu sözü edilen küçük kabristanlardandı¹³⁴. Şehirde Müslim-gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın toplam 156 adet kabristan (veya mezarlık) bulunmaktaydı. Ayrıca 1907 yılından itibaren kayıtlarda gözüken, ölü yıkamak için kullanılan gasilhane bulunmaktadır¹³⁵.

Erkek çocuklarına isim verilirken, Arabî ay isimlerinin kullanıldığı görülmektedir. Eğer çocuk Muharrem, Safer, Receb, Şaban veya Ramazan aylarından herhangi birinde doğmuşsa, doğduğu ayın isminin verilmesi bir gelenek haline getirilmiştir. Fakat diğer Arabî aylar için bu uygulanmamıştır. Çocuk, Ramazan veya Kurban bayramında doğmuş ise; Ramazan veya Bayram isimleri ön plana çıkmaktadır¹³⁶.

2.2.2.Ramazan Ayı Etkinlikleri

Osmanlı Devleti'nin tüm şehirlerinde olduğu gibi Bursa'da da, Ramazan ayı, dini emir gereğince ve Hz. Muhammed dönemindeki uygulamada olduğu gibi; çıplak gözle hilalin görülmesi ile başlardı. Ülkenin başka yerlerinde görülmüş ve mahkeme tarafından ilam edilmiş kararların ise telgraflar ile başka bir şehre bildirilmesi caiz sayılmamıştır¹³⁷. İstanbul'da din âlimleri tarafından oluşturulup, vilâyetlere gönderilen takvimlere ise sağlıklı olmadığı gerekçesiyle genellikle itibar edilmezdi. Bu nedenle Bursa'da, şehir kadısı tarafından görevlendirilen kişiler, Şaban ayının son gecesi hilali gözlemlemek için yüksek bir yere çıkarlardı. Halk arasında "Bakacak" denilen bu alanda hilalin görülmesi, görevli kişilerin bu alanda ateş yakması veya kadının emri ile kaleden top atışı yapılması ile Bursa halkına duyurulurdu. Hava kapalı ve bulutlu ise hilal görülemeyeceğinden,

¹³² Hüseyin Vassaf, **Bursa Hatırası**, Haz. Mustafa Kara, Bilal Kemikli, Bursa Kültür A.Ş., Bursa, 2010, s.57.

¹³³ Hasan Tâib, a.g.e., s.91.

¹³⁴ Hasan Tâib, a.g.e., ss.124,143-144,146-147.

¹³⁵ Mülazım Abdülkadir, a.g.e., ss.22-23.

¹³⁶ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.IV, s.48.

¹³⁷ Mehmed Tefik, "**Bir Devlet Adamının**" Mehmed Tefik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, C.I., Haz. F.Rezan Hürmen, Arma Yay., İstanbul, 1993, s.61.

Ramazan ayı bir gün sonra başlardı. Ramazan'ın başlamasının daha fazla tehir edilmesi ise dinen caiz görülmemiştir. Dolayısıyla bu durum, bayramların ve kutsal gecelerin günlerinde de oynamalara neden olmakta ve ülkenin çeşitli yerlerinde farklı günlerde kutlamalar gerçekleştirilmekteydi.

Bursa'da Ramazan ayı boyunca gündüz hayat neredeyse durma noktasına gelmekte, sokak ve çarşılar boş kalmaktaydı. Resmi daireler işlerini yavaşlatmakta ve bu ay boyunca, haftanın yalnız üç günü; Pazartesi, Perşembe ve Cumartesi günleri halka hizmet vermekteydi¹³⁸. Gündüz duran hayat gece canlanmakta ve bu canlılık gece geç saatlere kadar sürmekteydi. Ramazan boyunca çarşılar geceleri açık tutulmakta, mum ve gaz lambalarıyla aydınlatılmış dükkânlar müşteriler ile dolup taşmaktaydı. Sokaklar ise evlerin arasına çekilmiş iplere asılan gaz lambaları ile aydınlatıldığı için, fenersiz rahatlıkla dolaşılabilirdi¹³⁹. Ramazan gecelerinde özellikle kahvehaneler daha bir kalabalık ve canlıydı. Bu mekânlarda; tütün, nargile ve kahveler içilir ve derin muhabbetler yapılırdı. Ramazan hareketliliğinin merkezi Ulucami ve çevresiydi. Ulucami ve diğer büyük camilerin, içi ve dışı kandillere ışıklandırılırdı. Minareler arasına ipler çekilerek, üstüne yazılar yazılır, kandil ve fenerlerin yardımıyla bu yazılar oynatılırdı¹⁴⁰.

2.2.3. Mevlevihâne

Evliya Çelebi'nin gül bahçesi gibi bir dergâh¹⁴¹ olarak nitelendirdiği Mevlevihâne, zaman içinde gereken ilgi ve alaka gösterilememiş olmalı ki, 19.yüzyılda harap bir duruma düşmüştür. II. Abdülhamid döneminde, dönemin Hudâvendigâr Vilâyeti Valisi Mahmud Celâleddin Paşa, Mevlevihânenin tamir edilmesi için padişaha dilekçe sunmuştur. Padişahın dilekçeye onay vermesi ile de 24 Nisan 1891 tarihinde tamir işlemlerine başlanılmıştır¹⁴². Dergâhın geniş meydanı, bahçesi, semahânesi, hünkâr mahfili ve türbesi tamir edilmiştir. Mülkiye idâdîsi eski müdürü ve Mevlevi tarikatı üyesi Mehmed Ziya'nın yardımıyla süslenmiştir. Mevlevihânenin son pöst-nişînı Mehmed Şemseddin Efendi'dir (öl.1931)¹⁴³.

¹³⁸ Nikola Naçov, "Bursa Gezisi (1879)", **Bulgar Gözüyle Bursa**, Çev. ve Haz. Hüseyin Mevsim, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, s.43.

¹³⁹ Akdemir, a.g.m., ss.101-102.

¹⁴⁰ Naçov, a.g.m., ss.49-50.

¹⁴¹ Evliya Çelebi, **Seyahatname'ye Göre Ruhaniyetli Şehir Bursa**, Haz. Hasan Basri Öcalan, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009, s.46.

¹⁴² Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.III, s.192.

¹⁴³ Hasan Tâib, a.g.e., ss.59-64.

Mehmed Ziya katıldığı bir Mevlevi ayininde sırasıyla; Hutbe-Namaz-Naat-Taksim geçilmesi-Hicaz Peşrevi ve Semâ faaliyetlerinin yapıldığını belirtmektedir ve bu mukabelenin Cuma günü olduğunu, çok ziyaretçi bulunduğunu ve bir saat kadar sürdüğünü söylemektedir¹⁴⁴. Mevlevihânedede her Cuma günü, dervişler tarafından semah yapılmaktadır. Bir dini tören niteliğinde olan bu seromoni dileyen herkesin izlemesine açıktı. Semah izlemek için gelenlerden hiçbir şekilde ücret alınmadığı gibi, yaş, cinsiyet, uyruk veya mezhep ayrımı da yapılmazdı¹⁴⁵. Çünkü Mevlevi Tarikatı'nın dini felsefesi bu çizgi üzerinde şekillenmişti.

¹⁴⁴ Mehmed Ziya, a.g.e., ss.62-68.

¹⁴⁵ Naçov, a.g.m., s.37.

İKİNCİ BÖLÜM: ŞEHRİN YAŞAM MEKÂNLARINDA SOSYAL FAALİYETLER

1.SOSYAL FAALİYETLER

1.1.Meskenler

Bursa’da ev kelimesinin karşılığı olarak, birkaç farklı kelime kullanılmaktadır. “Menzil, konak (büyük ev), oda (tek katlı küçük ev) ve hane”¹⁴⁶ kelimeleri biraz farklılık göstermekle beraber, genel olarak insanların yaşadığı mekânlar olan evleri tarif etmektedir. Bu tarife uygun olarak, Bursa şehir merkezinde toplam 10.468 konut bulunmaktaydı¹⁴⁷.

Bursa evleri genellikle iki katlı olup, zemin katları kerpiç, dolgulu ahşap veya taş duvarlarla inşa edilmiştir¹⁴⁸. Üst katlar ise dolma veya ahşap olarak yapılmıştır¹⁴⁹. Şehirde görülen şiddetli lodos nedeniyle, kiremitlerin düşmemesi için üstlerine taşlar konulmaktaydı¹⁵⁰. Bursa’da, mütevazı olarak yapılmış meskenlerin dışında, varlıklı Müslüman Türkler ile ipekçilikten elde ettiği gelirlerle zenginleşmiş Rumlar’a ait içinde birçok odası bulunan, büyük ve geniş konaklar da bulunmaktaydı¹⁵¹. Köşk ismi ile de adlandırılan bu konakların sayısı 17’idi¹⁵².

Evler özellikle kadınlar için önemli yaşam mekânlarıdır. Kadınların günlük ev işlerinin yanında, ekmek pişirmek, kazanlarda değişik ürünleri kaynatarak pekmez vb. yiyecekler hazırlamak gibi birtakım işleri yapmaları için hem geniş bir çalışma alanına

¹⁴⁶ Abdurrahman Kurt, **Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1998, s.126.

¹⁴⁷ Kâmil Kepecioğlu, **Bursa Kütüğü**, C.I, Haz. Hüseyin Algül, Osman Çetin, Mefail Hızlı, Mustafa Kara, Asım Yediyıldız, Bursa Kültür A.Ş.- Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa, 2009, s.202.

¹⁴⁸ Sibel Demirarslan, “Geleneksel Türk Evlerinin Genel Değerlendirilmesi ve Bursa Yöresi Evleri”, **Bursa Halk Kültürü II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildiri Kitabı**, C.III, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2005, ss.847-848.

¹⁴⁹ Leman Tomsu, **Bursa Evleri**, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1950, s.19, 22. Şehirde üç katlı evlerde bulunmakla beraber çok yaygın değildir.(Demirarslan, a.g.m., s.847) Bu üç katlı evlerin bazıları ise arazi eğiminden faydalanılarak yapılmış olan yarım katlardır. Nadirde olsa tek katlı evler de vardır. (Tomsu, a.g.e., s.19).

¹⁵⁰ Mülazım Abdülkadir, **Bursa Tarihi Kılavuzu**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Levent Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009, s.24.

¹⁵¹ Neslihan Dostoğlu, “Modernleşme Döneminde Bursa’daki Kentsel Gelişme”, **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı** (10-11 Nisan 2009-Bursa), Bursa, 2009, s.24.; Eliza Cheney Abbott Schneider, **Bursa Mektupları Bir Osmanlı Kentinde Müminler ve Kâfirler**, Çev. Neşe Akın, Dergâh Yay., İstanbul, 2009, s.15.

¹⁵² Mülazım Abdülkadir, a.g.e., ss.22-23.

hem de sokakla ilişiği olmayan mekânlara ihtiyaçları bulunmaktaydı¹⁵³. Bundan dolayı evler, kadınların bu ihtiyaçları göz önüne alınarak planlanmaktaydı.

Kadınlar için getirilen dini ve örfi sınırlamaları hafifletmek veya etkisini biraz olsun azaltmak için, evlerin oturma katı olarak kullanılan birinci katlarının pencereleri, sokak ile bütünleşecek şekilde çıkmalar sağlanarak inşa edilmişlerdi¹⁵⁴. Bu pencerelerin önünde duvar diplerine konulmuş sedirler vardı. Bu sedirlerin üzerinde ise hane sahibinin ekonomik durumuna göre ipek, altın veya gümüş işlemeli yastıklar ve minderler bulunmaktaydı¹⁵⁵. Bu katta aynı zamanda değer verilen ayrı odalar (veya bölümler) yer almaktaydı. Bu odalar, “hayat” ismi verilen ve ailenin güneşli günlerde temiz hava almak için kullandığı üstü açık bir avluya bakmaktaydı. Bursa’da bol miktarda bulunan su, evlerin avlularına kadar girmiştir. Hane sahipleri avlunun ortasına yaptıkları havuzlar ile bir yaşam mekânı olan avluya canlılık vermektedirler¹⁵⁶. Bahçeye ve avluya kolaylıkla girilip-çıkılması için avlu ile bu kat arasında bir merdiven yapılmaktaydı¹⁵⁷.

Bursa evlerinde, genel olarak şu bölümler bulunmaktaydı: sofa, selâmlık, harem, hizmeti odaları, mutfak, kilerler ve helâlar. Kiler ve mutfak kısmı, dış etkilerden korunmak için özellikle penceresiz olarak yapılmış olan zemin katta bulunmaktaydı¹⁵⁸. Bu bölümlere ek olarak tüm evlerin bahçesi, akan suyu veya havuzu ve hamamı vardı. Ayrıca hayvanların kalmaları için, bahçenin bir köşesine yapılmış olan ahır yer almaktaydı¹⁵⁹.

Bursa’da bulunan evlerin çoğunda, içinde birkaç meyve ağacının bulunduğu bir bahçe bulunmaktadır. Bahçelerin etrafı yüksek duvarlarla çevrilip, duvarların üstü de çatı şekli verilerek kapatılmış ve böylece evin dış dünya ile olan ilişiği kesilmiştir. Evin dışı açılan tek yeri ise bahçe duvarında bulunan kapıdır. Eve dışarıdan girmek isteyen bir ziyaretçi öncelikle bahçeden geçmek zorundadır¹⁶⁰. Bursa’da bir süre yaşamış olan Schneider, Amerika’ya yazdığı mektuplarda, insanların evlere ziyaretçi olarak

¹⁵³ Doğan Kuban, “Kent, Kentli ve Tarih”, **Bursa’nın Kentsel ve Mimari Gelişimi Sempozyum Kitabı (07-08 Nisan 2007-Bursa)**, Bursa, 2007, s.27.

¹⁵⁴ Neslihan Dostoğlu, “Modernleşme Döneminde Bursa’daki Kentsel Gelişme”, **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009, Bursa)**, Bursa, 2009, s.23.

¹⁵⁵ Neslihan Dostoğlu, **Osmanlı Döneminde Bursa**, C.II, Akmed, 2001, s.422.

¹⁵⁶ Charles Texier, **Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, C.I, Çev. Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2002, s.203.

¹⁵⁷ Leman Tomsu, **Bursa Evleri**, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1950, s.29.

¹⁵⁸ Tomsu, a.g.e., ss.26-28.

¹⁵⁹ Kurt, a.g.e., s.127.

¹⁶⁰ Tomsu, a.g.e., s.24.

gittiklerinde, evin kapısı yerine bahçe kapısını çalmalarını ilginç bir olaymış gibi dile getirmektedir¹⁶¹.

Müslüman evlerinde genel olarak görülen haremlik-selamlık uygulaması, Bursa’da inşa edilmiş evlerde de kendini göstermektedir. Haremlik denilen bölüm, kadınların erkeklere gözükmeden kendi aralarında özgürce yaşadıkları bir mekândı. Selamlık ise, hane reisinin eve gelen misafirlerini kabul ettiği ve onlarla görüştüğü evin bir bölümüydü. Büyük konaklarda ve evlerde, bu iki bölüm birbirinden bağımsız ayrı iki bina olarak yapıp, mabeyn ismi verilen üstü kapalı bir geçitle birbirine bağlanmaktaydı. Küçük evlerdeki haremlik-selamlıklar ise aynı bina içinde olmakla beraber, giriş ve çıkışı farklı noktalardan olan iki ayrı bölüm şeklinde düzenlenmekteydi¹⁶².

Bir yörenin ikliminin, o yörede inşa edilen konut tipleri ile doğrudan ilintili olduğu bir gerçektir. Bursa ve yöresinde iklim çok fazla bir değişiklik göstermemesine karşın konutlarda bazı farklılıklar görülmektedir. Bu farklılığı meydana getiren ise şehirdeki gayrimüslimlerin varlığıdır. Etnik ve dini yapıdaki farklılık, Cumalıkızık ve Misi köyü örneğinde olduğu gibi konutların yapım şekline yansımıştır¹⁶³.

1.2.Giyim-Kuşam

Bursa’da kadınlar, sokağa çıkarken ferace denilen manto benzeri geniş giysiler giymekteydiler. Sokak giysisi olan feraceler 19.yüzyılın sonlarına kadar kadınlar tarafından yaygın olarak kullanılmış, bu tarihten sonra ise yerini çarşafa bırakmıştır. Çarşaf ise kısa sürede çeşitlenmiş ve kadınların statüsüne ve yaşına göre çeşitli renk ve biçimlerde üretilmeye ve kadınlar tarafından giymeye başlanmıştır. Çarşaf aynı zamanda kadın için olgunluğun bir simgesi olarak görülmüştür. Yüz kısmın örtülmesinde ise yaşmak denilen ve sadece gözleri dışarıda bırakan örtüler kullanılmıştır. Kadınlar, giydikleri kıyafetleri buldukları gelir grubuna göre belirlemekteydi. Üst gelir grubunda bulunan kadınlar, ipek ve pamuktan yapılmış iç gömlekler, bol şalvar ve entari giymekte, bellerine ise altın veya gümüş ile işlenmiş kemerler takmaktaydılar. Alt gelir grubunda

¹⁶¹ Eliza Cheney Abbott Schneider, **Bursa Mektupları Bir Osmanlı Kentinde Müminler ve Kâfirler**, Çev.Neşe Akın, Dergâh Yay., İstanbul, 2009,s.50.

¹⁶² Tomsu, a.g.e., s.26.

¹⁶³ Sibel Demirarslan, “Geleneksel Türk Evlerinin Genel Değerlendirilmesi ve Bursa Yöresi Evleri”, **Bursa Halk Kültürü III. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildiri Kitabı**, C.III, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2005, s.848.

bulunan kadınların ise giysileri daha sadeydi ve ucuz kumaştan yapılmıştı. Özellikle kış aylarında entarilerinin üstüne yelekler giymekteydiler¹⁶⁴.

Türk erkeklerinin kıyafetleri, yelek, cepken, şalvar, maroken ve botlardı. Başlarına mavi, uzun püskülü sarkan bir fes takarlardı. Genç erkekler ise pantolon yerine potur, çakşır ve diz kapağına kadar uzanan bir şalvar giyerlerdi. Şalvarın üstünü düz gömlek ve cepkenden oluşan bir kıyafet tamamlardı. Köylü erkekler ise daha rahat hareket etmek için bol pantolon, mintan, yelek giyer, bele sıkı şekilde sarılmış bir kuşak takarlardı. Başlarında fes veya benzeri bir başlık bulunurdu. Hanımlarda erkekler gibi fes takardı fakat hanımların fesi daha yüksek ve daha yumuşaktı. Renkleri ise daha canlıydı¹⁶⁵. Türk erkeklerinin günlük ev kıyafetleri arasında en çok kullanılanı, başa takılan takkelerdi. Önemli bir işçilikle yapılmış olan Şam hırkaları da ev içinde giyilen giysilerin başında gelmekteydi. Erkekler yanlarında aksesuar olarak; saat koruyucusu köstekler, kamalar, tütün tabakası ve ağızlığı, çakmak keseleri taşımaktaydılar. Ekonomik durumu iyi olan erkekler ise, tüfeği, kamçısı, atının eheri, para keseleri ve süslü bastonları ile hemen fark edilmekteydi¹⁶⁶.

Yahudi erkekleri başlarına “kaveze” denilen, siyah kumaş kaplı yüksek bir karton başlık takmaktaydılar. Başlığın çevresini ise güneşten korumak amacıyla pamuklu bir kumaş ile örtmekteydiler. Cübbelerinin altı siyah, üstü beyazdı. Yahudi hanımlar ise başlarına “hotoz” denilen ve bir kumaş yığınının andıran başlık giyerlerdi. Gayrimüslim kadınlar genellikle Müslüman kadınların giydikleri kıyafetlere benzer kıyafetler giymekteydiler¹⁶⁷.

Bursalıların gazino gibi eğlence ortamlarına ne tür elbiselerle gittiklerini İbnülcemal Ahmet Tevfik’in Sedbaşı gazinosunda yaptığı gözlemlerden anlamaktayız:

*“Kısa camdan (yelek) altına göğse kadar kuşak, kuşağın hemen alt tarafından başlayarak diz kapaklarına kadar kar gibi beyaz dizlik (kısa pantolon), ayaklarda kırmızı ya da siyah yemeni (ayakkabı), başında yazma sarılı fes, uzun püsküllüydü. Setre, ceket ve benzer giysiler giymiş müşteriler vardı”*¹⁶⁸.

¹⁶⁴ Dostoğlu, a.g.e., C.II., ss.424-425.

¹⁶⁵ Dostoğlu, a.g.e., C.II., ss.580-581, 584, 592.

¹⁶⁶ Esat Uluumay, “Bursa Erkek Kıyafetleri”, **Bursa Halk Kültürü II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildiri Kitabı**, C.III, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2005, s.1311.

¹⁶⁷ Dostoğlu, a.g.e., C.II., ss.582-583, 588.

¹⁶⁸ İbnülcemal Ahmet Tevfik, **Velosipet ile bir Cevalan 1900’e doğru İstanbul’dan Bursa’ya Bisikletli Bir Gezi**, Çev.Cahit Kayra, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2006, ss.49-50.

Bursa’da bir süre yaşamış olan Rochebrune ise, bir yabancı gözüyle Bursa insanın sokakta giydiği kıyafetleri şu şekilde gözlemleyip değerlendirmiştir:

*“Sokaktaki kadınların elbiseleri türlü renklerde ve biçimlerde idi. Zeybeklerin kısa şalvarları, saltaları, çıplak diz kapakları vardı. Renkli yemeni sarılmış fesler, sallanan püsküller, altı-yedi metre tulunda bele sarılmış kuşakları vardı. Kadınlar beyaz ve siyah yeldirmelere bürünüp birbiri ardı sıra aheste adımlarla yürüyorlardı. Bazılarının ayakları çıplaktı...”*¹⁶⁹.

Bursa’ya yerleşen yabancılar ise Avrupa kültür anlayışının ürünleri olan giysileri giymekteydiler. Bu durum yerel giysilerden etkilenmediklerini ve eski alışkanlıklarına devam ettiklerini göstermektedir. Dış görünüş açısından bakıldığında, erkek gayrimüslimler giydikleri şapkalar ile fes giyen Türklerden hemen ayrılmaktaydılar¹⁷⁰.

Türkler hamam ve kaplıcalarda ise hamam takımından oluşan giysilerini giymekteydiler. Bu takımın en önemli giysisi ise, bellerine giydikleri ipekten mavi peştamallardı¹⁷¹.

1.3.Bursa Mahallerinde Yaşam

1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi ile en az 50 hanelik bir yerleşim birimi mahalle olarak tanımlanmıştır¹⁷². 1310 (1892/1893) yılı vilâyet sâlnâmesine göre şehirde toplam 208 mahalle bulunmaktaydı¹⁷³.

Osmanlı Devleti döneminde mahalleler, cami (veya mescid) ve mektep merkezli olarak kurulmuşlardı. Cami veya mescidi yaptıran kişinin ismi, genel olarak mahallenin ismi olarak kullanılmaktaydı. Mahallenin merkezinde oturan imamın, mahallenin dini yöneticisi olduğu kadar sosyal yönetici rolü de bulunmaktaydı¹⁷⁴.

Mahalle cemaati, kendi içinde bir sosyal dayanışma meydana getirdiği gibi Osmanlı hukuk sisteminin getirmiş olduğu “kefillik” anlayışı ile de mahalle bireyleri birbirlerine kefil tayin edilmişlerdir. Devlet böylece mahalle içinde gelişebilecek her türlü adli vaka ile uygunsuz durumların önüne geçmeyi hedeflemiştir. Mahallenin kontrolünü mahallelinin kendisine bırakmıştır. Mahalleyi çalışan bir mekanizma olarak kabul etmiş, bu

¹⁶⁹ A.de Rochebrune, **Dilber Kethy’nin Bursa ve İstanbul Hatıratı (Mesaib-i İslâm)**, Haz. İlhami Yurdakul, Kitabevi, İstanbul, 2007, s.28.

¹⁷⁰ Neslihan Dostoğlu, **Osmanlı Döneminde Bursa**, C.II, Akmed, 2001, ss.598-601.

¹⁷¹ Charles Texier, **Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, C.I., Çev.Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2002, s.205.

¹⁷² Bedri Mermutlu, “Mahallenin Toplumsal Kültürümüzdeki Yeri”, **Bursa’nın Tarihi Mahalleleri-I**, Bursa Kültür A.Ş., Bursa, 2011, s.4.

¹⁷³ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def’a 19, Matbaa-i Vilâyet, 1310, s.311.

¹⁷⁴ Doğan Kuban, “Kent, Kentli ve Tarih”, **Bursa’nın Kentsel ve Mimari Gelişimi Sempozyum Kitabı (07-08 Nisan 2007-Bursa)**, Bursa, 2007, s.28.

mekanizmanın bozulmaması için de sıkı tedbirlere başvurmuştur. Mahalleye yeni yerleşen bir aileye, dört-beş yıllık bir uyum süresi verilmiş ve bu sürenin sonunda uyumun sağlandığı anlaşıldığında o aileye mahalleli olma onuru verilmiştir¹⁷⁵.

Bursa'nın merkezinde bulunan mahalleler ile bu mahallelerde devlet veya halk tarafından yaptırılmış olan ve halkın ortak kullanımına ait olan mekânlar Tablo No:15'de verilmiştir. Bu tablo yardımıyla, Bursa halkının özellikle dini ve eğitim hayatı ile ilgili önemli bilgilere ulaşmaktayız.

Tablo No:15 Bursa Mahalleleri ve Mahallelerde Bulunan Önemli Yapılar¹⁷⁶

MAHALLE ADI	MAHALLEDE BULUNAN ÖNEMLİ YAPILAR
Abdal	Abdal Camisi ve çeşmesi.
Ahmed Paşa Fenâri-Arabayatağı	Bir cami ve kitabeli bir çeşme.
Alaca Mescit	Üç lüleli bir çeşme, Alaca Mescit, Baba Efendi Dergâhı (Nakşibendî).
Alacahırka	Bir cami.
Ali Paşa	Arap mimari tarzında inşa edilmiş büyük bir cami, Ali Paşa Çınarı, Çarşamba Dergâhı, Hamam Tekkesi.
Altıparmak	Altıparmak Camisi vardır.(Harap bir durumda) Bu mahalle Hıristiyan Mahallesi'dir. Bu yüzden caminin cemaati yoktur. Üzerinde "Altıparmak" yazılı bir çeşme ve bir yıkık dergâh.
Baba Zakir	Halvetî tarikatına bağlı bir dergâh, bir cami, Sa'diyye tarikatına bağlı bir dergâh, Şeyh Nimetullah Efendi'nin taş türbesi, Kabak Dede'nin türbesi ve bir büyük mezarlık.
Bab-ı Zemin (Yer Kapı)	Kabristan ve Sa'diyye tarikatından Zincîrî Ali Efendi Dergâhı vardır.
Başçı İbrahim Bey	Başçı İbrahim Bey Camisi ve Medresesi ile bir de ilk mektep.
Büyük Temennâ	Padişah Köşkü (Burada önceden Müslim Köşkü vardı. Bu köşk yıkılarak yerine yenisi yapılmıştır.), Şeyh Hüsameddin Dergâhı, iki çeşme, ipekçilik okulu ve Ali el-Buhârî'nin kabri.
Çatalfırın	Safiyüddin Efendi Dergâhı.
Darphane	Darphane Camisi.
Davudkadı	Davud Kadı Mescidi. Yeni oluşmuş bir mahalledir.
Duhter-i Şerif	Duhter-i Şeref Camisi, Demirli Mektep (ilkokul) , Demirli Zaviyesi ve Arap Mehmed Camisi.
Ebu İshak	Bir cami ve türbe, Kadiri tarikatının bir dergâhı ile yine aynı tarikata mensup Kaygulu Hasan Efendi Dergâhı.
Ebu Şahme	İnebey Camisi (taştan yapılmış),Hüseyin Paşa Medresesi, kütüphane, Veled-i Hariri Camisi ve Sarafiye Medresesi ve çeşme.
Elmalık	İsmail Hakkı Bursevî Dergâhı. Bu dergâhın içinde; cami, tevhidhane ve çilehane vardır.

¹⁷⁵ Mermutlu, a.g.m., ss.8-9.

¹⁷⁶ Hasan Taib'in, Hatıra ya da Bursa'nın Aynası isimli kitabından derlenmiştir.

Hacılar	Hacılar Camisi ve Vilâyet Matbaası
Hoca Hasan	Hoca Hasan Camisi ve bir ilk mektep.
Hoca Tabib	Hoca Tabib Camisi.
Hocazâde	Hoca Ali Paşazâde Camisi ve musluklu iki adet çeşme.
Hoşkadem	Bir mescit.
İbrahim Paşa- Mahkeme	Mahkeme Camisi (taştan yapılmış), Sâdî İlk Mektebi, Horasan Baba Kabri.
İncirli	İncirli Dergâhı (Dergâhın içinde tevhidhane ve bir de kütüphane)
Kademerî	Kademerî Mescidi, Nakşibendî Hâlidî tarikatına ait bir dergâh (Bu dergâh sonradan Hamidiye Medresesi olmuştur) ve bir de Kalender Dergâhı.
Kanberler	Deveciler Mezarlığı, Gazi Hasan Paşa Camisi, bir medrese, Timurtaş Paşa Camisi, harap bir hamam (Belediye tarafından Bursa'ya gelen gazhane için depo yapılmıştır).
Kaplıca Kapı	Bir mescit ve bir un değirmeni.
Kara Abdürrezzâk	Cadde üzerinde birkaç çeşme.
Karagidi	Karagidi (karakâdi) taştan yapılmış bir cami vardır. Bu cami Kâdiriye tarikatı ayinin yapıldığı bir tekke haline getirilmiştir.
Karaşeyh	Karaşeyh Camisi.
Kavaklı	Kiliseden çevrilmiş kârgir Kavaklı Camisi, bir çeşme ve Köpüklü Dede Zaviyesi
Kaygan (Kayhan)	Kaygan Camisi.
Kırkmerdiven	Okçu Baba türbesi.
Kuruçeşme	Seyyid Usûl Dergâhı.
Küçük Temennâ	İki ayrı çeşme ile bir de kabristan vardır.
Maksem	Düsturhan torunu Yahya Camisi, bir su kaynağı, Rufâi tarikatına ait bir dergâh
Manastır	Manastır Camisi ve bir Nakşibendî Dergâhı.
Mesud Makramevi	Eski yapım bir mescid.
Meydancık	Hundî Sultan'ın taştan türbesi, büyük bir çınar ağacı, bir mezarlık ve bir de çeşme
Molla Arap	Molla Arap Camisi, bir tane ilk mektep.
Molla Fenârî	Molla Fenâri Camisi ve medresesi.
Mürekkepçi	Mürekkepçi Camisi
Nalbantoğlu	Mısırî Dergâhı, Nalbantoğlu Camisi ve bir ilk mektep.
Namazgâh	Namazgâh Meydanı, taştan yapılmış bir mihrap ve minber, bir cami, At Dede Kabri ve Koza fabrikalarının bir kısmı.
Orhangazi	Orhangazi Camisi ve içinde bir kütüphane, belediye binası, Millet Bahçesi, gazino, fiskiye havuzu, Orhan Gazi İmareti, araba ahırları, Şeyh Küşteri'nin kabri (Karagöz oyununu icat edip ilk oynatan kişi), Koza Han ve içinde iki katlı bir mescit ile altı adet şadırvan, Karamürsel Şayak Çuha Fabrikası'nın şubesi ile birçok özel mağaza bulunmaktadır.
Pınarbaşı	Pınarbaşı Meydanı, su kaynağı, iki kahvehane (Biri harap durumda), İzzeddin Camisi, Nakşibendî Hâlidî Dergâhı (Özbekler) Gâr-ı Âşikân (Âşıklar Mağarası) isimli Nakşibendî tarikatına mensup bir tekke, Cephâne Tekkesi ve Pınarbaşı Mezarlığı vardır.

Sarı Abdullah	Sarı Abdullah Camisi, ilk mektep, telgrafhane ve postahane, hükümet dairesi, askeri rüşdiyye, tiyatro ve kahvehaneler.
Selçuk Hatun	Küçük bir cami.
Selimiye	1310 (1892) yılında yapılan, Tırnovalı Abdullah Oğlu Ahmed Efendi (Selimiye) Camisi.
Setbaşı	Havası ve suyu güzeldir. Bursa'nın önde gelen mahallelerinden biridir. Büyük bir Ermeni Kilisesi vardır.
Simkeş	Simkeş adında bir mescid.
Sivasiler	Maksem Caddesi üzerindedir. Ahşap bir cami ve bir de çeşmesi.
Şhreküstü	Şhreküstü Camisi ve bir de kahvehane vardır. Bursa'da ilk oluşturulan mahalledir ¹⁷⁷ .
Şerafeddin	Okçular Camisi.
Şeyh Hamid	Aksaraylı Hamid Camisi (veya Somuncu Baba) ve fırını.
Tuzpazarı	Bir cami ve havlu el tezgâhlarının bulunduğu odalar mevcuttur.
Umurbey	Umurbey Camisi (Bu caminin etrafında Hıristiyan mahalleleri olduğu için caminin cemaatı yoktur. Bu camide beş vakit namaz kılınmazdı. Sadece Cuma namazları kılınırdı. Caminin bahçesinde büyük bir havuz ve musluklu bir çeşme vardır.
Üçkuzular	Üçkuzular Dergâhı, tevhitaneinin altında bir şadırvan ve bir de çeşme vardır.
Veled-i Habib	Eminiye Dergâhı ve tevhidhanesi ile bir cami ve bir de ilkokul.
Vezirî	Bir harabe ahşap cami, jandarma karakolu, üç lüleli kâgir bir çeşme ve geniş bir kabristan vardır.
Veziroğlu	Bir cami vardır. 37 adet tabakhane ve Eskici Mehmed Baba kabiri
Yıldırım Gazi	Yıldırım Camisi, Yıldırım'ın türbesi, Yıldırım Medresesi, bir şadırvan, meydan, bir mezarlık, baruthane, Bursa Tren İstasyonu ve bir çeşme.
Yiğit Köhne	Yiğit Köhne Camisi, reji dairesi, Tahıl Hanı.
Zeyniler	Zeyniler Camisi, ahşap bir medrese, harabe halde bir de mezarlık

64 mahallenin yer aldığı tablodan da (Tablo No:15) görüldüğü gibi mahallelerin çoğunda ya bir cami ya bir mescid veya bir çeşme bulunmaktadır. Sarı Abdullah Mahallesi'nde, hükümet dairesi, telgraf ve posta hizmetleri binası ile tiyatro ve kahvehanelerin bulunması bu mahallenin şehrin merkezi bir noktada bulunduğunu göstermektedir. Dergâhlar ise genel olarak ayrı mahallelerde örgütlenmiş olup, her mahallenin bir camisi olduğu kadar bir dergâhının da bulunduğu görülmektedir.

Mahalle isimlerinin verilmesinde pek çok etken rol oynamaktadır. Mahallelere, genellikle tarihi öneme sahip asker ve devlet adamlarının (Orhan, Yıldırım, İsabey vb.) isimlerinin verildiği görülmektedir. Mahallelerde cami, medrese gibi yapılmış olan birtakım esere, yaptırdıkları kişilerin isimlerini vermek, bir gelenek haline gelmiştir. Bu durum mahalle isimlerine de yansımış, mevcut eserin ismi aynı zamanda mahallenin de

¹⁷⁷ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.IV, s.146.

ismi haline gelmiştir (İvaz Paşa, Umurbey vb.) Bölgenin coğrafi veya ticari özellikleri de mahalle isimlerinin oluşturulmasında başvurulan kaynaklardandır (At Pazarı vb.). Bursa'ya dışarıdan gelmiş olanlar yerleştikleri bölgelere geldikleri yerlerin isimlerini vermişlerdir (Bilecikler, Bulgarlı, Sivasiler vb.). Birçok evliya ve dervişler ile şair ve ilim adamlarının isimleri de mahallelere verilmiştir (Molla Gürânî, Geyikli Baba vb.)¹⁷⁸.

“Maksem” dağlardan gelen suyun şehre taksim edildiği bir mahalledir. Maksem ismi de “suyun toplanıp dağıtıldığı yer” anlamındadır. Şehir merkezinde suyun taksimi 53 ayrı taksim alanında gerçekleştirilmekteydi¹⁷⁹. Şehrin nüfus açısından büyük mahallerinden biri olan Maksem Mahallesi'nde, Fransız Assompassionist rahipler tarafından yönetilen Fransız okulu bulunmaktaydı¹⁸⁰.

Bu verilen mahallelere, bazı semtler de ilave edilebilir. Sebze, soğan ve meyve satılan “Tahtakale”¹⁸¹, Gürcü muhacirlerin yoğun olarak oturdukları ve Bursa'nın diğer mahallelerine oranla seyrek nüfuslu “Yıldırım”¹⁸², ipek fabrikalarının yoğun olarak bulunmasından dolayı çok kötü bir kokusu bulunan “Tabakhane”¹⁸³, şehrin en gelişmiş semtlerinden biri olan ve eğlence sektörü ile otellerin bulunduğu “Sedbaşı”¹⁸⁴ ve şehrin biraz dışında kaplıcaların ve konakların bulunduğu “Çekirge” semti¹⁸⁵.

Yahudi yerleşimciler, Yahudilik (Kuruçeşme) denilen mahallede, şehrin diğer bölgelerine yayılmadan toplu olarak oturmaktaydılar¹⁸⁶. Kütahya'dan Bursa'ya göç eden Ermeniler de dâhil olmak üzere Ermeni nüfus ağırlıklı olarak Karaağaç, Kurdoğlu ve Sedbaşı Mahalleleri'ne yerleşmişlerdi. 1855 ve 1863 yıllarında bu mahallelerden Kurdoğlu ve Sedbaşı mahalleleri önemli ölçüde hasar görünce, ızgara plan şeklinde yeniden inşa edilmiştir¹⁸⁷.

¹⁷⁸ Neşet Köseoğlu, **Tarihte Bursa Mahalleleri, XV ve XVI ncı yüzyıllarda**, Ant Basım., Bursa, 1946, ss.3-5.

¹⁷⁹ Mülazım Abdülkadir, **Bursa Tarihi Kılavuzu**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Levent Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009, ss.22-23.

¹⁸⁰ Atilla Çetin, “1844’de Maksem Mahallesi:Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Araştırma”, **Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-I**, Bursa Kültür A.Ş., Bursa, 2011, ss.192-193.

¹⁸¹ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.IV, s.167.

¹⁸² Mehmed Ziya, **Bursa'dan Konya'ya Seyahat**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Dr.Levent Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2008, s.56.

¹⁸³ İbnülcemal Ahmet Tevfik, a.g.e., s.44.

¹⁸⁴ Hasan Tâib, **Hatıra ya da Bursa'nın Aynası (Hatıra-Yâhud-Mir'ât-ı Burûsa**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Bursa İl Özel İdaresi, İstanbul, 2007., s.24.

¹⁸⁵ Ömer Subhi, **Ömer Subhi Bey'in Bursa Seyahati Hüdavendigâr Vilayetinde Bir Hafta Seyahat**, Çev.Nezaket Özdemir, Sentez Yay., İstanbul, 2007, s.15.

¹⁸⁶ Raif Kaplanoğlu, **Bursa Yer Adları Ansiklopedisi**, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yay., No:2, Bursa, 1996, s.35.

¹⁸⁷ Neslihan Dostoğlu, **Osmanlı Döneminde Bursa**, C.I, Akmed, 2001, ss.392-395.

Texier, seyahatnamesinde, Hıristiyan Mahallesi'nin, şehrin doğu kısmında yer aldığını, Türk Mahallesi'nin ise, çarşı ve bedestenlerin bulunduğu şehir merkezinde bulunduğunu belirtmektedir¹⁸⁸.

Bursa'da gece sokakların güvenliğini "pazvant" denilen gece bekçileri sağlamaktaydı. Ellerinde büyükçe bir sopa ile gezer, arada bir sopayı kaldırımlara vurarak Bursa halkına güven telkin ederlerdi. Bu vuruşlar rastgele olabildiği gibi insanlara saati bildirmek için bazen saat kaç ise o kadar vururlardı. Pazvantların bir diğer görevleri ise şehrin işlek caddelerinin sadece köşe başlarına konulmuş olan ve geceleri aydınlatmayı sağlayan gaz lambalarını temizlemek ve içine gaz koymaktı. Pazvantlar bu işlemi akşam hava kararmadan önce ikinci vaktinde bitirirlerdi. Bu gaz lambaları, sadece loş bir ışık yaymakta ve tam anlamıyla bir aydınlatma görevi görmekten çok uzaktı. Bursa halkı geceleri acil bir ihtiyaçları olduğu zamanlarda da pazvantların yardımına başvururlardı¹⁸⁹.

Bursa mahallelerinde birtakım asayiş olaylarına da rastlanılmaktaydı. Yerel gazetelerde yer alan bu olaylardan bazıları; Kaygan Camisi'nden iki seccâde ve bir kilim çalınması, fabrikadan bir çuval koza çalınması, İzmit'ten gelip, Bursa'nın Kazıklı köyünde geçici olarak ikâmet eden 12 hane (60 kişi) Kıbtıyân üzerine bilinmeyen bir nedenden köy halkının yürüyüp 20 kadar Kıbtiyi yaralaması, hapisten dört mahkûmun firar etmesi, Mihaliç kazasında hayvan hırsızlıkların yaşanması, tütün kaçakçılığı, zimmete para geçirmek, İnegöl civarında soygunculuk¹⁹⁰.

1310 (1892/1893) yılı sâlnâmesine göre şehir merkezinde toplam 15 karakol binası vardı¹⁹¹. 1906 yılında ise Bursa'da dört adet karakol binası açılışı yapılmıştır. Bu karakollar; Altıparmak'ta, Mecidiye Caddesi'nin sonunda, Muradiye Mahallesi'nde ve Tatarlar Köprüsü civarındadır¹⁹². Bursa'da; Hamidiye Batı Karakolu (Cumhuriyet Caddesi'nde), Hamidiye Doğu Karakolu (Samanpazarı'nda), Hamidiye Sanayi Mektebi ve Hastanesi Karakolu ve Çekirge İlkokulu ve Karakolu (Binanın bir tarafı okul, diğer tarafı

¹⁸⁸ Texier, a.g.e., s.203.

¹⁸⁹ Musa Ataş, **Elli Yıl Önce Bursa**, Emek Matbaası, Bursa, 1960, ss.8-12.

¹⁹⁰ Bursa gazetesi, Sayı:101, 30 Cemâziyelevvel 1310, s.3; Sayı:104, 30 Cemâziyelevvel 1310,s.5; Sayı: 105, 27 Cemâziyelâhir 1310, s.5; Sayı:118, 7Şevval 1310, s.4; Sayı:136, 22 Safer 1311, s.6; Sayı:140, 22 Rebîülevvel 1311, s.3; Sayı:142, 6 Rebîülâhir 1311, s.6; Sayı:147, 11 Cemâziyelevvel 1311, s.6.

¹⁹¹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 19, Matbaa-i Vilâyet, 1310, ss.311-312.

¹⁹² Hudâvendigâr gazetesi, No:2222, 15 Şaban 1324, s.1.

karakol olarak kullanılmaktaydı) ise diğer tespit edilen karakollardır¹⁹³. Paşa Çelebi Medresesi de, 1906 yılından sonra bir süre kadınlar hapishanesi olarak hizmet vermiştir¹⁹⁴.

1.4.Kahvehane ve Kırathaneler

Osmanlı toplumunda kahvehaneler, sosyal paylaşım alanı olarak sıklıkla kullanılan mekânlardan biriydi. Kahvehaneler, yalnızca yetişkin erkeklerin bir araya gelip, çay ve kahvesini yudumlayıp, nargilesini içip muhabbet ettiği bir mekân değildi. Bu mekânlar aynı zamanda bilgi alışverişinin yaşandığı, valilikten, belediyeden veya İstanbul'dan ulaşan bir takım duyuruların ilan edildiği veya tartışıldığı, içinde gazete okunan ve birer kültür kurumu işlevi gören mekânlardı. Dolayısıyla, zamanla ve kendiliğinden bir kahve kültürü oluşmuştu. Her kahvehane de kendine has birtakım özellik edinmişti. Kimi kahvehanelere yalnızca gençler gitmekte, kiminde ise sadece nargile içilmekteydi.

Osmanlı toplumunda ilk kahvehaneler 16.yüzyılın sonlarına doğru açılmaya başlanmıştır. Daha önceden, bilge ve sözü dinlenilir bir kişi etrafında toplanılıp yapılan muhabbetler, bu tarihten sonra kahvehanelere taşınmıştır. Tütün ve tönbeki ismi verilen içki ise I.Ahmed döneminden itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır¹⁹⁵. Bursa'daki ilk kahvehaneler hakkındaki bilgileri ise Evliya Çelebi vermektedir. Şehirde o dönemde toplam 75 tane kahvehane olduğunu söyleyen Evliya Çelebi, bu kahvehanelerin her birinin yaklaşık bin kişiyi alacak kadar büyük mekânlar olduğunu söylemektedir. Bu mekânlarda hânende, sâzende, rakkas ve meddâhlar gösteri yapmaktaydılar. En meşhur olan kahvehaneler ise; Emir, Şerefyâr, Serdar ve Cin Müezzin Kahvehanesi'dir. Evliya Çelebi, İstanbul'daki kahvehanelerin padişah IV.Murad tarafından yasaklandığı için Bursa kahvehanelerinin ön plana çıktığını belirtmektedir¹⁹⁶.

Bursa'daki kahvehaneler daha fazla müşteri çekip para kazanabilmek için, kahvehanelerinde değişik girişimlerde bulunmaktaydılar. Halkın isteğine göre meddahlara gösteri yaptırmakta, Karagöz ve Hacivat gösterileri icra etmekte, kahvehanenin küçük bir

¹⁹³ Doğan Yavaş, "Bursa'da Mecidiye ve Hamidiye Karakolhaneleri", **Gümüslüden Günümüze Osmanlı Kültüründe Bursa**, Türkiye Yazarlar Birliği Bursa Şubesi, İstanbul, 2003, ss.114-120.

¹⁹⁴ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.IV, s.37.

¹⁹⁵ Mülazım Abdülkadir, a.g.e., ss.179-180.

¹⁹⁶ Evliya Çelebi, **Seyahatname'ye Göre Ruhaniyetli Şehir Bursa**, Haz. Hasan Basri Öcalan, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009, s.58.

bölümünü müşterilerin tıraş olması için berberlere ayırmakta, dama, satranç, tavla vb. oyunların oynanabilmesi için gerekli malzemeleri bulundurmaktaydılar¹⁹⁷.

Bursa'da, 1898 ve 1905 yıllarında, şehir merkezinde toplam 263 adet kahve bulunmaktaydı¹⁹⁸. Bu kahvehanelerden bazılarının tespiti yapılmış olup, buldukları bölgeler veya isimleri şöyledir: Geçit, İncirli Mahallesi, Tatarlar (hasır kaplı birer odadan oluşan iki kahvehane), Pınarbaşı (İki kahvehane vardı. Biri kullanılamaz durumdaydı.), Hudâvendigâr Türbesi'nin bulunduğu yerde, Şehreküstü Camisi'nin bahçesinde, Sarı Abdullah Mahallesi'nde bulunan hükümet dairesinin bulunduğu yerde, belediye bahçesinde (kahve içilmekte) ve Reyhan Kahvesi¹⁹⁹. Tren istasyonlarının bulunduğu yerlerde de kahvehaneler bulunmaktaydı²⁰⁰.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde, Bursa'da, eski kahvehane kültür anlayışında değişimler ve bozulmalar da yaşanmaya başlamıştı. Bu bozulmanın bir sonucu olarak, kahvehaneler bazen şikâyet konusu da olabiliyordu. Şibe Mahallesi tarafında bulunan bazı kahvehanelerde içki servisi de yapıldığı için, sarhoş olan kişilerin yüksek sesle bağırarak veya kendi aralarında münakaşa ederek ahaliyi rahatsız ettiği yönünde Bursa gazetesine şikâyetler gelmekte ve bu durumun çözülmesi istenmekteydi²⁰¹. Bu şikâyetlerin de etkisiyle zabıta, zaman zaman mahalle arasında bulunan kahvehaneleri teftiş etmiştir. Bu teftişlerin birinde, 60 adet bıçak ele geçirilmiş ve bu kişiler hakkında yasal işlem yapılmıştır²⁰². Kahvehanelerde, ezan okunurken tavla oynanması da, bir gazete haberinde eleştirilmiş ve bu durumun engellenmesi için zabıta ve kahvehane çalışanlarının bu kişileri uyardıkları istenmiştir²⁰³.

Beledî Kırâathâne-i Umûmîsi'nin (Belediye Kırâathanesi) Bursa gazetesinde yer alan ilanında; haftanın üç günü; Cuma, Cumartesi ve Pazar günleri, gündüz saat dokuzdan gece saat üçe kadar, saz takımı ve hanendelerin program yapacakları duyurulmuştur. Kırâathane, meşrubat fiyatlarını ise şu şekilde belirlemiştir:

¹⁹⁷ Cafer Çiftçi, "Osmanlı'da Kahve ve Bursa Kahvehaneleri", **II. Bursa Halk Kültürü Sempozyum Bildiri Kitabı**, C.III, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2005, ss.857-858.

¹⁹⁸ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 25, Matbaa-i Vilâyet, 1316, s.26; Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.I, s.202.

¹⁹⁹ Mehmed Ziya, a.g.e., s.26, 55-56,69; Hasan Tâib, a.g.e., s.29,56,89,97; İbnülcemal Ahmet Tevfik, s.47; Ömer Subhi, a.g.e., s.2.

²⁰⁰ Bursa gazetesi, No:119, 14 Şevval 1310, s.2.

²⁰¹ Bursa gazetesi, No:128, 26 Zilhicce 1310, s.5.

²⁰² Bursa gazetesi, No:148, 18 Cemâziyelevvel 1311, s.6.

²⁰³ Hudâvendigâr gazetesi, No:1598, 14 Muharrem 1312, s.1.

Tablo No:16 Beledî Kırâathâne-i Umûmîsi'nin (Belediye Kırâathanesi)
Verdiği Hizmetler ve Fiyatları²⁰⁴

	Dühûliyyesiz (vergisiz) meşrûbât fiyatı		Çalgısız günlerde meşrûbât fiyatı	
	Kuruş	Para	Kuruş	Para
Kahve	1	00	00	20
Lokum	1	00	00	20
Pasta	1	00	00	20
Şurup	1	00	00	20
Çay	1	00	00	20
Gazoz	1	00	00	30

Kırâathanelerde verilen hizmetleri göstermesi açısından bu tablo (Tablo No:16) önemlidir. Kırâathanelerde, kahve, çay, gazoz ve şurup gibi içeceklerin yanında pasta da bulunmaktaydı. Bu şekliyle kırâathane, günümüzdeki pastaneleri çağrıştırmaktadır. Belediye Kırâathanesi, önceleri gazete ve dergi türünden çok az sayıda okunacak yayın bulundururken, daha sonra İstanbul'da Türkçe olarak yayınlanan gazete, dergi ve yayınlanmış birtakım eserleri de posta yoluyla getirtmiş ve müşterilerine sunmuştur²⁰⁵.

Bursa'da, camilerin avlularında, cemaatin muhabbet edip hem de çaylarını yudumlayabilecekleri “çayhaneler” de bulunmaktaydı. Genelde ticari amaçlı olmadıkları için de çay ücretleri daha düşüktü. Hüseyin Vassaf hatıralarında, Ulucami'nin çayhanesinde 5 paraya ve üstelik büyük bir bardakla çay içtiğini söylemektedir. Belki de bu ucuzluğunun da etkisiyle müşterisinin de çok olduğunu ifade etmektedir²⁰⁶.

Şerbetçilik Bursa'da oldukça meşhur bir uğraşı alanıydı. Şerbetçi dükkânlarında limonata, portakal ve özellikle üzüm şerbeti yapılmaktaydı. Keşiş Dağı'ndan (Uludağ) getirilen karlar, demir bir çatal yardımıyla bir bardağın içine konulmakta ve kaşıkla karıştırılıp eritildikten sonra üzerine şerbet ilave edilmekteydi²⁰⁷. Tahtakale ile Uzun Çarşı arasında bulunan sokakların birinde üç-dört tane kaymakçı ve helvacı dükkânları bulunmaktaydı. Keşişten karcıların her sabah getirdikleri karlar, bu sokakta muhallebici ve kaymakçılara dağıtılmaktaydı²⁰⁸.

²⁰⁴ Bursa gazetesi, No:122, 5 Zilkade 1310, s.7.

²⁰⁵ Hudâvendigâr gazetesi, No:1634, 8 Şevval 1312, s.3.

²⁰⁶ Hüseyin Vassaf, **Bursa Hatırası**, Haz.Mustafa Kara, Bilal Kemikli, Bursa Kültür A.Ş., Bursa, 2010, s.64.

²⁰⁷ Hüseyin Vassaf, a.g.e., s.77.

²⁰⁸ İbnülcemal Ahmet Tevfik, **Velosipet ile bir Cevlan 1900'e doğru İstanbul'dan Bursa'ya Bisikletli Bir Gezi**, Çev.Cahit Kayra, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2006, s.51.

Bursa’da su bol olmasına rağmen, bu suların içilenlerinin sayısı azdır. Bu nedenle, suculuk Bursa’da bir geçim kaynağı haline getirilmiştir. İçilebilen suları fiçılara doldurup, hayvanların sırtına yükleyen su satıcıları, evleri sıra ile dolaşarak ücret karşılığında bu suları satmaktaydılar²⁰⁹.

1.5. Gazino ve Oteller

Şehrin en gelişmiş mahallelerinden biri Sedbaşı idi²¹⁰. Bu bölgede, Ermenilere ait oteller, gazinolar ve manifatura dükkânları bulunmaktaydı. Çalgı çalınan ve yan yana bulunan iki gazino dere kenarına kurulmuştu²¹¹. Şehirde toplam 80 adet meyhane bulunmaktaydı²¹².

1310 (1892/1893) yılı sâlnâmesinde şehirde 8 adet otel gözükrken bu sayı 1316 (1898/1899) yılı sâlnâmesinde 10 olarak verilmiştir²¹³. Otel Nuriye, Nazliyan, Şark Oteli ve Bağdat Oteli, Sedbaşı Köprüsü civarında bulunmaktaydı²¹⁴. 1905 yılında şehirde bulunan oteller şunlardı: Hotel d’Anatolie (sahibi Fransız asıllı Madam Brotte, bahçesi vardı), Hotel Bellevue (Aynı isim ile biri Çekirge’de, diğeri Yahudiler Durağı’nda olmak üzere iki taneydi) Hotel Splendid (Uludağ’ın eteğinde ovaya bakan bir yamaç üzerinde inşa edilmiştir²¹⁵), Hotel d’Europe (Çekirge’de) ve Ada Palas Oteli (Çekirge’de²¹⁶). Otel Nuriye ve Hotel Bellevue’da gecelik ücretleri 9-12 frank arasındaydı²¹⁷. Çekirge’de ayrıca Hotel Continental bulunmaktaydı²¹⁸.

Bursa’da Altıparmak semtinde Tuna Hoteli’nin bulunduğunu, otel müdürü Hayri imzasıyla gazeteye verilmiş olan ilandan anlamaktayız. İlanda, hotelin 1303 (1886) tarihinde kurulduğu, yemekli veya yemeksiz, yurtiçinden veya yurtdışından müşteri kabul ettiği, kaplıcalara yakın olduğu için ilgi gördüğü, fiyatının uygun olduğu, hotel içinde müşterilerine hizmet veren bir bilardo salonu bulunduğu ve hotel binasına bir kat daha

²⁰⁹ Fatma Fahrünissa Hanım, **1896 Baharında Bursa (Orijinal ismi: Hüdâvendigâr Vilayetinde Kısmen Bir Cevelan)**, Haz.Nezaket Özdemir, Bursa Kültür AŞ., 2010, s.21.

²¹⁰ Hasan Tâib , a.g.e., s.24.

²¹¹ İbnülcemal Ahmet Tefrik, a.g.e., ss.49-51.

²¹² Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.I, s.202.

²¹³ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def’a 19, Matbaa-i Vilâyet, 1310, ss.311-312.; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def’a 25, Matbaa-i Vilâyet, 1316, s.263.

²¹⁴ Dostoğlu, a.g.e., C.II, s.416.

²¹⁵ Dostoğlu, a.g.e., C.I, ss.316-317.

²¹⁶ Dostoğlu, a.g.e., C.I, ss. 322-323.

²¹⁷ İlhan Pınar, “Yüzyılın Başındaki Bursa”, **Bursa**, T.C.Kültür Bakanlığı, Ankara, 1996, s.166.

²¹⁸ Dostoğlu, a.g.e., C.I, ss.328-329.

eklenerek genişletildiğine dair bilgi bulunmaktadır²¹⁹. Ayrıca Ömer Subhi, hatıralarında Altıparmak Köprübaşı denilen yerde yolcuların kalması için bir “misafirhane” bulunduğunu söylüyor²²⁰. Bursa’da ismine “oda” denilen ve yaklaşık 345 adet olan, genellikle bekâr işçilerin, yoksul yolcuların kaldığı ve fiyatı da oldukça uygun olan, mekânlar bulunmaktaydı²²¹.

1.6.Panayırlar ve Bayramlar

“Osmanlı Panayırları, yılda bir veya iki defa, belirli zamanlarda, 1 haftadan 1.5 aya kadar sürelerle açık duran, oldukça geniş bir bölgenin gereksinimlerini karşılamak üzere, yerli ve yabancı tüccarın malını pazarladığı, büyük ve küçük ölçekli fuar alanları idi”²²². Osmanlı toprakları üzerinde gerçekleştirilen panayırlar, sosyal ve ticari içerikli olmak üzere iki ayrı amaç için düzenlenmekteydi. Osmanlı Hükümetleri, panayırları gelir alanları olarak düşündüğü için, ticari panayırlar diğerine oranla daha fazla düzenlenmekteydi. Anadolu’da kurulan panayırlar içinde en büyüğü Balıkesir Panayırı idi. Bu panayıra Anadolu’nun çeşitli şehirlerinden katılımcılar geldiği gibi, Halep ve Şam’dan da birçok katılımcı ürünleri ile bu panayıra katılmaktaydı²²³.

Tablo No:17’de, Bursa ve çevresinde, yılın belirli zamanlarında kurulan panayırlara ait bilgiler bulunmaktadır. Halkın katılımını artırmak için, panayırların Mayıs, Haziran ve Ağustos gibi havaların sıcak olduğu aylarda açıldıkları anlaşılmaktadır.

²¹⁹ Bursa gazetesi, No:122, 5 Zilkade 1310, s.4.

²²⁰ Ömer Subhi, a.g.e., s.15.

²²¹ Mülazım Abdülkadir, **Bursa Tarihi Kılavuzu**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Levent Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009, ss.22-23.

²²² Ömer Şen, **Osmanlı Panayırları (18.ve 19.Yüzyıl)**, Eren Yay., İstanbul, 1996, s.9.

²²³ Şen, a.g.e., ss,11,84-85.

Tablo No:17 Hudâvendigâr Vilâyeti Dâhilinde Kurulan Panayırlar ²²⁴

Panayır İsmi	Açılış Zamanı	Panayırda en çok satılan Ürünler ile Nerelerden Ne Tür Malların Getirildiği
Manyas Koşu Panayırı	22 Mayıs	4 gün devam eden bu panayırın ilk 2 günü bargir (yük hayvanı) ve diğer iki günü, karasığır alınıp satılmasına tahsis olunmuştur. Karasığırlar, Dersaadetten (İstanbul'dan) gelen celebler tarafından alınmaktaydı. Bursa, İzmir, Balıkesir, Bandırma, Soma, Biga, Mihaliç, Kirmastı, Gönen ve Erdek'ten pek çok tüccar ve esnaf katılmaktaydı.
Gönen'e bağlı Sarı köyde Hacı İsa Panayırı	2 Haziran	Karasığır hayvanları ile ticari mal ve eşya satılmaktaydı. Bu panayır Manyas Koşu Panayırı'nı tamamlayan bir panayır olup, adı geçen panayırdan dönenler bu panayıra gelmekteydiler.
Balya'da Pazarköy Panayırı	18 Mayıs	3-4 saat devam eden bu panayırdaki, Aydın Vilâyeti dâhilinde bulunan Kırkağaç, Soma, Bergama'dan ve Bursa, Balıkesir, Bandırma, Gönen, Mihaliç, Kirmastı'dan getirilen ticari mal ve eşya satılmakta fakat hayvan alış verişi yapılmamaktaydı.
Avniye'de İssız Cuma Panayırı	22 Mayıs	4-5 saat sürmekte ve ticari mal ve eşya satışı yapılmamaktaydı.
Erdek'e bağlı Koca Bergos köyü civarında Kirazlı Manastır Panayırı	10 Ağustos	15 gün sürmekteydi. Ticari değildi. Manastırın özel bir günüdür. Fakat 1 ay ziyarete gelen Rum ahaliye satmak üzere bazı tacirler yiyecek ve içecek ile bazı eşyalar getirmekteydiler.

Yukarıda sayılan panayırlar dışında, 25 Temmuz da Sarı Ayazma Panayırı (Mudanya'ya 20 dk. mesafede) , 27 Temmuz Aya Pandelmon'da, 22 Ağustos da Siği'de ve 23 Ağustos' ta Susurluk Taşkesen'de panayırlar kurulmaktaydı²²⁵.

Bursa gazetesinde yer alan bir haberde, Temmuz'un 25'inde Mudanya civarında kutlanan Sarı Ayazma Panayırı'na (Aya Pandimoz Panayırı) civar köy ve kasabalardan 4500 kişinin katıldığı ve panayırdaki herhangi bir olayın yaşanmadığı bildirilmiştir²²⁶. Hudâvendigâr gazetesinin haberine göre ise; yine Mudanya'da, Temmuz'un 27'inde kutlanan Aya Pandelmon Panayırı'na yaklaşık 2000 kişinin katıldığı ve bir sorun çıkmadan sona erdiği ifade edilmiştir²²⁷.

²²⁴ Hudâvendigâr Vilâyeti Salmâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.344.

²²⁵ İbnülcemal Ahmet Tevfik, a.g.e., s.18,29 ; Naçov, a.g.m., s.48.

²²⁶ Bursa gazetesi, No:133, 1 Safer 1311, s.5.

²²⁷ Hudâvendigâr gazetesi, No:1652, 22 Safer 1313, s.2.

Top atışları ile başlayan bayramların değişmez mekânı Pınarbaşı Meydanı idi²²⁸. Yöre halkı ile dolup taşan bu mekânda; dönme dolaplar, salıncıklar, İstanbul'dan gelen Galata cambazları, şerbetçiler, kebabçılar bayram alanını doldurmaktaydı²²⁹. Daha sonraki dönemlerde, dönme dolaplar tehlikeli görülerek kaldırılmıştır. Bayram meydanında özellikle çocuklar düşünülmemekte ve onlara yönelik pek çok ürün ile beraber çeşitli oyuncaklar da satılmaktaydı. Bayram boyunca devam eden şenliklerde, güreş müsabakaları da yapılmakta ve bu müsabakaları geniş bir halk kitlesi izlemekteydi²³⁰.

Şehrin eğlence hayatı, bayramlar, panayırlar ile padişahın cülûs ve doğum günlerinde renk kazanmaktaydı²³¹. Bu rengi sağlayan unsurlardan biri de “fişenk ustaları” idi. Genellikle babadan oğula geçen bu meslekte, ustalar her çeşit havai fişek, maytap ve çark-ı felek yapmaktaydılar. Bursalı Ali Bey'e, bu hünerleri nedeniyle II. Abdülhamid tarafından “sanay-i nefise” madalyası bile verilmiştir²³². Fişenk ustalığı tehlikeli bir işti. Fişenklerin imalı sırasında yeterli dikkat verilmediği takdirde bazen istenmeyen ve telafisi olmayan sonuçlara neden olabiliyordu. Babası gibi bir fişenk ustası olan Fahri Efendi'nin, fişenk imalı sırasında meydana gelen patlamada sağ kolu bileğinden kesilmiştir²³³.

1.7. Mesireler ve Gezinti Yerleri

Bursa, zengin doğası ve bol suları ile içinde pek çok mesire ve gezinti yerinin bulunduğu bir şehirdir. Evliya Çelebi; mesire, dinlenme veya seyrangâh ismi ile 366 adet yerin bulunduğunu bildirmekte ve şehirdeki belli başlı mesire ve dinlenme yerlerini şu şekilde sıralamaktadır: Pınarbaşı, Mevlevihâne, Abdal Murad, Fıstıklı, Karanfilli, Kaplıkaya, Çamlıca, Abdülmümin Kasrı, Asa Suyu, Ali Mest, Okmeydanı Seyir Yeri ve Ruhban Dağı (Keşiş Dağı)²³⁴. Evliya Çelebi'nin bildirdiklerine ek olarak şu mesire yerleri de sayılabilir: Kızılcık Dibi, Akçağlayan, Hüsameddin ve Müsellim Köşkü, Atıcılar (Veysel Karâni), Işıklar Tepesi, kaplıcaların bulunduğu bölge, Büyük Temennâ Mahallesi, Namazgâh, Kestanlık, Kestane Çukuru (Kestane Vadisi (Ormanı), Bursa'nın doğusunda

²²⁸ Abdülkadir Kadri, **Bursa Rehberi**, Haz. Dr. Mehmet Fatih Birgül, Dr. Levent Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009, s.40.

²²⁹ Mehmed Ziya, **Bursa'dan Konya'ya Seyahat**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Dr. Levent Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2008, s.70.

²³⁰ Bursa gazetesi, No:118, 7 Şevval 1310, s.2.

²³¹ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.IV, ss.151-152.

²³² Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.I, s.116.

²³³ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.II, s.86.

²³⁴ Evliya Çelebi, a.g.e., ss.60-62.

şehir merkezine yarım saatlik bir mesafededir.), Fıstıklı Ormanı, Acemler, Dobruca, Mişe, İnkaya, Çongara, Kasr-ı Hümayunun (Saltanat-Padişahlık köşkü) ve Hudâvendigâr Camisi'nin yakınında bulunan köşkün bulunduğu alan da mesire yeri olarak kullanılmaktaydı²³⁵.

Pınarbaşı, en çok rağbet gören mesire yerlerinden birisidir. Bursa'da kullanılan içme sularının bir kısmının taksimi, bu alanda yapılmaktaydı²³⁶. Geniş ve çimenlik bir meydana sahipti. Özellikle İlkbahar günlerinde ziyaret edilmekteydi. Hafta sonları da oldukça kalabalık olmaktadır²³⁷. Acemler, bir gezinti yeri olup, şehir merkezine bir saat uzaklıkta bir mesafededir. Buraya genellikle kahve içmek için gelinirdi. Düzenli bir bahçesi vardı. Bahçenin içinde küçük havuzlar, çiçek saksıları ile sarmaşıklarla çevrilmiş kameriyeler bulunmaktaydı. Bahçenin içinde bir de konak yer almaktaydı. Demiryolu açıldıktan sonra Acemlere de bir istasyon yapıldığı için, bu alan yolcular ile oldukça hareketlenmiştir. Şehir merkezi ile Acemler arasındaki yolun her iki tarafı da sık kavak, söğüt ve dut ağaçlarıyla kaplıdır. Bu yol yürüyüş yapan insanlar ile doluydu²³⁸. Ulaşımında kolaylık sağladığı için Acemler'in dışında; Bursa ve Yahudiler istasyonun bulunduğu alan ve civarı da mesire yeri haline gelmiştir. Bu ilgi üzerine, istasyon alanlarına kahvehane ve gazinolar da yapılmıştır²³⁹.

Geçit, Mudanya-Bursa karayolu üzerinde bulunan bir dinlenme yeridir. Bu alanda yolcular dinlendiği gibi, Bursa veya Mudanya'dan da dinlenmek veya gezinti yapmak için birçok ziyaretçi gelmekteydi. Demiryolunun açılması ile Geçit dinlenme yeri de önemini kaybetmiştir²⁴⁰. Teferrüç (gezinti veya üzüntü dindiren), Uludağ'ın yamaçlarında bulunan ve çevresi kestane ağaçlarıyla çevrili bir gezinti yeriydi²⁴¹. Demirkapı, manzarası nedeniyle oldukça ilgi çeken bir yerdir. Özellikle Hıristiyan aileler tarafından mesire yeri olarak

²³⁵ Mehmed Ziya, a.g.e., s.70; Hasan Tâib Efendi, a.g.e., ss.43-44,127,130; Vasileios I. Kandes, **Kuruluşundan XIX. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa**, Haz. Selahattin O.Tansel, Gaye Kitabevi, İstanbul, 2009, s.167; Şerafeddin Mağmumi, **Bir Osmanlı Doktorun Anıları Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye**, Çev.Cahit Kayra, Büke Yay., İstanbul, 2001, s.53; Mehmed Ziya, a.g.e., s.43.

²³⁶ Doktor Osman Şevki, **Bursa ve Uludağ**, Haz. Dr. Mehmet Fatih Birgül, Dr. Levent Çanaklı, Coşkun Agra, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009, s.60.

²³⁷ Hasan Tâib, **Hatra ya da Bursa'nın Aynası (Hatıra-Yâhud-Mir'ât-ı Burûsa**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Bursa İl Özel İdaresi, İstanbul, 2007, s.56,70.

²³⁸ Mehmed Ziya, a.g.e., s.45,70; Hasan Tâib Efendi, a.g.e., ss.43-44.; Mağmumi, a.g.e., s.53.

²³⁹ Bursa gazetesi, No:119,14 Şevval 1310, s.2.

²⁴⁰ Hasan Tâib, a.g.e., ss.43-44.

²⁴¹ Kandes, a.g.e., s.167; Mağmumi, a.g.e., s.53.

benimsenmiştir. Bu alanda bir de kahvehane bulunmaktaydı. Mesire yerinde ağaç olmadığı için ziyaretçiler genellikle akşam saatlerinde gelmekteydi²⁴².

Hudâvendigâr Vilâyeti Valisi Mahmud Celâleddin Paşa'nın çalışmaları ile belediye binasının bulunduğu alanda, "Millet Bahçesi" ismi ile 1885 yılında²⁴³ bir dinlenme mekânı açılmıştır. Bahçenin içine bir de, hâsılatı belediyeye ait olan bir gazino yapılmıştır. Ortasında bir de fıskiyeli havuz bulunan bu bahçe, padişah II. Abdülhamid'in cülus veya doğum günü kutlamaları için kutlama mekânı olarak da kullanılmıştır²⁴⁴.

Bursa'nın ve bölgenin en yüksek dağı olan Keşiş Dağı (Uludağ) da, gezinti yerlerinden biriydi. Kızıklar, Teferruç ile Büyük Temenye tarafından olmak üzere, Uludağ'a üç ayrı yol çıkmaktaydı. Bu yolların en kısa olanı ise Kızıklar mevkisidir. Kâmil Kepecioğlu, zirveye 13 saatte çıktığı ve geriye ise 10 saatte dönülebildiğini belirtmektedir²⁴⁵. Keşiş Dağı'na çıkmak ve güneşin doğuşu ile batışını seyretmek için yerli grupların dışında Avrupa'dan da gruplar gelmekteydi²⁴⁶. Keşiş Dağı üzerinde ise; Gezi Yaylası Menzili, Sobran, Bakacak, Süleyman Han Pınarı Menzili ve Kadı Yaylası isimli gezinti yerleri bulunmaktadır. Bu yerlerden Süleyman Han Pınarı Menzili'nde bulunan irili ufaklı birçok göl kışın donmaktadır. Yazları, İstanbul'dan padişahın verdiği görev ile gelen "Karcıbaşı" yanında getirdiği kişilerle buz parçalarını kesmekte ve keçe içine koyarak, katırlarla Bursa şehir merkezine götürmekteydi. Buradan da Mudanya yolu ile İstanbul'a saraya gönderilirdi. Bursa halkı ise karı ancak, "Karcıbaşı"nın izni ile kalıplar halinde getirebiliyordu. Kar, Bursa'da yazın muhallebici ve kaymakçılar ile evlerde, su ve diğer yiyeceklerin soğutulmasında kullanılmaktaydı²⁴⁷.

Toplu olarak yapılan mesire gezilerini, genellikle aynı mahallede oturan komşular bir araya gelip organize etmekteydiler. Meslek örgütleri de yaz aylarında bu tür geziler düzenlemekteydi. Ağustos ayı içinde yapılan bu gezilerin masrafı, esnafın vakıf sandığından karşılanmaktaydı. "Tamiye" ("ta'âmiyye" veya "tahniye") olarak isimlendirilen ve çeşitli loncalara bağlı esnaf grupları tarafından bir gelenek haline getirilmiş olup, çeşitli eğlencelerin düzenlendiği ve bir bayram yerini andıran peştamal

²⁴² Ömer Subhi, a.g.e., s.38.

²⁴³ Mehmed Ziya, **Bursa'dan Konya'ya Seyahat**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Dr. Levent Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2008, s.134.

²⁴⁴ Hasan Tâib, a.g.e., ss.84-85.

²⁴⁵ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.IV, s.191.

²⁴⁶ Ömer Subhi, a.g.e., s.29.

²⁴⁷ Evliya Çelebi, a.g.e., ss.63-66.

kuşanma törenleri genellikle Pınarbaşı Meydanı'nda yapılmaktaydı²⁴⁸. Bu eğlenceler veya orta ziyâfetleri, esnaf gruplarının birbirleriyle çakışmaması için farklı günlerde yapılmaktaydı. Ziyafet sonunda, ustalık hakkını elde edenlere, dükkân açabilmek için gerekli izin belgeleri verilirdi. Okunan mevlid ile padişah için yapılan dualardan sonra da ziyafete son verilmekteydi²⁴⁹.

1.8. Hamam ve Kaplıca Eğlenceleri

Bursa'da suyun bol olması ve insanların da temizliğe önem vermesi, bir hamam kültürünün oluşmasına neden olmuştur. Genellikle kadınlar haftanın bir günü, sabah erken saatlerde, küçük çocuklarını da yanlarına alarak hamama giderlerdi. Bu bir geleneksel olaydı ve aynı zamanda bir şölene dönüştürülürdü. Bir gün önceden çeşitli yiyecekler hazırlanırdı. Mahallenin tüm kadınları o gün topluca hamama giderlerdi. Çoğunlukla bu günler Cuma veya Pazar günü olurdu. Şerafeddin Mağmumi, bu olayı şöyle anlatmaktadır:

“Cuma ve Pazar günleri akşamüstü pencere önünde oturup katar oluşturan hamamcı arabalarını gözlemek çok hoş oluyordu. Sekiz-on lando bir katar halinde inmeye başlar. Bir ağızdan şarkı tutturmışlar. Ortalığı çınlatırlar. Peşinden fayton treni gözüktür. Onlarda keza. Arkası sıra atlı muhacir arabası kafilesi sökün eder. Kadınlara mahsus olan günlerde de hanımların açık arabalarda ve önlerinde bohçalar yığılı olduğu halde geçmeleri de tepeden seyredilecek bir panoramadır”²⁵⁰.

Şehirde 1306 (1888/1889) yılı sâlnâmesine göre toplam 45 adet hamam varken, 1310 (1892/1893) ve 1316 (1898/1899) yılı sâlnâmelerinde 26 hamam olarak verilmiştir²⁵¹.

Şehrin önde gelen ailelerine mensup bayanlar, hamama hizmetçileri ile beraber gelirler ve kendileri için özel hazırlanmış olan kapalı odalarda dinlenirlerdi. Hizmetçiler ise hanımlarına hizmet eder onlara yardımcı olurlardı. Hamamlar herkese açık olduğu için, hamam parasını zoraki denkleştirmiş fakir bayanlar da, köylü bayanlar da hamamlardan yararlanma imkânına sahipti. Yaşlısından gencine, fakirinden zenginine her sınıfa mensup insanla bu hamamlarda karşılaşılmaktaydı. Kaplıca giriş ücretleri çok düşüktü. Üstelik çocuklar için giriş ücretinin yarısı alınmaktaydı²⁵².

²⁴⁸ Dostoğlu, a.g.e. C.II, ss.502-503, 512-513.

²⁴⁹ Bursa gazetesi, No:137, 29 Safer 1311, s.3.

²⁵⁰ Mağmumi, a.g.e., s.45.

²⁵¹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 16 ve 17, Matbaa-i Vilâyet, 1306, ss.92-93; Def'a 19, 1310, ss.311-312.; Def'a 25,1316, s.263.

²⁵² Eliza Cheney Abbott Schneider, **Bursa Mektupları Bir Osmanlı Kentinde Müminler ve Kâfirler**, Çev.Neşe Akın, Dergâh Yay., İstanbul, 2009, s.20.

Hamamlar veya kaplıcalar, kadınlar için yalnızca banyo yapılan alanlar değildi. Aynı zamanda yaşam mekânlarıydı. Bundan dolayı kadınlar, hamamlara düğünlere gider gibi süslenir, ziynet eşyalarını takarlardı. Temizliği eğlenceye dönüştüren kadınlar, bu mekânlarda, sazlı ve sözlü eğlenceler yaparlardı. Getirdikleri yiyecekler ile de aşçılık maharetlerini test ederlerdi. Bayan natırlar isteyen bayanlara masaj yapardı. Yeni Kaplıca'da, yüzme öğrenmek isteyenler, kurutulmuş su kabakları ile yüzme çalışmaları yaparlardı²⁵³. Sosyal paylaşım alanları olan hamamlarda kadınlar, aile hayatları veya günlük işler hakkında konuşur ve bir nevi bilgi alışverişinde bulunurlardı. Anneler oğullarına gelin adaylarını yine hamamlarda belirlerdi. Her türlü baskı ve korkudan uzak, bütün çalışanları bayan olan hamamlarda kadınlar özgürce eğlenir ve tüm gün hamamda kaldıktan sonra akşam yine, dışarıda kendilerini bekleyen lando, birişka veya talika ismi verilen arabalara veya binek hayvanlarına binerek, toplu olarak evlerine dönerlerdi²⁵⁴.

1.9. Sivil Örgütlenmeler ve Sosyal Yardımlaşma

Şehirdeki meslek örgütlenmeleri ayrı tutulduğunda, sivil toplumun örgütlenmesi, bu dönem için oldukça yeni bir olgudur. Hudâvendigâr Vilâyeti Valisi Ahmet Vefik Paşa döneminde (1879 yılında) kurulmuş olan Tiyatro Muhipleri Encümeni, Bursa'nın ilk yarı-resmi sivil örgütlenmesi olarak kabul edilebilir²⁵⁵.

Şehirde yaşayan halk ve özellikle de aynı mahalleyi paylaşan kişiler, zaman zaman bir hayır işini yerine getirmek için örgütlenmekte ve işin sona ermesi ile de bu örgütlenme dağılmaktaydı. 1882 yılında kurulan "Hayrat Encümeni (Encümen-i Hayrât)" de bu tür bir örgütlenmeydi²⁵⁶. Sözü edilen bu örgütlenme, halktan topladığı bağışlar ile mezarlığın her yönünün duvar ile çevirerek, mezarlığın yöre halkı tarafından otlak olarak kullanılmasının önüne geçmiştir²⁵⁷.

Merkezi İstanbul'da bulunan, İلميye ve İttihad Cemiyeti'nin Bursa'da bir şubesi bulunmaktaydı. Bursa Valisi Mehmed Tefvik hatıralarında, bu cemiyetin Hudâvendigâr gazetesi aracılığıyla halkı bazı konularda eleştirip, uyardığını söylemektedir. Mehmed Tefvik, gazetede yer alan haberde, kadınların açık-saçık giyinmesi ve nargilenin sokakta,

²⁵³ Rıza Akdemir, "Carsten Niebuhr ve Seyahatnamesi", *Milli Kültür*, Kültür Bakanlığı, Sayı:64,1989, s.102.

²⁵⁴ A.de Rochebrune, *Dilber Kethy'nin Bursa ve İstanbul Hatıratı (Mesai-i İslâm)*, Haz. İlhami Yurdakul, Kitabevi, İstanbul, 2007, s.20.

²⁵⁵ Raif Kaplıanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*, Avrasya Etnografya Yay., İstanbul, 2006, s.195; (Bu cemiyetin üyeleri ve kuruluş amacı, çalışmanın "Tiyatro" bölümünde verilmiştir).

²⁵⁶ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.II, s.172.

²⁵⁷ Bursa gazetesi, No:102, 20 Cemâziyelâhir 1310, ss.2-3; Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.II, s.161.

kapı önlerinde içiliyor olmasının eleştirildiği ve bu duruma bir son verilmesi konusunda halkın uyarıldığını bildirmektedir²⁵⁸.

Bursa’da, 1908 (veya1909) yılında kurulmuş olan,“Hudâvendigâr Vilâyet Dava Vekilleri Cemiyeti”, aslında bir mesleki örgütlenme görüntüsü vermektedir. Yine 1909 yılında açılmış olan, “Lisan-ı Osmanî-i Cemiyet-i Hayriyesi”, yabancılara Türkçeyi öğretmek amacıyla kurulmuş, bir dernek veya cemiyetten çok, okul olarak işlev görmüştür. Eğitim amaçlı kurulmuş bir diğer cemiyet ise “Bursa İnas Terakki Cemiyeti” dir. II. Meşrutiyet’ten önce kurulmuş olduğu düşünülen bu cemiyet, kadınların toplum içindeki gelişimine önem vermiştir. Sadece kız çocuklarının alındığı, günümüzdeki kreş veya anaokulu niteliğinde olan, Terbiye-i Etfâl Mektebi’ni bu cemiyet açmıştır²⁵⁹.

Bursa’da, birtakım hayır işlerinin yapılması veya fakirlere ve ihtiyaç sahiplerine yardım yapılması konusunda şehrin ileri gelenlerinin önder konumunda oldukları görülmektedir. Sözü edilen bu kişiler bazen, Encümen-i Hayrât gibi birtakım yardım cemiyetleri kurup, halktan yardım toplayarak birtakım hayır işleri yapmaktaydılar. Bazen de bu yardımları bizzat kendileri gerçekleştirmekteydiler. Bir tekke şeyhi olan Baha Bey (Mehmed Bahaeddin, Hacı), 26 Nisan 1902 tarihinde, mahkeme kararı ile kendisine ait olan yedi dükkânını şartlı olarak vakfeylemiştir. Baha Bey, bu dükkânlardan elde edilecek olan gelirin devlete ait olan vergi ve diğer masrafları çıkıldıktan sonra kalan kısmı ile 8-12 yaş grubunda bulunan, ihtiyaç sahibi 70 çocuğa giyim yardımı yapılmasını şart koşmuştur. Bu giyecekler ise; erkekler için; fes ve püskül, gömlek, iç donu, şalvar, hırka, mintan, ayakkabı ve kızlar için; baş yahnisi, gömlek, iç donu, basma entari, hırka ve ayakkabı olarak belirlenmiştir. Bu sayılan yardımların yarısı Ramazan yarısı da Kurban Bayramı’nda çocuklara ulaştırılacaktır. Bunun yanında her çocuğa beşer kuruş da harçlık verilecektir. Baha Bey, olaya resmiyet kazandırmak için bu ifadeyi vakıf defterine yazdırmış ve bahsedilen sürelerde yardımın yapılıp yapılmadığını da denetlemiştir²⁶⁰.

Tüccar Hacı Ahmed Şah ve ortağı İsmail Efendi, Kavaklı Mahallesi’nde bulunan sıbyân mektebi ile bu mahallede ikâmet eden fakir hanelere, kömür yardımında bulunmuşlardır. Ayrıca yine fakir kişiler için basma vb. giyim eşyası dağıtmışlardır²⁶¹.

²⁵⁸ Mehmed Tevfik, “Bir Devlet Adamının” Mehmed Tevfik Bey’in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, C.I., Haz. F.Rezan Hürmen, Arma Yay., İstanbul, s.481.

²⁵⁹ Kaplanoğlu, a.g.e., (2006), ss.197-200.

²⁶⁰ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.I, s.170.

²⁶¹ Bursa gazetesi, No:105, 27 Cemâziyelâhir 1310, s.4; No:103, 14 Cemâziyelâhir 1310, s.3.

Osmanlı Hükümeti, kimsesiz, fakir ve yardıma muhtaç halkını her zaman koruyup gözetmiştir. Fakat Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşanan mali sıkıntılar, Osmanlı Hükümeti'nin bu fakir insanlar için birtakım kısıtlamalara gitmesine neden olmuştur. Maliye Nezâreti taşra şehirlerine gönderdiği genelgede, yardıma muhtaç insanlar için ödenen maaş tutarları ile sağlık harcamalarında (%10-20 oranlarında) kısıtlamaya gitmek zorunda kalındığını bildirmiştir. Hükümet, kesilen miktarları ise valiliğin masraflarına ayırmıştır²⁶². Hükümet bu şekilde bir yerden bütçeyi kısarak başka bir yer için kaynak oluşturma düşüncesi içindedir. Hudâvendigâr Valiliği ise, üzerine düşen sosyal sorumluluk görevini yerine getirmeye çalışmıştır. Vali Mahmûd Celâleddin'in girişimleri ve memurların maddi yardımlarıyla, fakir halk için kömür temin edilmiş ve ihtiyaç sahiplerine dağıtılmıştır²⁶³.

Cami ve dergâhların bünyesinde bulunan hayır kurumlarından biri de imarethânelerdir. Sözü edilen bu mekânlarda, ihtiyaç sahiplerine ve öğrencilere ücretsiz olarak fodla (sıcak yemek) verilmekteydi. Örneğin; Hudâvendigâr İmarethânesi'nde çorba ve haftada bir defa olmak üzere pilav; Orhan Gazi İmâreti'nde ise yine pilav ve zerde verilmekteydi. Fodla almak için herhangi bir beyana veya resmi bir belgeye gerek yoktu. Bazı aileler de ise bu hak, nesilden nesile devam edebilmekteydi²⁶⁴. Şehirde 7 adet imâret bulunmaktaydı²⁶⁵. Osmanlı Devleti'nin son yıllarına kadar devam eden bu uygulama Bursa halkı için son derece yararlı olmuştur.

1.10. Doğal Felaketlere Karşı Devlet-Halk İşbirliği

Bursa şehir merkezi ve çevresi, deprem kuşağı üzerinde yer almasından dolayı, tarih boyunca bu bölgede irili ufaklı birçok deprem meydana gelmiştir. Özellikle 1855 yılında yaşanan deprem, çok şiddetli ve yıkıcı olmuştur. Şehirdeki birçok bina ya yıkılmış ya da hasar görmüştür. Ahşap malzeme kullanımından ve binaların sık yapılmasından dolayı çıkan yangınlar da şehirdeki binalara zarar vermiştir.

Binaların bitişik nizamda yapılmış olması yangınların diğer binalara sıçramasına neden olduğu gibi bu bölgede eksik olmayan rüzgâr ile geniş bölgelere yayılmıştır. Mahalle aralarındaki sokaklarının darlığı ise çoğu zaman yangına müdahaleyi

²⁶² BOA, DH.MKT., 1333/86, 6 Zilhicce 1297.

²⁶³ BOA, Y.PRK. UM., 20/38, 25 Cemâziyelâhir 1308.

²⁶⁴ Rochebrune, a.g.e., s.36; Hasan Tâib Efendi, a.g.e., s.85.

²⁶⁵ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 19, Matbaa-i Vilâyet, 1310, ss.311-312.

güçleştirmiştir. Genellikle ölüm vakalarının yaşanmadığı bu yangınlarda, maddi hasarlar ise büyük olmuştur. İşyeri bölgelerinde çıkan yangınlar, dükkânların yanmasına, tüccar ve esnafın zor durumda kalmasına neden olmuştur²⁶⁶. Sözü edilen yangınların vermiş olduğu tahribat zaman içerisinde giderilmiş, pek çok tamirat yapılarak, yanan binalar eski görünümlerine kavuşturulmuştur.

Musa Ataş hatıralarında, yangın çıktığı zaman, insanları uyarmak için kaleden top atıldığını anlatmaktadır. Bazı kişilerin ise evlerinin camından tüfekle havaya ateş ettiklerini ve bunu bir adet haline getirdiklerini söylemektedir²⁶⁷.

Bursa'da yangınları söndürmek için tulumbacılar teşkilatı kurulmuştur. Mahalleler bu teşkilat içerisinde taksim edilmiştir. Tulumbalar iki veya dört kişi ile sırtta taşınmaktaydı. Büyük tulumbalar ise tekerlekliydi. Emme-basma tulumbanın her iki yanında su hazneleri bulunmaktaydı. Tulumbacılar bu hazneleri su ile doldururlardı. Bu işlemi hızlı ve kendilerine özgü söyledikleri ritmik nakaratlar ile gürültülü bir şekilde yaparlardı. Genellikle çıplak ayakları ile su taşırlardı. Hazne dolduktan sonra, iki tarafı bir veya iki kişi yardımı ile aşağı-yukarı doğru basılarak, tazyikli suyun yangına dökülmesini sağlardı.

Lodoslu gecelerde yangın çıkma ihtimaline karşın önlem olarak, belediye tarafından sokak lambaları söndürülür, ateş ile işleyen dükkânlar da o gün için kapatılırdı²⁶⁸. Tulumbacılar ise mahalle aralarında gezerler ve olası bir yangın durumunda hemen müdahale ederlerdi. Fakat zamanla bu teşkilatın bozulduğu, tulumbacıların lodoslu gecelerde çok az dışarı çıktıkları, dönemin gece bekçileri (asesler) ile birlikte hareket ederek, bir takım hırsızlık olaylarına girdikleri yönünde bilgiler mevcuttur²⁶⁹.

Bursa'da çıkan bir yangın, dönemin Hudâvendigâr Vilâyeti Valisi Mahmûd Celâleddin Paşa tarafından, 27 Nisan 1306 (9 Mayıs 1890) tarihinde, telgraf ile Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti'ne şu şekilde bildirilmiştir:

²⁶⁶ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.IV, ss. 235-238; C.III, ss.106.

²⁶⁷ Musa Ataş, **50 Yıl Önce Bursa**, Emek Matbaası, Bursa, 1960, s.10.

²⁶⁸ Şerafeddin Mağmumi, **Bir Osmanlı Doktorun Anıları Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye**, Çev.Cahit Kayra, Büke Yay., İstanbul, 2001, s.29.

²⁶⁹ Kâzım Baykal, **Tarihte Bursa Yangınları**, Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yay., Bursa, 1948, ss.38-42 ; Baykal, a.g.e., (1976), ss.94-95.

“İşbu cümle günü sabahleyin saat on bir raddelerinde Câmi-i Kebîr karşısındaki leblebici dükkânından ateş zuhûr ederek geceden beri gâyet şedîd batı rüzgârı esmekte olmasından ve oraları gâyet sık bulunmasından dolayı harik üç dört cihete teveccüh edüp o sırada Câmi-i Kebîr'in iki minâresi külâhlarının tutuşması dahi ateşin etrâfa saçmasına sebep olduğundan kurbunda bulunan ve yekdiğerine muttasıl birkaç bin ahşap dükkânı hâvî olan Çarşı-yı Kebîr tehlikede kalarak bazı taraflarına sirâyet eden ateşten tüccâr ve esnâf takımı azîm dehşete düşmüşler iken bizzat ve bi'l-cümle ümerâ ve zâbitân ve me'mûrîn ile birlikte fevka'l-gâye çalışılıp sâye-i tevfiât-vâye-i hazret-i şehriyârîde çarşıya olan sirâyetin her taraftan önü alınup on sekiz bâb dükkân muhterik olduğu halde şimdi bastırılmış olduğu arz olunur”²⁷⁰.

Telgraftan da anlaşıldığına göre yangın rüzgârın da yardımıyla büyümüş ve Ulucami'nin iki minare külâhı ile toplam 18 dükkân yanmıştır.

Tablo No: 18 Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Bursa'da Yaşanan Önemli Yangınlar²⁷¹

TARİH	BÖLGE	OLAY
1877	Karaşeyh Camisi, Mahkeme Hamamı ve bunun arkasında kilisenin olduğu bölge	Sözü edilen bölgedeki binaların birçoğu yanmıştır. Bu yangından sonra dönemin Hudâvendigâr Vilâyeti Valisi Ahmet Vefik Paşa, yolların düzeltilmesini ve genişletilmesini emretmiştir.
1880 6 Ağustos 29 Şaban 1297	Mahkeme Mahallesi	Mahkeme Mahallesi'nde bulunan birçok ev yanmıştır.
1889 Birincikânun 6.Cuma gecesi	Bursa Belediyesi civarı	Yangın, Bursa Belediye Dairesi ve misafirhane-i hümayunda başlamış ve memurlar tarafından söndürülmüştür. Daire ile ilgili üç bin lira tutarındaki eşya da kurtarılmıştır. Ulucami'nin batı tarafındaki dükkânlar ve müftülüğün bulunduğu alana kadar olan bölge yanmış, Ulucami'nin minareleri tutuşmuş ve külâhlarındaki kurşunlar erimiştir. Yangın daha fazla büyümeden söndürülmüştür.
1890 9 Mayıs 27 Nisan 1306	Ulu Cami civarı	Ulucami yanında bir leblebici dükkânında başlamış, Ulucami'nin minare külâhlarını yakmış ve batı yönünde bulunan fetvahaneye kadar olan bölgeyi yakarak zarar vermiştir.

²⁷⁰ BOA., Y.PRK. UM, 16/124, 19 Ramazan 1307.

²⁷¹ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.IV, ss.236-238; C.IV, s.190; C.IV, ss.236-238; C.III, s.106; Mehmed Ziya, a.g.e., ss.31-32; Hasan Tâib, a.g.e., s.80; Kandes, a.g.e., s.111 ; Mülazım Abdülkadir, a.g.e., ss.195-196, 202-204; Baykal, a.g.e., (1948), ss.38-42; Bursa gazetesi, Sayı:106, 27 Cemâziyelâhir 1310 (11 Kanunusani 1308), s.5.

Bursa'nın bir dönem başkentlik yapmış olması, farklı dini ve etnik yapıların bir arada bulunması, şehre birçok tarihi yapı, dini mekân ve eğitim görülen binalar kazandırmıştır. Fakat deprem ve yangın felaketleri bu yapıların yıkılması veya büyük oranda zarar görmesine neden olmuştur. Bursa Belediyesi kurulduktan sonra ve özellikle Ahmet Vefik Paşa'nın Hudâvendigâr Vilâyeti Valisi olması ile birlikte şehirde yoğun bir inşaat ve tamir faaliyetleri gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Paşa, tamir ve inşaat işlerinde dilenciler dâhil olmak üzere, tüm Bursa halkının bu faaliyetler içinde yer almasını sağlamaya çalışmıştır²⁷².

1894 yılında İstanbul'da, bir dakika kadar süren şiddetli bir deprem olmuştur. Birkaç bin kişinin yaşamını yitirdiği bu depremde, birçok kâgir bina yıkılmış, resmi daireler de çok zarar görmüştür²⁷³. Bursa halkı kendisine yakın bir bölgede meydana gelen bu felakete karşı duyarsız kalmamış, zarara uğrayan deprem mağdurlarına maddi destekte bulunmuştur. Hudâvendigâr Valiliği tarafından, vâli başta olmak üzere memurlar, eşraf, tüccar ve halktan toplanan 17.041 kuruşluk yardım, Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilmiştir²⁷⁴.

Belediye kendi imkânları ve kıt bütçesi ile faaliyette bulunurken zaman zaman halkın yardımlarına da müracaat etmiştir. Şeyh Ahmed Gazzî Dergâhı bu şekilde yapılmıştır. Vali Münir Paşa, dergâhın tamir edilmesi için bir komisyon kurulmasına öncülük etmiş, yerel gazeteler aracılığıyla halk durumdan haberdar edilerek, belli oranda bir para toplanarak işe başlanılmıştır. Geniş ve süslü bir semahane ile bir şeyh dairesi ve dervişlere ait hücreler tamamlanmış, vali, âlimler ve şeyhlerin hazır bulunduğu bir törenle, padişaha dua edilerek resmi açılışı yapılmıştır. Açılıшта yüzü aşkın davetliye, fukaraya ve dervişlere yemek ikram edilmiştir. Aynı gece dergâhta, Mevlevî ayini de yapılmıştır²⁷⁵. Bu olay, devlet-halk işbirliği için güzel bir örnektir.

Dini yapıların onarımında ise halk çoğunlukla vakıfların yardımları veya kendi imkânları ile bu işi çözmüştür. 1877 yılında, Kösele Camisi, yol paralarından ayrılan akçeler ve mahallelinin kurduğu vakfın gelirleri ile tamir edilmiştir²⁷⁶. Şahıslar da, kendi bütçeleri ile birtakım tamir işlerini üstlenmişlerdir. Bu kişiler arasında eşraf, tüccar, din

²⁷² İsmail Hâmi Danişmend, "Hayrullah Efendinin Gördüğü Üç Bursa", **Bir Masaldı Bursa**, Haz. Engin Yenal, YKY, İstanbul, 1996, s.326.

²⁷³ Mehmed Tefik, a.g.e., s.53.

²⁷⁴ Hudâvendigâr gazetesi, No:1603, 20 Safer 1312 (23 Ağustos 1894), s.2

²⁷⁵ Mehmed Ziya, a.g.e., s.72.

²⁷⁶ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.III, s.56.

adamları ve önemli devlet memurları bulunmaktadır Molla Arab Camisi, Fabrikatör Osman Efendi tarafından 1888 yılında yenilenmiştir²⁷⁷. Kara Şeyh Cami'sini, 1892 yılında Bursa Evkaf Muhasebecisi Bursalı Süleyman Bey, kendi maddi imkânlarıyla tamir ettirmiştir²⁷⁸. Raif Efendi, tüccardan fesçi Ata Bey'in oğludur. İstasyon Caddesi'ndeki Hasan Paşa Camisi harap olduğundan bu camiye tamir ettirmiştir. Cami, 1897 yılında halka açılmıştır²⁷⁹. Mevlevi Şeyhi Mehmed Şemseddin Efendi'nin annesi, Şeyh Bahaddin Efendi ve kardeşi (eşraftan) Agâh Efendi tarafından, Yeni Kaplıca karşısındaki harap bir durumda olan cami kendi maddi olanakları ile 1893 yılında tamir ettirmişlerdir²⁸⁰. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Belediye, camilerin tamirinde özellikle selâtin camileri denilen, padişahlar tarafından yapılmış olan camilerin onarım ve bakımlarına önem vermişlerdir. Ulucami'nin yangın sonucunda zarar gören minareleri onarılmış ve hatta üzerlerine paratonerler yerleştirilmiştir²⁸¹.

II. Abdülhamid Dönemi, Bursa'da yayınlanan Hudâvendigâr ve Bursa gazeteleri birçok tamir ve açılış haberleri ile doludur. Açılışlar kimi zaman padişahın doğum gününe veya tahta çıkış yıldönümüne getirilerek topluca yapılmıştır. Tamir edilen ve yeniden yapılan eserler arasında; camiler, türbeler, dergâhlar, çeşmeler, medreseler, mektepler, mesire alanları, suyolları ve su depoları yer almaktadır. Yol, köprü ve kaldırım işleri ise belediyenin bu dönem üzerinde çok fazla durduğu işlerdir.

1312 (1894) yılı Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesine göre, yıl içinde yapılan birtakım tamirat ve açılışlar şunlardır: Şahadet Camisi, depremde zarar gördüğü için tamir edilmiş ve camiye konulmak üzere II. Abdülhamid tarafından pirinçten levhalar ile 4 adet büyük şamdan gönderilmiştir. Orhan gazi, Yıldırım Bayezid ve Çelebi Sultan Mehmed Camileri'ndeki kubbe kurşunları ve etraf sıvaları yenilenmiş, Çelebi Sultan Mehmed Camisi'nin iki minaresiyle kubbesi üzerindeki fenerin bulunduğu yer tamir edilmiştir. Ulucami'nin güney kapısı üzerindeki tavan tamir edilmiştir. Hudâvendigâr Camisi'nin minaresinin külâhı yapılmıştır. Yeşil Medrese tamir edilmiştir. Emir Sultan Camisi son cemaat yeri ile bazı yerleri tamir edilmiş, cami ile türbe arasındaki şadırvanlı avlu da

²⁷⁷ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.III, s.201.

²⁷⁸ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.III, s.20.

²⁷⁹ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.IV, s.47.

²⁸⁰ Bursa gazetesi, No:133, 1 Safer 1311, s.1.

²⁸¹ Hasan Tâib, a.g.e., s.80.

mermer taşlarla düzenlenmiştir. İsmail Hakkı Dergâhı, vakıf gelirleriyle tamir edilmiştir. Demirtaş Paşa Mahallesi'ne su getirilmiştir. Atranos merkezine bir telgrafhane kurulmuş, Hamidler ve Ahmed Bey köylerinde ahalinin de yardımlarıyla bir mescid yapılmıştır²⁸².

1313 (1895) yılı Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesine göre ise; Çekirge ve Muradiye'de bulunan; Hudâvendigâr, "Yıldırım Bayezid", Şahadet ve Hamza Bey Camileri için yapılmış olunan büyük saatler yerlerine takılmıştır. Bazı camilerin ve önemli eserlerin kubbeleri üzerindeki kurşunlar tamir edilmiş ve yenilenmiştir. Kazgânîzade Abdüllâtif Efendi Mescidi ile Hüseyin Erzincanî Efendi Medresesi'nin tamirat işleri yapılmıştır. Bursa'nın Kiremitçi Sinan Bey Mahallesi'nde bulunan ve aynı ismi taşıyan caminin tamire muhtaç yerleri, vakıf gelirlerinden karşılanacak şekilde tamir edilmiştir. Bursa Mekteb-i Rüşdiyye-i Askeriyesi'nin uygun bir yerine mescit inşa ettirilmiştir. Sedbaşı civarında bulunan Ermeni Kilisesi içinde bundan önce yapılmış olan su deposundan Sedbaşı Karakolhanesi meydanındaki havuza gelinceye kadar halkın yardımları ile üzerleri demir kapaklı üç adet su deposu yapılmıştır. Hisar içinde önceden inşasına başlanılan askeriye dairesinin inşaatı tamamlanılarak açılışı yapılmıştır²⁸³.

1313 (1895) yılı Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesine Göre; Bursa'daki bazı camiler ile bazı hayır kurumlarındaki lodos nedeniyle meydana gelen bozulmalar nedeniyle kubbeleri üzerindeki kurşunlar tamir edilmiş ve tamamlanmıştır. Pınarbaşı Mahallesi'ndeki İzzettin Bey Camisi'nin tamiri kararlaştırılmıştır. Bursa'daki Orhan Gazi Camisi'nin minaresi kurşunluğunun ahşap kısmı somaki taştan inşa ettirilmiştir. Gemlik Telgrafhanesi'nde, yabancı dilde haberleşmeye başlanılmıştır. Yeşil Camisi'nin tamiri yapılmış ve içindeki şadırvana bir fiskiye yapılmıştır. Çelebi Sultan Mehmed imaretinin duvarları tamir edilmiştir. Merkez Vilâyet Evkaf Dairesi tamir edilerek yeniden açılmıştır. Gazi Timurtaş Paşa'nın vakıflarından olan Bursa Balık Pazarı'ndaki caminin tamir ve inşasına başlanılmıştır²⁸⁴.

²⁸² Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 21, Matbaa-i Vilâyet, 1312, ss.347-357.

²⁸³ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 22, Matbaa-i Vilâyet, 1313, ss.146-152.

²⁸⁴ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 23, Matbaa-i Vilâyet, 1314, ss.296-299.

Tablo No: 19 Hudâvendigâr Vilâyeti Tarafından Tamir Edilmesi Kararlaştırılan Türbe ve Camiler İçin Harcanacak Meblağlar²⁸⁵

Tamir Edilmesi Kararlaştırılan Yapı	Kuruş
Sultan Orhan Gâzî Camisi	1025
Sultan Orhan Gâzî Türbesi	250
Hisar içerisindeki Şehâdet Camisi	425
Yıldırım Bâyezid Hân Camisi	2475
Camî'-i Kebîr	2430
Çelebi Sultan Mehmed Hân Türbesi	840
Çelebi Sultan Mehmed Hân Medresesi	704
Murad Hân Camisi	2442,5
Murad Hân Türbesi	1147
Murad Hân Medresesi	552
Korkud Sultan Türbesi	258,5
Sultan Mustafa Türbesi	625
Bazı Şehzadegân türbeleri	238
Hazret-i Emir Camisi ile Türbesi	1962,5
Hazret-i Üftâde Camisi	270
Hamza Bey Camisi	220
Süleyman Paşa Türbesi	1116
Hâtûniyye Türbesi	463,5
Ebû İshak Camisi	1165
TOPLAM	18.710

Tablo No:19'a göre, tamir edilmesi uygun görülen yapılar dini binalar ile türbelerdir. Cami, türbe ve medreselerin depremlerden dolayı büyük zarar gördükleri anlaşılmaktadır. Tamir için seçilen eserlerin padişahların isimlerinin verildiği camiler ile türbeleri olması, Bursalı yerel yöneticilerin, merkezin de telkinleriyle, tarihsel mirasa sahip çıkma arzusunda olduklarını göstermektedir.

1315 (1897) yılı içinde; merkezde bulunan cami ve türbelerde tamiratlar yapılmıştır. Bursa da deprem nedeniyle tahrip olan Seyyid Ahmed Gazi Dergâhı, bazı ileri gelenler, yardım severler ve devlet eliyle inşa edilmiştir. Mudanya'nın eski iskelesi tamir edilmiş ve özel idare vapurları yanaşmaya başlamış ve ihracat faaliyetleri kolaylaşmıştır²⁸⁶.

²⁸⁵ Hudâvendigâr gazetesi, No: 1639, 13 Zilkade 1312, s.1.

²⁸⁶ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 24, Matbaa-i Vilâyet, 1315, ss.296-301.

Müslim Köşkü, II. Abdülhamid'in cülûsunun (tahta çıkışının) sene-i devriyesi (yıldönümü) olan 1 Eylül 1903'te, Hudâvendigâr Vilâyeti Valisi Halil Paşa tarafından yıkılmış ve yeniden yaptırılmıştır²⁸⁷.

2.ŞEHRİN SOSYAL HAYATINA ETKİ EDEN OLAY VE OLGULAR

2.1.Muhacirler ve Şehre Getirdikleri Yenilikler

Osmanlı Devleti, muhacirleri II. Abdülhamid dönemine kadar Rumeli'ye yerleştirme politikası izlerken bu dönemden itibaren yeni iskân yeri olarak Osmanlı topraklarının iç kısmında yer alan Anadolu topraklarını seçmiştir. Bu bölge “nihai sığınak” olarak adlandırılmış ve muhacirler aracılığıyla bu bölgede Türk ve Müslüman nüfusunun artırılması amaçlanmıştır. Bununla beraber Anadolu'daki iş gücünün artırılması, ekilmeyen boş toprakların ekonomiye kazandırılması da bu politikanın bir sonucu olarak düşünülmüştür²⁸⁸.

II. Abdülhamid 1893 yılında, Osmanlı yönetiminin muhacirlere karşı izlediği siyaseti şu cümleler ile dile getirmekteydi:

*“Yabancı dinden olanları, kıymık gibi kendi etimize, kendimiz soktuğumuz devirler geçti. Devletimizin hudutları dâhiline ancak kendi milletimizden olanları ve bizimle aynı dini inançları paylaşanları kabul edebiliriz. Türk unsurunu kuvvetlendirmeğe dikkat etmeliyiz. Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Müslüman halkın çoğalıp artanını, muntazaman buraya getirip yerleştirmeliyiz. Muhaceret yalnız milli kudreti artırmakla kalmayacak aynı zamanda imparatorluğumuzun iktisadi kudretini de fazlalaştıracaktır”*²⁸⁹.

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan (93 Harbi) sonra yoğun bir şekilde ve büyük gruplar halinde, Osmanlı Devleti'ne karşı olan muhacir akını, 1890 yıllarından sonra azalma eğilimi göstermeye başlamıştır²⁹⁰.

Rus birliklerinin işgal ettiği, Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki toprakları olan Romanya ve Bulgaristan'dan, 300.000 muhacir İstanbul'a gelmiştir. Gelen muhacirlerin iskânlarının sağlanması için Anadolu'nun muhtelif yerlerine dağıtım yapılmıştır. Bu dağıtımda en çok payı alan şehirlerin başında da Bursa gelmektedir. Dönemin Hudâvendigâr Vilâyeti Valisi Ahmet Vefik Paşa (Görev:1879-1883), yeni gelen muhacirlerin iskân edilebilmesi amacıyla birçok yeni mahalle kurulmasını sağlamıştır. Bu

²⁸⁷ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.III, s.258.

²⁸⁸ Muammer Demirel, “XIX. Yüzyılda Bursa'da Göçmen İskânı”, **Bursa'nın Zenginliği Göçmenler**, Ed. Zeynep Dörtok Abacı, Osmangazi Belediyesi, Bursa, 2008, s.31, 36.

²⁸⁹ Sultan Abdülhamid, **Siyasî Hatıratım**, Çev. H.Salih Can, Dergâh Yay. İstanbul, 1999, ss. 50-51.

²⁹⁰ Cafer Çiftçi, “93 Harbi ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Yapılan Göçler”, **Bursa'nın Zenginliği Göçmenler**, Ed. Zeynep Dörtok Abacı, Osmangazi Belediyesi, Bursa, 2008, s.79.

yeni kurulan mahallelerden bazıları; Hoca Hasan, Rusçuk, İntizam, Çırpan Mahalleleri ile Bursa'nın dağ yamacında yer alan; Paşa (Alacahırka semtinde), Mollaarap, Vakfiye, Babadağ, Hayriye ve Yıldırım Mahalleleri'dir²⁹¹. Yeni kurulan bu mahalleler ile mevcut mahallelere yerleştirilen muhacirlerin nüfus ve hane sayıları ise Tablo No:35' de verilmiştir²⁹².

Tabloda yer alan nüfus ve hane sayıları, birbirlerine bölünerek ortalama hane büyüklüğü elde edilmiştir. Ortalama hane büyüklüklerinin 3.13-4.75 arasında bir değerde olduğu saptanmıştır. Bu sonuçtan yola çıkılarak denilebilir ki; Bu dönemde Bursa'ya gelen muhacir haneler 3-5 kişilik küçük ailelerdir. Anne, baba ve en çok üç çocuktan oluşan bu yapıyı Kâzım Baykal, "hane" olarak isimlendirmiştir. Fakat çıkan sonuç bir haneden ziyade "çekirdek aileyi" işaret etmektedir. Çocuk sayısının ise ortalama 2-3 gibi o dönem için düşük sayılabilecek bir düzeyde olması da dikkat çekicidir.

Muhacirlerin iskânlarını gerçekleştirmek amacıyla illerde birer muhacirin komisyonları oluşturulmaktaydı. 1311 (1893/1894) tarihli Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi'ne göre 1 başkan (reis) ve 7 üye (âzâ) den oluşan komisyon şu kişilerden oluşmaktaydı: Başkan: Nafiz Bey (Mütemâyiz) Üyeler: Hasan Paşa (Mir'ül ümera), Şeyh Ağâh Efendi, Şeyh Tahir Efendi, Rüşdü Bey, Tevfik Bey. Kâtib: Abdurrahman Efendi. Kâtib Yardımcısı: Hüseyin Efendi²⁹³.

²⁹¹ Kâzım Baykal, **2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi**, Öz Kardeşler Matbaası, Bursa, 1976, ss.35-36.

²⁹² Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 13, Matbaa-i Vilâyet, 1303, ss.78-79.

Muammer Demirel, BOA Belgeleri ve Nedim İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)**, Ankara, 1994 isimli eserlerini kaynak göstererek bu tabloda ilaveten şu köylerin tespitini yapmıştır: Hüseyiniye:40 hane-Hezargrad; Osmaniye:50 hane-Batum; Sa'idabad:24 hane-Batum; Orhaniye:30 hane-Batum; Kadriye:14 hane-İslimiye; Ma'muretü'l Hamid:40 hane-İslimiye; Hançerli:80 hane-Şumnu; Şevketiye; Teşvikiye:40 hane-Batum; Bayezid Çayırı:6 hane-Batum; Karaislah, Batum; Sultaniye, Batum; Çağrısan, Varna; Ilıca Boğazı:5 hane-Ardahan; Acı Elma:42 hane-Rumeli; Kumlukalanı:80-Karlova, Servi; Ertuğrul; Süleymaniye, Batum; Cihangir-Batum. Bu köylerdeki toplam muhacir hanesi: 451'dir. Bu rakam tablodaki genel toplama eklenince yeni Genel Toplam:1821 hane olmaktadır. (Demirel, a.g.e., ss.45-48).

²⁹³ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 20, Matbaa-i Vilâyet, 1311, s.120.

Tablo No: 20 Rumeli ve Batum'dan Gelen Muhacirlerin, 1303 (1885/1886) Yılında İskân Edildikleri Mahallelere Göre Dağılımı²⁹⁴

MAHALLE / KÖY	HANE	NÜFUS	MUHACİRLERİN GELDİKLERİ BÖLGE
Ruscuk Mah.	61	232	Rumeli
Selimiye Mah.	202	703	Rumeli
Vidin Mah.	49	161	Rumeli
Timurtaş Mah.	61	234	Rumeli
Deveciler Mah.	37	143	Rumeli
Kanberler Mah.	19	63	Rumeli
Tırnova Mah.	25	103	Rumeli
Cuma-i Cedid M.	40	190	Rumeli
Yıldırım Mah.	110	285	Rumeli ve Batum
Mecidiye Mah.	100	443	Tatar
Hıdırlı (Köstence) M.	97	361	Tatar
Vakfiye Mahallesi	84	325	Tatar
Mollaarab Mah.	102	414	Tatar
Namazgâh Mah.	60	255	Tatar
İhsaniye Mah.	17	72	Tatar
Alacahrka Mah	15	65	Tatar
ŞEHİR İÇİ TOP	1079	4149	
İhsaniye Köyü	39	91	Rumeli
Fethiye Köyü	62	292	Rumeli
Ümit-Alanı Köyü	50	211	Rumeli
Ermiri Köyü	40	159	Rumeli
Nilüfer Köyü	72	282	Rumeli
Maksem Pınarı	25	105	Rumeli
Geçid Köyü	35	120	Rumeli/Yenişehir
Boşnak Köyü	40	150	Bosna
KÖYLER TOP.	353	1410	
GENEL TOP.	1370	5267	

Tablo No:20'de verilen rakamlar, Rumeli'den gelen göçmenlerin çoğunlukta olduğunu göstermektedir. Tatar göçmenlerin sadece şehir içinde iskân edilmiş olmaları da ayrıca dikkat çekici bir durumdur.

Padişahın tahta çıkışından 1311 (1893/1894) senesi sonuna kadar vilâyet içinde uygun mahalle ve köylere 8521 hanede 36.160 muhacir yerleştirilmiştir. Gemlik kasabasıyla kaza dâhilinde 14 mahalle ve köy teşkil edilmiş ve 806 hanede 3337 muhacir iskân edilmiştir. Pazarköy kasabasına göç eden muhacirlerden çoğunluğu Pazarköy

²⁹⁴ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 13, Matbaa-i Vilâyet, 1303, ss.78-79.

1303 yılı salnâmesinde verilen bilgilere göre; 16 mahallede ve 8 köyde: toplam: 19.383 nüfus, 4752 hanede iskân edilmiş. Bunların 3089'u (817 hanede) Rumeli, 1935'i (475 hanede) Tatar, 150'si (40 hanede) Bosna'dan gelenlerdir. 16.795'i (3420 hanede) ise farklı bölgelerden gelenlerin toplamıdır.

kasabasıyla Gürle-i Müslim köyünde iskân edilmiş, ayrıca bir köy oluşturulmamıştır. Mudanya ve köylerinde 81 hanede 235, Mihaliç kasabasıyla kaza dâhilinde toplam 3427 hanede 10.350 muhacir, Kirmastı kasabasıyla kaza dâhilinde toplam 6011 hane de 23.142 muhacir, Atranos kasabasına bağlı Gökçedağ köyünün Çiçekli Yayla adıyla anılan bölgesine 13 hanede 33 Kazgan muhacirleri yerleştirilmiştir. Bunların iskân yerlerine “Hamidiye” adı verilmiş, merkez kazaya dört saat mesafede bulunan Çanak adlı yere yerleştirilen 11 hanede 405 nüfus Batum muhacirlerinin köylerine de “Osmaniye” adı verilmiştir²⁹⁵. Bursa’ya bağlı Mahmudiye köyü yakınlarında bulunan Kuduz Ayazma isimli mevkide iskân ettirilen Osmanpazarı muhacirleri için, “Mesudiye” ismi ile bir köy kurulmuştur²⁹⁶. İstanbul’dan çeşitli dönemlerde Bursa’ya iskân edilmek amacıyla muhacir sevk edilmiştir. Hudâvendigâr gazetesinin çeşitli sayılarında yayınlanmış olan muhacirler ile ilgili Tablo No:26 hazırlanmıştır. Bu tabloya göre ortalama hane büyüklüğü 4,6’dır²⁹⁷.

Kâzım Baykal, muhacirler için yeni yapılan mahallelerin planlı yapıldığını ve sokaklarının geniş tutulduğunu bildirmektedir. Fakat aksi görüş de bildirenler de vardır. Dr. Şerafeddin Mağmumi hatıralarında, Bursa çevresinde muhacirler tarafında kurulan köylerin, plansız ve programsız olarak kurulmuş olduğunu ifade etmektedir. Bursa’nın dış semtlerine kurulan mahallelerin de aynı durumda olduğunu belirten Dr. Mağmumi, sadece Selimiye Mahallesi’nin kurulduğu bölgenin düzeltildiği, diğer mahallelerin ise sokaklarının çok dar olduğunu, bazı mahallelerin ise içme suyu sağladıkları dere kenarına mezarlıklarını yaptıklarını ifade etmektedir. Gördüklerini bir doktor gözüyle değerlendiren Dr.Mağmumi görüşlerini şöyle dile getirmiştir:

“Hangi ilçe veya livada yeniden köy kurulacak ise oraya bir hekimle bir mühendis giderek mezarlık yerini belirlemeli, sokakları ve meydanları düzenleyip basit bir harita (plan) yaptırmalı. Ve onun gereğine göre evler inşasına ahali zorunlu tutulmalıdır. Eğer ileride köy büyüyüp kasaba şeklini alırsa bu plan doğrultusunda düzgün bir kasaba oluşur”²⁹⁸.

²⁹⁵ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def’a 23, Matbaa-i Vilâyet, 1314, ss.304-305.

²⁹⁶ Hudâvendigâr gazetesi, No:1640, 20 Zilkade 1312 (15 Mayıs 1895), s.1.

²⁹⁷ Hudâvendigâr gazetesi, No:1603, 20 Safer 1312 (23 Ağustos 1894), s.1; No:1608, 26 Rebülevvel 1312 (27 Eylül 1894), s.1; No: 1630, 2 Ramazan 1312 (27 Şubat 1895), s.1; No: 1633, 23 Ramazan 1312 (20 Mart 1895), s.1; No:1638, 6 Zilkade 1312 (1 Mayıs 1895), s.1; No:1648, 24 Muharrem 1313 (17 Temmuz 1895), s.1; No:1653, 29 Safer 1313 (21 Ağustos 1895), s.1; No:1941, 7 Zilhicce 1318 (28 Mart 1901), s.1; No:1948, 3 Safer 1319 (22 Mayıs 1901), s.1; No:1974, 9 Şaban 1319 (21 Kasım 1901), s.1; No:2222, 15 Şaban 1324 (4 Ekim 1906), s.1. Ortalama hane büyüklüğü hesaplanırken kişi sayısı belli olmadığı için Kirmastı Tepecik Köyü’ne yerleşen muhacirlerin hane sayıları dâhil edilmemiştir.

²⁹⁸ Şerafeddin Mağmumi, **Bir Osmanlı Doktorun Anıları Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye**, Çev.Cahit Kayra, Bûke Yay., İstanbul, 2001, s.90.

Muhacirler için yeni köy ve mahalleler de kurulmaktaydı. Bursa'nın Derekızık köyü civarında bulunan Gâvur Alanı ismi verilen alanda Batum muhacirlerinden 24 hane iskân edilerek bir köy kurulmuştur. Yeni kurulan köye "Sadâbâd" ismi verilmiş olup, köye muhtar ve imam mühürleri de gönderilmiştir²⁹⁹. Bazı muhacir köyleri ise bu kadar şanslı olmayabiliyordu. Gemlik kazasına bağlı Kapaklı köyü civarına yerleştirilmiş olan Batum muhacirleri, iskân edildiklerinden itibaren on iki-on üç sene geçmesine rağmen ne bir okul ne de bir mescid yaptırılmamışlardır. Durumun üst makamlara bildirilmesinden sonra, mescid ile kız ve erkekler için ayrı olmak üzere birer okul binası yaptırılması kararı alınmıştır. Eşraftan Hamdi Bey de bu işle görevlendirilmiştir³⁰⁰. Gemlik kazasına ileriki yıllarda daha çok muhacir yerleştirilmiş ve bundan dolayı kazaya bir de rüşdiyye yaptırılmıştır³⁰¹.

Muhacirlere, yeni kurulan mahalle ve köylerde ev ve arsa tahsisi de yapılmaktaydı. Ahmet Vefik Paşa, Hudâvendigâr Vilâyeti Valiliği döneminde muhacirlere arşını (60cm) on para (bir kuruşun dörtte biri) olmak üzere ve yirmi senelik taksitlerle arsa satışı gerçekleştirmişti³⁰². Fakat bazı muhacirlere orman içlerinde arsalar verilmiş ve muhacirlerin bu ormanları büyük ölçüde tahrip ettikleri anlaşılmıştır. Bunun üzerine bundan sonra muhacirlere orman içinde ev yaptırılmaması ve arazi verilmemesi kararlaştırılmıştır. Araziye ihtiyaç duyanlara ise ziraat tarlalarından verilmesi uygun görülmüştür³⁰³. Osmanlı yönetimi arazi konusunda daha dikkatli davranarak, muhacirlere verilecek arazileri önceden kontrol etmek için ilgili bölgeye memurlar göndermeye başlamıştır³⁰⁴.

²⁹⁹ Hudâvendigâr gazetesi, No:1619, 14 Cemâziyelâhir 1312 (13 Aralık 1894), s.2.

³⁰⁰ Bursa gazetesi, No:127, 9 Zilhicce 1310 (24 Haziran 1893), s.1.

³⁰¹ Bursa gazetesi, No:782, 29 Zilkade 1324 (14 Ocak 1907), s.3.

³⁰² Baykal, a.g.e., (1976), s.36.

³⁰³ Bursa gazetesi, No:140, 22 Rebülevvel 1311 (3 Ekim 1893), s.5.

³⁰⁴ Bursa gazetesi, No:148, 18 Cemâziyelevvel 1311 (27 Kasım 1893), s.2.

Tablo No: 21 Bursa ve Kazalarına Yerleştirilen Muhacirler

TARİH	İSKÂN YERİ	HANE SAYISI	KİŞİ SAYISI
1894 Temmuz	Bursa	16	97
1894 Temmuz	Atranos	1	6
1894 Temmuz	Bursa	23	86
1894 Ağustos	Bursa	32	164
1895 Ocak/Şubat	Bursa	54	222
1895 Ocak/Şubat	Kirmastı/Gemlik	1	5
1895 Mart	Bursa	17	78
1895 Mart	Kirmastı	1	6
1895 Mart	Bursa	9	49
1895 Mart	Kirmastı	12	69
1895 Haziran	Bursa	19	77
1895 Temmuz	Bursa	14	29
1895 Temmuz	Kirmastı	1	5
1901 Nisan	Bursa	30	144
1901 Nisan	Mihaliç	4	16
1901 Nisan	Gemlik	1	3
1901 Ekim	Bursa	27	153
1901 Ekim	Mihaliç	9	43
1901 Ekim	Pazarköy	2	12
1901 Ekim	Mudanya	1	2
1902 Şubat	Bursa	26	131
1902 Şubat	Kirmastı	2	9
1902 Şubat	Mihaliç	2	4
1902 Şubat	Mihaliç	1	2
1906	Kirmastı / Tepecik Köyü	43	-
TOPLAM		348	1412

Tablo No:21'den anlaşıldığına göre, Bursa'ya muhacir akını 1894-1906 yıllarında belli aralıklarla olmak üzere devam etmiştir. Bursa'ya gelen göçmenlerin toplam sayıları dikkate alındığında, yerleştirilen haneler ve kişi sayılarının oldukça küçük rakamlar olduğu bir gerçektir. Fakat bir örnekleme oluşturması açısından önemlidir.

Muhacirlere barınmaları için geçici konutlar da verilmiştir. Fakat sonraki dönemlerde muhacirlerin bir kısmının bu evlerden çıkmadığı ve birçok sorun çıkardığı da görülmektedir³⁰⁵.

Muhacirlere verilen arazinin on sene süre ile başka birine satışı yasaktı. Sonradan bu süre yirmi yıla çıkarıldı. İskân tarihinden itibaren yirmi yıl geçmedikçe Ziraat Bankası'ndan borç para alamayacak olmaları muhacirleri zor durumda bırakmıştır. Dâhiliye Nezâreti bunun üzerine, bankanın rehin karşılığında borç vermesini ve arazinin satış süresinin tekrar on yıla indirilmesini kararlaştırmıştır³⁰⁶.

Muhacirlerin Bursa'ya gelip yerleşmeleri şehir hayatına oldukça bir canlılık getirmiştir. Muhacirler yeni geldikleri topraklara kısa sürede alışmışlar, buldukları bölgelere tutunmak ve bu bölgelerde kalıcı olabilmek için, tüm hüner ve becerilerini sergilemişlerdir. Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce bu bölgede yerleşim az iken, muhacirlerin gelmesi ile hem nüfus % 30 oranında artmış hem de nüfus yapısını oldukça farklı kılmıştır. Nüfusun çoğunluğunu Bulgaristan'dan gelen muhacir Müslüman Türklerin oluşturduğu bu bölgede Çerkez, Tatar, Boşnak ve Pomak muhacirleri bulunmaktadır³⁰⁷. Nilüfer Vadisi'ne yerleştirilmiş olan muhacirler, bu alanda birçok köy kurmuşlar, buldukları araziye tarıma uygun hale getirerek ekip biçmişlerdir. Genellikle, arpa, buğday ve mısır tarımı yaparak, bu bölgenin yeşil bir görüntüye kavuşmasını sağlamışlardır³⁰⁸. Muhacirlerin Bursa ve çevresine yerleştirilmiş olması bu bölgenin hükümetin teşvik ve yardımlarından daha çok faydalanmasını sağlamıştır. Bu yardımların da etkisi ve muhacirlerin de gayretleri ile birçok yeni eser ortaya konmuştur. Bunun yanı sıra farklı sanayi kollarında da ilerlemeler yaşanmıştır. Demir-çelik, kereste sanayisi gelişmiştir. Ulaşım sektörüne de bir canlılık gelmiştir. Daha önceden Edirne veya ülke dışından getirilen lando ve faytonlar, muhacirlerin çalışmaları ile Bursa'da üretilmeye ve üstelik Anadolu'nun diğer yerlerine de satılmaya başlanmıştır. Bu durum Bursalılara yeni bir iş kolu açmakla kalmamış, aynı zamanda ulaşım araçları için harcanan paranın Bursa'da kalmasını sağlamıştır³⁰⁹.

³⁰⁵ Ebubekir Hâzım Tepeyran, **Hatıralar**, Haz. Faruk İlkan, Pera A.Ş.İstanbul, 1998, ss.175-182.

³⁰⁶ Hudâvendigâr gazetesi, No:1640, 20 Zilkade 1312 (15 Mayıs 1895), s.2.

³⁰⁷ Kinçov,a.g.m., ss.76 -77.

³⁰⁸ Ömer Subhi, **Ömer Subhi Bey'in Bursa Seyahati**, Çev. Nezaket Özdemir, Sentez Yay. İstanbul, 2007, ss.14-15.

³⁰⁹ Mehmed Ziya, **Bursa'dan Konya'ya Seyahat**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Dr. Levent Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2008, s.134.

Bulgaristan'dan gelen Müslüman Türk göçmenler, yerli Türklere oranla yeniliğe daha açık bir görüntü sergilemişler ve Bursa'nın yerlileri üzerinde bir nevi kültürel öncülük yapmışlardır. Kent konseyi seçimlerinde çoğunluğu elde etmişler ve hatta 1908 milletvekili seçimlerinde kendi adaylarını meclise göndermeyi başarmışlardır. Pulluk, harman makinesi gibi yeni birtakım zirai aletlerin nasıl çalıştığını öğrenme ve bu aletleri kullanma yönünde istek ve çaba göstermişlerdir. Tarım ve ticaret de kısa süre içinde Bursa'nın yerli Türkleri'ni geride bırakmışlardır³¹⁰. Arabacılık, şekercilik gibi çeşitli iş kollarının kurulması yine Türk ve Tatar muhacirlerin girişimleri ile sağlanmıştır³¹¹.

Sadece Bursa şehir merkezi ve çevresi değil aynı zamanda Bursa merkeze bağlı kazalarda da muhacir iskânı söz konusudur. Mustafakemalpaşa da bu kazalardan biridir. Bu bölgeye çoğunlukla Rumeli Müslüman Türk göçmenleri yerleştirilmiştir. Uluabad Gölü civarına da Çerkezler yerleştirilmiştir³¹². Mehmed Ali Bey isminde, uzun yıllar Mihaliç (Karacabey) kaza idare azalığında bulunmuş bu kişi, 1881 yılında Mihaliç'e yakın bir mesafede bulunan "Hotanlı" köyünün kurulmasında ve muhacirlerin bu köye yerleştirilmesinde büyük katkıları olmuştur³¹³.

Bursa'ya bağlı Aziziye kasabasına 50 haneden fazla Bosna muhaciri iskân edilmiştir. Halk yeni gelen muhacirlere arazi yeri bulma ve ev yapımı konusunda yardımcı olmuştur. Hükümet, muhacirlerin iskânını gerçekleştirmekle kalmamış aynı zamanda, birtakım ziraat aletlerinin temini ile arazilerin ekimini sağlamak için tohum verilmesini uygun görmüştür³¹⁴. Dönemin Hudâvendigâr Vilâyeti Valisi Münir Paşa muhacirlerin iskânı ve yerli halk ile yaşanan birtakım sorunların giderilmesi yönünde başarılı çalışmalarda bulunmuştur. Bursa Sancağı'na bağlı Çağırşan köyünde bulunan Haraççızâde Çiftliği'ne belli dönemlerde toplam 80 hane Tırnova muhaciri yerleştirilmiştir. Çiftlik sahipleri muhacirlerin kendi arazilerinden çıkarılması konusunda birçok defa vilâyete başvuru yapmışsalar da bir netice alamamışlar ve sonuçta muhacirler ile mahkemelik olmuşlardır. Münir Paşa, iki tarafı da memnun etmek ve bu sorunu çözmek için şöyle bir çözüm yolu sunmuştur: Muhacirler çiftlikte kalmaya devam edecekler fakat üç bin küsür dönümden ibaret olan çiftliği sahiplerinden satın alacaklardır. Bu satın alma işlemi de

³¹⁰ Petir Daskalov, Anadolu'ya Bir Bakış (1909), **Bulgar Gözüyle Bursa**, Çev. ve Haz. Hüseyin Mevsim, Kitap Yay., İstanbul, 2009, ss. 111-112.

³¹¹ Tepeyran, a.g.e., s.46.

³¹² Ömer Subhi, a.g.e., s.47, 51.

³¹³ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.III, s.131.

³¹⁴ Bursa gazetesi, No:107, 12 Receb 1310 (30 Ocak 1893), s.2.

peşin olmayıp her bir dönümü 50' şer kuruştan olmak üzere taksit ile ödenecektir. Her iki taraf da bu anlaşmadan memnun kalmış ve böylelikle bu sorun çözülmüştür. Fakat Bursa gazetesinde yer alan habere göre, muhacirler ve yerli halk arasında arazi anlaşmazlığına dayalı daha birçok meselenin olduğu görülmektedir. Bursa civarında Yalak Çayırı'nda, Fethiye ve Kete nahiyelerine bağlı Ermiri köyleri ile Kumluk Alan'da iskân edilen muhacirin, çevre köyler ile çiftlik sahipleri arasında da arazi sorunları yaşandığı ve bu meselenin de benzer şekilde çözülüp neticelendirilmesi istenmektedir³¹⁵.

Bursa'ya gayrimüslim muhacirler de gelmektedir. Örneğin; Akkırman'dan Dobruca'ya göç eden 400 hanelik Musevi muhacir, Romanya Hükümeti'nin baskıları sonucunda Osmanlı Devleti'ne sığınma talebinde bulunmuşlardır. Bursa'da kendilerinin vekil kılacağı kişiler bulunduğu ve bu kişiler aracılığıyla Bursa'da arsa tahsisinde bulunulmasını, Osmanlı Hükümeti'nden talep etmişlerdir. Talepleri kabul edilen Musevi muhacirlerden zaten 8 haneye Hudâvendigâr Valiliği'nce yer tahsisi yapıldığı, 15-20'şer hane olarak gelecek olan muhacirler için de gerekli iskân yerlerinin hazır olduğu, Bâb-ı Âlî' ye gönderilen bir resmi belgeden anlaşılmaktadır³¹⁶.

Bursa Sancağı'na bağlı, Kete nahiyesi Rongoş köyüne muhacir iskânı gerçekleştirilmiş fakat bu köye yol yapılmamıştır. Bu durum muhacirleri zor durumda bıraktığı gibi yerli halkın oturduğu komşu köy Üçler köyü halkı ile birtakım sorunlar yaşanmasına neden olmuştur. Muhacirlere Üçler köyü alanında tapulu arazi verilmesi, çevre köylülerin de muhacirlerin taşınmalarına ve evlerinin yapımı için gerekli kereste ihtiyacının giderilmesi konusundaki yardımları ile sorun aşılmıştır. Osmanlı yönetimi genellikle muhacirler ile yerli halkı ve üstelik muhacirleri kendi aralarında etnik ve dini yapılarını göz önünde bulundurarak birbirine karıştırmamış ve her birini ayrı bir bölgede iskâna tabi tutmuştur. Örneğin; Işıklar semtinin aşağı tarafları Tatar muhacirlerinin iskânına ayrılırken, Yıldırım Gazi Mahallesi ve çevresi ise Gürcü göçmenlere tahsis edilmiştir³¹⁷.

³¹⁵ Bursa gazetesi, No:108, 19 Receb 1310 (6 Şubat 1893) , s.2.

³¹⁶ BOA, Y.A.RES, 38/30, 26 Şevval 1304.

³¹⁷ Hasan Tâib, **Hatra ya da Bursa'nın Aynası (Hatıra-Yâhud-Mir'ât-ı Burûsa**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Bursa İl Özel İdaresi, İstanbul, 2007, s.132, 147.

2.2.Başkentten (İstanbul'dan) Bursa'ya Sürgün Gelenlerin Sosyal Faaliyetleri

Sürgün ya da kayıtlarda daha çok yer alan Arapça karşılığıyla “nefy”:

“İşlediği suça karşılık veya idarece takdir edilen maslahata binaen bir şahsın kendi rızasının dışında ikamet ettiği yerden uzaklaştırılarak başka bir yerde süresiz veya geçici olarak tutulması, ya da iskân ettirilmesi olarak tanımlanır”³¹⁸.

Sürgünün çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Bunlar; siyasi ve idari, ahlaki ve toplumsal, dini ve diğer nedenler şeklinde dört başlık altında toplanabilir. Siyasi ve idari başlığı altında; halka zulüm, rekabet ve husumet, gözden düşme, görevi kötüye kullanma, mesleki yetersizlik, kamu düzenini bozmak, meslek ilkelerini ihlal etmek, yeniliklere karşı çıkmak ve evrakta sahtecilik sayılabilir. Ahlâkî ve toplumsal sebepler arasında ise; kavga-yaralama, fuhuş, rüşvet, hırsızlık, alkol-uyuşturucu kullanımı, iftira, yalancı şahitlik, sihir-büyü, dilencilik ve köle satışında usulsüzlük gelmektedir. Dini neden olarak ise; dinden dönmek, mabet ve kutsal günlere hürmetsizlik yapmak, dini içerikli tartışmalara girmek, muhalif dini gruplara üye olmak ve dine aykırı hareketlerde bulunmak sayılabilir³¹⁹.

Osmanlı Hükümeti, İstanbul'un başkent olmasından sonra Bursa'yı bir arka bahçe olarak görmeye başlamıştır. Bursa şehrinin öncelikle İstanbul'a yakınlığı, deniz yolu ulaşımının mevcut olması, şehrin düzenli bir yerleşime sahip olması, ıslah edici niteliği düşünülürse; tekke, zaviye, medrese gibi birçok dini kurumun yanında birçok da dini görevlinin oluşu, asayiş sorunun olmayışı ve şehrin yöneticilerinin seçilmiş kişilerden oluşması Bursa'yı İstanbul nezdinde, birinci derecede bir sürgün bölgesi yapmaktaydı. Aslında Bursa gibi, Anadolu'nun en gelişmiş kentlerinden birine sürülmek, çoğu zaman sürgün gidenler için bir lütuf olarak görülmekteydi.

Padişahlar, önemli görevlerde bulunan ve nüfuzu olan kişiler ile itilafa düştüğünde, hem bu kişileri merkezden uzaklaştırmaya çalışmakta hem de bir yandan o kişinin nüfuz sahasındaki tepkilerden çekinmekteydi. Bununla beraber bu kişiler bilgi birikimi yüksek ve devlet için önemli kişilerdi. İlerde bu kişilerin hizmetine tekrar başvurulabilirdi. Nitekim pek çok sürgün edilen bu önemli kişilerin daha sonra affedilerek, yönetim kadrosunda görevlendirildikleri görülmektedir. Bursa'ya sürgün gelen sıradan insanlar için ise aynı şeyleri söyleyemeyiz. Bu kişilerin affedilmek için sık sık dilekçe ile başvuru yapmaları, rahatlarının yerinde olmadığını göstermektedir.

³¹⁸ Ali İhsan Karataş, **Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18.ve 19.Asırlar)**, Emin Yay., Bursa, 2009, s.15.

³¹⁹ Bu sayılan nedenler Ali İhsan Karataş, **Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18. ve 19. Asırlar)** isimli kitabının içindekiler bölümüne dayanılarak verilmiştir.

İstanbul Hükümeti tarafından bir emir gelmediği sürece, sürgün edilmiş önemli bir kişi ile görüşmek, şehrin valisi bile olsa yasaklanmıştı. Sürgün edilen kişilerin faaliyetlerini gözlemek için de pek çok hafiye İstanbul Hükümeti tarafından görevlendirilmekteydi. Sultan Abdülhamid, bu kişilerin hareketlerini kontrol altında tutabilmek için sürekli denetim mekanizması uyguluyor ve valiliğe konu ile ilgili birtakım emirler veriyordu. Dönemin valisi Mehmed Tefvik hatıralarında; Gazi Osman Paşa'nın ikinci oğlu ve Abdülhamid'in damadı Kemaleddin Paşa'nın, Bursa'da sürgün ve mahpus bulunduğunu bildirmektedir. Paşa için bir ev kiralanmış ve dışarıya çıkması ya da ev halkı dışında başka bir kimse ile görüşmesi yasaklanmıştı. Bu durum günümüzdeki ev hapsi uygulamasını çağrıştırmaktadır. İaşesi için ayrı bir tahsilât hazırlanan paşa ile ilgili bilgileri padişaha ve valiliğe bildirmek Mirliya Paşa'nın göreviydi. Bu kişi görevi icabı haftada bir veya iki defa valiliği ziyaret etmekteydi³²⁰.

Tevfik Paşa'nın valiliği döneminde Bursa'da sürgün olarak bulunan önemli kişiler arasında; Sultan Murad'ın gözdeleleri ve kalfaları, vilâyet mektupçusu, maârif müdürü, Mehmed Bey isminde bir miralay, Necmeddin Molla'nın ağabeyi Ali Ata, üç Çerkez kız kardeş (Saraydan) ve Fehim Paşa bulunmaktaydı³²¹.

Sürgün olarak Bursa'ya gönderilenler arasında ilginç örnekler de bulunmaktadır. Batumlu Fatma Hatun da bu kişilerden biridir. İstanbul'da dulhanede kalırken, görevliler ve dulhanede kalan kişilerle geçinemediği, sürekli sorun çıkardığı ve verilen nasihatları da dinlemediği gerekçesiyle, Bursa'ya sürgün olarak gönderilmiştir. Fakat Fatma Hatun hata yaptığını anlamış olacak ki tekrar İstanbul'a dönmüş ve Zabtiye Nezâreti'ne, affedilerek dulhaneye kabul edilmesini istemiştir. Dilekçesi değerlendirilerek dulhaneye tekrar alınmasına fakat sorun çıkardığı takdirde akrabalarının yanına gönderilmesine karar verilmiştir³²².

³²⁰ Mehmed Tefvik, “Bir Devlet Adamının” Mehmed Tefvik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, C.I, Haz. F.Rezan Hürmen, Arma Yay., İstanbul, 1993, s.378.

³²¹ Mehmed Tefvik, a.g.e., ss.379-381.

³²² BOA, DH. MKT, 192/30, 26 Cemâziyelâhir 1311.

2.3. Bursa'ya Turistik Amaçlı Yapılan Geziler

Bursa; İstanbul'a olan yakınlığı, deniz yoluyla ulaşım kolaylığı, havası ve suyunun güzelliği, kaplıcalarının bulunması, Uludağ gibi görkemli bir dağa ve doğal güzelliklere sahip olması ve Mudanya gibi denize girilebilecek bir plajının mevcut olması yönünden, İstanbul ve çevre halkı için her zaman bir cazibe noktası olmuştur.

Mali durumu yerinde olan İstanbul, Bursa ve çevre halkı, yazın hem denize girip serinlemek, hem de tatil yapmak için, Mudanya'da, ya bir yazlık satın almakta ya da belli bir süreliğine otel, pansiyon veya evleri kiralamaktaydılar. Mudanya, Bursa'nın "sayfiye" yeri olarak isimlendirilmekteydi³²³. Yazı Mudanya'da geçirmek için, Mudanya dışından gelenlere halk "Banyocular" ismini veriyordu. Denize girilen yaz ayları için de "Banyo Mevsimi" denilmekteydi³²⁴. Banyo mevsiminde kazaya bir canlılık gelmekte, otel ve pansiyonlar tamamen banyocular ile dolmakta, boş kiralık ev bile bulunamamaktaydı. Banyocular, sahilde de çeşitli eğlenceler düzenlemekteydi. Akşamları başlayıp gece yarısına kadar devam eden bu eğlencelerde, kırk-elli kadar sandal veya kayık bir araya gelip, fişenk ve maytaplar yakılıp, şarkı ve maniler okunarak, eğlenceli bir ortam meydana getirilmekteydi³²⁵.

Yurtdışından İstanbul'a gelen kimi askeri, siyasi, dini veya ticari çevrelere mensup kişiler, başkentten gemi yolu ile Bursa'ya da gelmekte ve bu şehri de ziyaret etmekteydiler. Gelen kişilerin arasında tanınmış veya önemli görevlerde bulunan kişiler de yer almaktaydı. Bunlardan bazıları: "Sabık (eski) Avusturya elçilerinden Marki Pallaviçini ve eşi, Avusturya Elçisi Baron de Calice (Kalis) ve eşi, Rusya Elçisi M.Nelido, Fransa Elçisi M.Constans (Konstan), Alman İmparatoru II.Wilhelm'in eşi Augusta Frederica'nın kardeşi Duc de Holstein ve eşi (1906), Bonapart Ailesi'nin reisi Prens Victor Napoleon (1908) , Carl Eduard Saxe Cubour und Gotha dük ve düşesi (1908), M. Anotole Leroy- Beavlieu, M.Caillaux, M.Courtellomon, Paris-Lyon-Mediterranee Şimendiferleri Kumpanyası İdare Meclis Reisi M. Stephane-Derville, M.Camille Pelleton ve Baurbon ailesinden bir Fransız

³²³ Ömer Subhi, a.g.e., s.11.

³²⁴ İbnülcemal Ahmet Tevfik, **Velosipet ile Bir Cevelan**, Çev.Cahit Kayra, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2006, s.20.

³²⁵ Şerafeddin Mağmumi, **Bir Osmanlı Doktorun Anıları Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye**, Çev.Cahit Kayra, Büke Yay., İstanbul, 2001, s.79.

prensesidir”³²⁶. 1289 (1873) tarihinde ise Alman veliahdı Arşidük Charles Bursa’ya gelmiştir³²⁷.

Şehrin tarihi ve turistik yerlerini gezip görmek veya sadece hava değişikliği olsun diye gelenlerin yanında, yerleşmek amacıyla gelen, önemli kişiler de bulunmaktadır. Bunlardan biri de Mekke Şerifi Ahmet Rıza’nın oğlu olan Musaid Paşa (Şerif) dır. Paşa, emirlik hakkından vazgeçerek Mekke’yi terk etmiş, 16 Mayıs 1892 tarihinde ailesiyle Bursa’ya gelerek yerleşmiş ve 24 Şubat 1901 tarihinde de bu şehirde vefat etmiştir. Ölümünün ardından, Bursa’nın Sarı Abdullah Mahallesi’nde oturan eşi ve oğluna, devlet tarafından ayda üç yüz kuruş nafaka bağlanmıştır³²⁸.

1325 (1907/1908) Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesinde, belirtilen tarihten itibaren son üç yıl içerisinde Bursa’ya gelen yabancıların, resmi verilere dayalı olarak verilen sayısal dökümleri tablo olarak aşağıda verilmiştir³²⁹.

Tablo No:22 Vilâyet Dâhilindeki Âsâr-ı Atıkayı ve Bilhassa Bursa’da Bulunan Dini Binaları Ziyaret Etmek İçin Gelen Yabancıların Üç Senelik İstatistikleri ³³⁰

Yabancıların Tâbiyeti	1320 Senesi (1902/1903)	1321 Senesi (1903/1904)	1322 Senesi (1904/1905)	TOPLAM
Alman	34	84	86	204
Fransız	112	174	165	451
İngiliz	15	43	64	122
Amerikan	16	29	35	80
İtalyan	26	41	57	124
TOPLAM	203	371	407	981

³²⁶ Mehmed Tevfik, a.g.e., ss. 66, 384-386.

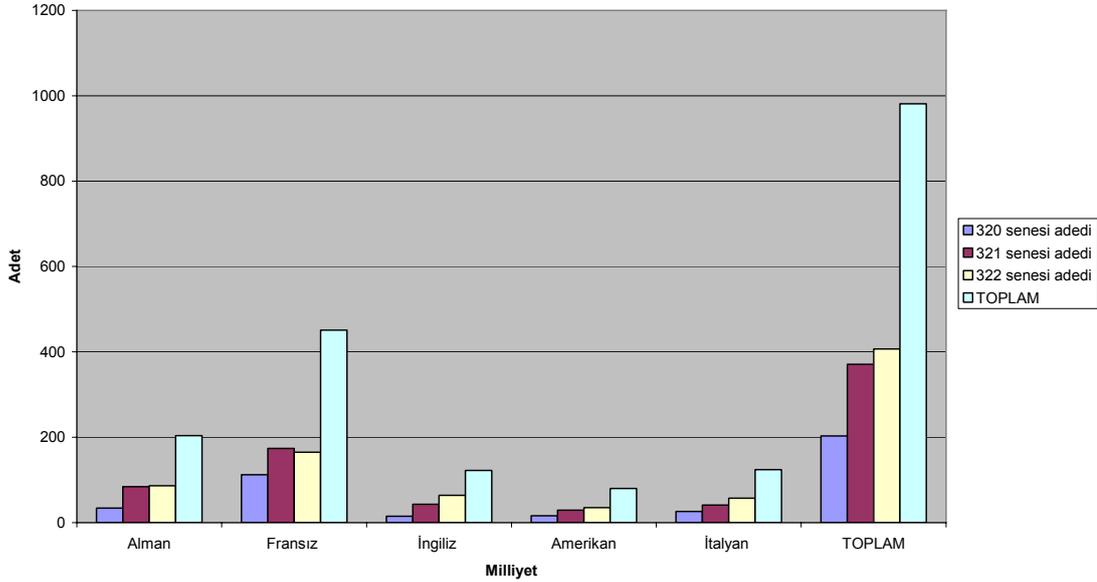
³²⁷ Mülazım Abdülkadir, **Bursa Tarihi Kılavuzu**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Levent Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009, s.203. (Bursa’da, ilk ipek fabrikasının açıldığı 1830’lardan itibaren, çoğunlukla ticari amaçlı olarak birçok Fransız şehre gelmiştir. Bu tüccarların faaliyetleri, çalışmanın üçüncü bölümünde, “ipekçilik” başlığı altında ayrıntılı olarak işlenmiştir). (19 Ağustos 1325 (1 Eylül 1909) tarihinde dönemin padişahı Sultan V.Mehmed Reşad Han da Bursa’ya gelmiştir (s.205).

³²⁸ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.III, s.220.

³²⁹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def’a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.322.

³³⁰ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def’a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.322.

Grafik No: 6 1320-1322 Tarihlerinde Bursa'ya Gelen Yabancı Ziyaretçiler

Tablo No:22 ve Grafik No:6 'dan da anlaşıldığı gibi bu üç yıllık zaman diliminde Bursa'yı en çok Fransızlar ziyaret etmiştir. Sonra sırasıyla; Alman, İtalyan, İngiliz ve Amerikalılar şehre gelmişlerdir. Fransızların diğerlerine göre daha çok olması; Harîr Darût-Talimi'ni (İpekçilik Okulu) kurmuş ve Bursa'nın ipek endüstrisini, Düyun-u Umumiye aracılığıyla ellerinde bulunduruyor olmaları, Mudanya-Bursa demiryolu hattının işletmesinin ellerinde olması ve bunun yanında Bursa'da diğer yabancılara oranla daha fazla okul açıp, öğretim yapıyor olmaları, büyük oranda etkin olmuştur.

2.4. Halk Sağlığı Uygulamaları

Bursa'da halkın karşılaştığı sağlık sorunlarının giderilmesi ve halk sağlığının korunmasına yönelik olarak 19.yüzyılın ortalarından itibaren birtakım çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Şehirde 1868 yılında³³¹ ilk defa bir hastane açılmıştır. Gureba Hastanesi ismi ile açılıp sonradan ismi Ahmet Vefik Paşa Hastanesi olarak değiştirilen bu sağlık kurumu hakkındaki bilgileri Mağmumi'nin hatıralarından öğrenmekteyiz. Mağmumi, hastane içinde; kiler, mutfak, karantina koğuşu, hekimler odası, eczane ve kadın hastalar için özel bir bölüm bulunduğunu ve iç döşemelerinin ise güzel döşenmiş olduğunu bildirmektedir. Aydınlatmanın duvarlara asılı lambalar ile sağlandığı ve her fenerin tepesinden ince bir boru ile dışarıya bağlanarak, zehirli gazların dışarı atıldığını da ifade etmektedir. Hastanenin fiziki durumu hakkında genel olarak olumlu ifadeler kullanan

³³¹ Hasan Tâib, a.g.e., s.53.

Mağmumi, dört veya beş doktor, operatör doktor ve eczacıdan oluşan hastane personeli hakkında ise olumsuz ifadeler kullanmaktadır. Özellikle doktorların hasta gözlem belgelerini tam olarak doldurmayıp görevlerini eksik olarak yaptıkları ve tıptaki yeni uygulamaları tatbik etmedikleri için eleştirmektedir³³².

Gureba Hastanesi, açıldığı tarihten itibaren, yoğun bir hasta akınına uğramış ve hastane yönetimi bu talebe cevap verebilmek için belli dönemlerde yapılan ek binalarla çözüm arayışına girmiştir. 11 Temmuz 1322 (24 Temmuz 1906) tarihli ve Hudâvendigâr Vilâyeti Vâlîsi Mehmed Tevfik imzalı bir belgeden, hastaneye ek binalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Buna karşın, yeni yapılan binalara gerekli tıbbi araçların ne şekilde konulacağı konusunda hastane personelinin bir bilgisinin olmadığı bildirilmektedir. Mehmed Tevfik, gerekli düzenlemeleri yapmak için İstanbul'da bulunan Hamidiyye Etfâl Hastanesi doktorlarından birkaçının gönderilmesini Osmanlı yönetiminden talep etmiştir³³³. Hastanenin sağlık ve mali işleri, Başhekim İzzet Efendi tarafından yürütülmekteydi. Osmanlı yönetimi Başhekim'in yükünü hafifletmek için hastaneye bir sandık emini (veznedar) atamıştır³³⁴.

Gureba Hastanesi doktorları, bazı ameliyatların gerçekleştirilmesinde yetersiz kalınca başka illerden operatörler çağırılıyordu. İstanbul'da İran Sefarethanesi (Elçilik) Doktoru ve ünlü bir operatör olan Erdekli Doktor Marki Efendi, Bursa'ya gelmiş ve Gureba Hastanesi doktorlarının da yardımı ile bir dizi başarılı ameliyat gerçekleştirmiştir. Marki Efendi, fakir olan hastalarından ameliyat ücreti almadığı gibi, hastane yönetiminden de para talep etmemiştir³³⁵. Şifa bulan hastalardan biri Bursa gazetesi aracılığıyla Doktor Marki ile diğer doktor ve sağlık çalışanlarına teşekkür etmiştir³³⁶. Bursa'da özel olarak çalışan doktorlar da vardı. Doktor G.Diliyandi ve Kabala Madam Diliyandi, Atina'da eğitim görmüş ve ülkenin birçok yerinde görev yaptıktan sonra Bursa'da Sedbaşı'nda muayehane açmışlardı. Salı ve Cuma günleri, ikişer saatlerini, fakir hastaları ücretsiz muayene etmeye ayırmışlardı³³⁷.

³³² Mağmumi, a.g.e., ss.37-38.

³³³ BOA., Y.MTV, 289/90, 2 Cemâziyelâhir 1324.

³³⁴ Bursa gazetesi, No:116, 16 Ramazan 1310 (3 Nisan 1893), s.2.

³³⁵ Bursa gazetesi, No:128, 26 Zilhicce 1310 (11 Temmuz 1893), s.3.

³³⁶ Bursa gazetesi, No:133, 1 Safer 1311 (14 Ağustos 1893), s.4.

³³⁷ Bursa gazetesi, No:150, 2 Cemâziyelâhir 1311 (11 Aralık 1893), s.7.

Dr. Mağmumi, bir doktor gözüyle Bursa'nın genel sağlık profilini de ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Çekirge, Sedbaşı ve Yeşil semtlerinin rutubetli, Pınarbaşı'nın havasız ve Bursa ovasında bulunan Balık Pazarı, Altıparmak ve Selimiye semtlerinin ise sağlık açısından en elverişsiz yerler olduğunu tespit etmiştir. Hastanenin bulunduğu alanın sağlık açısından iyi olduğunu fakat şehrin en iyi yöresinin Muradiye ve çevresi olduğunu söylemektedir³³⁸. Mağmumi, Bursa ve çevresinde zekkâm (nezle), sıtma, edran-ı rie (zatüre), tifo, dizanteri, frengi ve kolera gibi bulaşıcı hastalıklarının görüldüğünü ifade etmektedir. Zekkâm, tifo ve dizanterinin diğerlerine oranla daha yaygın olduğunu söylemektedir. Bunun yanında bulaşıcı özelliği olmayan; siyatik ve bronşit ile yaşlılığa bağlı çeşitli hastalıkların da bulunduğunu belirtmektedir. Bulaşıcı hastalıklardan korunmak için, şehrin içme suları ile lağımlarının muhakkak ıslah edilmesi gerektiğini de bildirmektedir³³⁹. Bursa'da nadir görülen hastalıkların arasında Halep Çıbanı denilen bir hastalık da bulunmaktadır³⁴⁰. İnfluenza (grip) bulaşıcı nitelikte olup, bir süre Pazarköy (Orhangazi) kazasına bağlı Yeniköy'de hafif de olsa etkisini göstermiştir³⁴¹. Bursa'ya bağlı Veledler köyünde de birkaç sıtma vakası görülmüş ve duruma hemen müdahale edilerek gerekli sağlık önlemleri alınmıştır³⁴².

Osmanlı tarihi incelendiğinde ülkede pek çok farklı tarihlerde ortaya çıkan bulaşıcı hastalıkların salgın niteliğine kavuşarak birçok insanın hastalanmasına veya hayatını kaybetmesine neden olduğu görülür. Bursa'da da çeşitli dönemlerde bu salgınlar yaşanmıştır. Örneğin; 15. ve 18.yüzyıllarda büyük veba salgınları yaşanmıştır³⁴³.

II. Abdülhamid döneminde ise; 1888 yılının Haziran ve Temmuz aylarında “kanlı bâsur” ismi verilen, dizanteri salgını ortaya çıkmıştır. Haziran ayında başlayan hastalık, salgına dönüşmüş, on beş gün kadar şiddetini sürdürdükten sonra Temmuz ayının başlarından itibaren yavaşlayıp, etkisini kaybetmiştir. Hastalığın çıkış nedeni olarak; Mayıs ayı sonuna kadar devam eden yağmurun rutubete neden olması ve sonrasında birden bastıran sıcakların, gece-gündüz sıcaklık farkını artırması olarak gösterilmektedir. Hastalığın başlaması ile beraber belediye birtakım önlemler almıştır. Keçi ve koyun etleri ile çürük ya da olmamış meyve ve benzeri gıdaların yenilmesini yasaklamış ve çevre

³³⁸ Mağmumi, a.g.e., 59.

³³⁹ Mağmumi, a.g.e., s.59, 62, 75.

³⁴⁰ Tepeyran, a.g.e., s.542.

³⁴¹ Bursa gazetesi, No:121, 28 Şevval 1310 (15 Mayıs 1893), s.3.

³⁴² Bursa gazetesi, No:134, 8 Safer 1311 (21 Ağustos 1893), s.4

³⁴³ Mülazım Abdülkadir, a.g.e., s.162, 195.

temizliğine dikkat etmiştir. Hastalığın kısa sürede ortadan kalkmasında belediyenin almış olduğu bu önlemlerin yanı sıra halkın temizliğe özen göstermesinin de büyük rolü vardır. Hastalığın en şiddetli olduğu zamanda bile günlük 1-5 arasında ölüm vakası ile düşük düzeylerde seyretmiştir. Hastalık müddetince toplam 109 hasta vefat etmiş olup, ölenlerin çoğunluğunu yeni diş çıkarmaya başlayan küçük bebekler teşkil etmektedir. Verilen bu rakama karaciğer ve tifo hastalıklarından ölenler de dâhil edilmiştir. Hudâvendigâr Vilâyeti'nin isteği ile hastalığın teşhis ve tedavisine yardımcı olmak amacıyla iki doktor ile gerekli ilaçlar gönderilmiştir³⁴⁴.

Osmanlı Hükümeti, bulaşıcı hastalıklar ile mücadele etmek için çıkarmış olduğu yönetmelikte, hastalığı haber vermeyenlere ceza verileceği bildirilmiştir. Hükümetin ceza vereceğini bildirmesi bile bazen etkili olmamıştır. Musevi cemaatinin çocuklarında çiçek hastalığı çıktığı halde bu durum yetkililere bildirilmemiş ve üstelik bu çocuklardan ölenler olmuştur³⁴⁵. Bunun üzerine hastalığı bildirmeyenler hakkında cezâ kânûnnâme-i hümâyûnun iki yüz elli dördüncü maddesinde bildirilen “bir beşlikten beş beşliğe kadar” para cezası uygulanmıştır³⁴⁶.

Bulaşıcı hastalıklardan korunmak için, birtakım koruyucu tıbbi önlemler de alınmaya çalışılmıştır. Çiçek hastalığına karşı Bursa ve çevresinde 60.693 çocuk aşılanmıştır. Sadece Mihaliç (Karacabey) kazasında 200 çocuk aşılanarak, ebeveynlerine aşı kartları verilmiştir. Halkın, çocukların aşılanmasına büyük ilgi gösterdiği Hudâvendigâr gazetesinde yayınlanan haberden anlaşılmaktadır³⁴⁷. Yine Hudâvendigâr gazetesinde çiçek (cüderî) aşısının uygulanması için Nisan ayının çok uygun olduğu belirtilmiştir. Haftanın iki günü Çarşamba ve Cumartesi günleri saat 4'den 8'e kadar (ezan saati ile) Bursa Belediyesi'nde ücretsiz olarak aşı yapıldığı bildirilen haberde, halkın çocuklarını aşılatmaları konusunda bir de uyarı yapılmıştır³⁴⁸.

Bulaşıcı hastalıklar bahar aylarında ortaya çıktığı için bu dönemlerde valilik, gerekli sağlık önlemlerinin kontrolü ve eksiklerin giderilmesi amacıyla “Hey'et-i Tıbbiye”

³⁴⁴ BOA., Y.A.HUS, 215/25, 13 Zilkade 1305.

³⁴⁵ BOA., DH.MKT, 2469/117, 18 Zilhicce 1318.

³⁴⁶ BOA., DH.MKT, 2491/80, 12 Safer 1319.

³⁴⁷ Hudâvendigâr gazetesi, No:1609, 3 Rebûlâhir 1312 (4 Ekim 1894), s.1; (Son aşılanan 200 çocuk genel toplama dâhil edilmiştir). Bir başka haberde aşılanan çocuk sayısının son aşılanan 600 kız ve erkek çocuğu ile toplam 64.725'e çıktığı görülmektedir (Hudâvendigâr gazetesi, No:1642, 5 Zilhicce 1312 (30 Mayıs 1895), s.1)

³⁴⁸ Hudâvendigâr gazetesi, No:1636, 22 Şevval 1312 (18 Nisan 1895), s.3.

oluşturulmaktaydı. Vali Münir Paşa döneminde oluşturulan böyle bir heyetin, çalışma alanı on bir mahalleye bölünmüş ve her bir mahallenin sorumluluğu bir doktora verilmiştir. Doktorun emri altında ise temizlik memurları bulunmaktadır. Heyet haftada iki defa, sağlık çalışanları da sıhhiye müfettişi başkanlığında haftada bir defa toplantı yapmışlardır. Bu toplantılar ve saha incelemeleri sonucunda alınacak sağlık önlemleri belirlenmiştir³⁴⁹.

Hudâvendigâr Vilâyeti tarafından gönderilen bir telgrafta, şehir ve kasabaya yakın yerlerde tütün ekiminden dolayı hummâ-yı nâ'ibe (sıtma) hastalığı ortaya çıktığı takdirde, bu yerlerde tütün ekimine izin verilmeyeceği bildirilmiştir. Tütün ekiminin yasaklanması reji şartnamesi hükümlerine uymadığı gerekçesiyle vilâyetin bu isteği kabul edilmemiştir. Fakat böyle bir durum olduğu takdirde, “hükümet gerekli önlemleri alacaktır” ifadesi kullanılmıştır³⁵⁰.

Bursa'da nadir de olsa “kuduz” vakalarına da rastlanılmıştır. Bir kuduz köpek tarafından ısırıldığı gerekçesiyle yedi yaşındaki Beşeoğlu Hüseyin ile sekiz yaşındaki Korucuoğlu Hasan, Hudâvendigâr Vilâyeti tarafından tedavilerinin yapılması için İstanbul'a gönderilmişlerdir³⁵¹. Gerekli tedavileri yapılan çocuklar, kırk gün sonra durumlarını öğrenim gördükleri okula bildirmek şartıyla, tekrar Bursa'ya gönderilmişlerdir³⁵². Bir kuduz vakası da Yeniköy Çınar Mahallesi'nde ortaya çıkmıştır. On yaşlarında Sepetçi Bogos oğlu Bedros'u köpekler ısırması, çocuk, kaymakamın devreye girmesi ile tedavi için İstanbul'a gönderilmiştir. Mahalledeki şüpheli köpeklerin hepsi önlem amaçlı itlaf edilmiştir. Yeniköy'de yüze yakın kişiye de kuduz aşısı yapılmıştır³⁵³.

Servet Gazetesi'nin 25 Nisan 1315 tarihli (7 Mayıs 1899) sayısında, Dr. Rıza imzasıyla kaleme alınmış bir yazıda, Bursa'da ve özellikle Çekirge'de tifo ve benzeri hastalıkların ortaya çıktığı bildirilmekteydi. Yazının sahibi aynı zamanda bu sene kaplıcalara veya gezmek için Bursa'ya gideceklerin bu isteklerin seneye ertelemeleri de tavsiye etmekteydi. Bu haber Hudâvendigâr Vilâyeti yöneticilerini çok kızdırmış olacak ki vilâyetten gönderilen bir telgrafta, haberin gerçek dışı olduğu, bu sene hiçbir hasta vaka tespit edilmediği bildirilmiştir. Bununla beraber, yazı sahibi doktorun da gerçek olmayan

³⁴⁹ Bursa gazetesi, No:133, 1 Safer 1311 (14 Ağustos 1893), s.2.

³⁵⁰ BOA.,DH.MKT. 1353/14, 4 Şevval 1303.

³⁵¹ BOA., ZB, 347/136, 26 Ağustos 1323.

³⁵² BOA., ZB, 40/94, 19 Eylül 1323.

³⁵³ Bursa gazetesi, No:127, 19 Zilhicce 1310 (4 Temmuz 1893), s.6.

beyanatta bulunduğu için cezalandırılması talep edilmiştir³⁵⁴. Yazının, bir bahar ayında ve kaplıca mevsiminde yazılmış olduğu düşünüldüğünde valiliğin tepkisinin haklılığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü tedavi veya gezi amaçlı Bursa'ya gelenler, yöreye kısa süreli de olsa ekonomik bir canlılık katmaktadır. Vilâyet, bu tür haberler karşısında, bu canlılığın ortadan kalkabileceği endişesine düşmektedir.

Hastane yönetimi, Vefik Paşa döneminde alınan mali önlemlerin artırılarak güçlendirilmesinin hesabını yapmıştır. Ulucami önünde kurulan pazar yeri vergisi, Sırmakeş, Mahmud Paşa, Tuz Hanları, Balıkxane, Çömlekçiler Hamamı gelirleri, Nilüfer Nehri ile indirilen odunun onda biri ve İnegöl Çitli köyündeki “maden suyu” ndan elde edilen gelir, hastanenin gelir kaynakları arasına eklenmiştir³⁵⁵. Hastaneye gelir sağlamak amacıyla Osmanlı Dram Kumpanyası tarafından bir tiyatro oyunu sergilenmiş ve 40 lira kadar bir gelir elde edilmiştir³⁵⁶. Hastaneye gelir getirmek amacıyla bir de konak yaptırılmıştır. Dönemin Hudâvendigâr Vilâyeti Valisi Tefik Paşa bu bina da kiracı olarak kalmıştır. Hatıralarında ifade ettiğine göre konak, odaları çok geniş ahşap bir binaymış³⁵⁷. 1855 depreminde yıkılan Demir Han'ın boş arsası da, mal sahipleri tarafından 1896 yılında hastaneye hediye edilmiştir³⁵⁸. 1871 yılında Gürcü Hamdi Paşa'nın valiliği sırasında hastane önündeki yollar yapılmış, Ahmet Vefik Paşa'nın valiliği döneminde ise yol Muradiye'ye kadar uzatılmıştır. Böylelikle valilik ve belediye de üzerlerine düşen görevi yapmışlardır.

Bursa halkı, Gureba Hastanesi'nin açılmasına yakın ilgi göstermiştir. Çeşitli ulaşım araçları ile hastaneye kolay ulaşıyor olması,³⁵⁹ şehir içi ve şehir dışı yollarının iyi durumda bulunması ve halkın artık geleneksel tedavi yöntemlerini terk etmeye başlaması bu ilginin nedenleri arasındadır. Bursa'nın merkezi ile çevre köy ve kasabalarından birçok hasta tedavi olmak amacıyla Gureba Hastanesi'ne gelmiştir. Bilecik'te oturan bir polis memuru hastalığına çare bulamadığı ve yaşama şansının olmadığını düşündüğü eşini Bursa'daki Gureba Hastanesi'ne getirmiştir. Tedavi olan kadın tekrar sağlığına

³⁵⁴ BOA., DH. MKT, 2200/63, 29 Zilhicce 1316.

³⁵⁵ Kepecioğlu, a.g.e.,(2009), C.I, s.96.

³⁵⁶ Bursa gazetesi, No:119, 14 Şevval 1310 (1 Mayıs 1893), s.4

³⁵⁷ Mehmet Tefik, a.g.e., s.374.

³⁵⁸ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.I, s. 267; C.III, s.256.

³⁵⁹ Ömer Subhi, a.g.e., s.25.

kavuşmuştur. Polis memuru, hastane yönetimine ve ilgililere ithafen Bursa gazetesine bir teşekkür yazısı göndermiştir. Gazete de bu yazıyı yayınlamıştır³⁶⁰.

Bursa'da, sağlık çalışanlarının beş yıla ait Müslim-gayrimüslim ayrımları ile görevleri ve sayıları ile ilgili Tablo No:23, 24 ve 25'de istatistikî bilgiler verilmiştir.

Tablo No: 23 Bursa'da Sağlık Çalışanlarının Yıllara Göre Dağılımı ³⁶¹

Sağlık Çalışanı	1900			1901			1903			1904			1905		
	Müs.	G.M	Top	Müs.	G.M	Top	Müs.	G.M	Top	Müs.	G.M	Top	Müs.	G.M	Top
Sıhhiye Müfettişi	1	-	1	1	-	1	1	-	1	1	-	1	1	-	1
Doktor	3	15	18	2	14	16	3	14	17	4	16	20	4	16	20
Operatör	-	-	-	1	-	1	1	-	1	1	-	1	1	-	1
Cerrah	4	-	4	4	-	4	3	-	3	3	-	3	3	-	3
Diş Doktoru	-	3	3	-	2	2	-	2	2	-	2	2	-	2	2
Eczacı	-	13	13	-	12	12	1	12	13	2	13	15	3	14	17
Kadın Ebe	1	3	4	1	3	4	2	3	5	2	5	7	2	6	8
Aktar	-	5	5	-	5	5	-	3	3	-	4	4	1	4	5
TOP.	9	39	48	9	36	45	11	34	45	13	40	53	15	42	57

Tablo No: 24 Sağlık Çalışanlarının Müslim-Gayrimüslim Dağılımı

Yıl	Müslüman	%	Gayrimüslim	%	Toplam
1900	9	18.7	39	81.2	48
1901	9	20	36	80	45
1903	11	24.4	34	75.5	45
1904	13	24.5	40	75.47	53
1905	15	26.3	42	73.68	57

³⁶⁰ Bursa gazetesi, No:103, 14 Cemâziyelâhir 1310 (3 Ocak 1893) , s.3.

³⁶¹ Hudâvendigâr Vilâyet-i Sâlnâmesi, Def'a 27, Matbaa-i Vilâyet, 1318, ss.100-102; 1319, ss.102-104; 1321, ss.110-112; 1322, ss.99-100; 1323, s.99-100. (Doktor sayısına Başhekimler de dâhil edilmiştir). Tablo No:29 ve 30'un dipnotları da aynıdır).

Tablo No: 25 Doktor-Operatör ve Cerrahların Asker ve Sivil Kökenli Olmalarına Göre Dağılımı

Yıl	Asker	Sivil	Adli ve Zabıta	Toplam
1900	2	18	2	22
1901	2	17	2	21
1903	3	17	1	21
1904	3	20	1	24
1905	3*	20	1	24

* 1903-1904 ve 1905 yıllarında Gureba Hastanesi'nde görev yapan, hastanenin 2.Tabibi Operatör Yüzbaşı İsmail Hakkı, sivil bir hastanede çalışmasına rağmen asker kökenli kabul edilmiştir.

Tablo No:23,24 ve 25'de verilen bilgiler değerlendirildiğinde, sağlık çalışanları arasında gayrimüslimlerin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Fakat Müslüman sağlık elemanı sayısının her sene az da olsa arttığı görülmektedir. Bu tabloda ilginç olan noktalardan birinin operatör ve cerrah görevinde bulunan doktorların hepsinin Müslüman olmasıdır. Bu durum doktorların asker kökenli olmasından kaynaklanmaktadır. Müslüman hastaların ameliyat durumlarında, Müslüman doktorların bulunmasını istemeleri de bu durumun nedenlerinden biri olabilir. Sağlık çalışanlarının çoğunluğu, Gureba Hastanesi ve belediye bünyesinde görevliydi.

Şehirde bulunan askeri ve sivil kurumlardan bazılarının da kendilerine özel sağlık çalışanları vardı. Askeri idâdîde bir doktor, bir cerrah ve bir de eczacı bulunmaktaydı. Adliye ve zabıtaya ait ise iki cerrah görev yapıyordu fakat sonradan cerrah sayısı bire indirildi. Eczacılar arasında önceleri hiç Müslüman bulunmazken, sonraki yıllarda bir-iki tane de olsa Müslüman eczacı görülmektedir. Kadın ebelerden Müslüman olanların sayısının yıllar içinde ancak birden ikiye çıktığı tespit edilmiştir. Hiç Müslüman dış doktorunun bulunmaması ve aktarlık ile uğraşan esnaftan ise yalnız bir kişinin Müslüman olması, şehirdeki Müslümanların bu alanlarda çalışmaya ilgi göstermediğini ortaya koymaktadır. İdari bir görev olan sıhhiye müfettişliği görevi ise sadece Müslümanlara verilmiştir. Birkaç istisna dışında genelde sağlık görevlileri değişmemiş ve aynı yerde görevlerine devam etmişlerdir. Korunmaya muhtaç ve kimsesi olmayan yoksul insanları, bir çatı altında toplayıp, devlet güvencesi ile bu insanların bakımının sağlanabilmesi için, 23 Nisan 1891 tarihinde, Hudâvendigâr Vilâyeti Valisi Mahmut Celâleddin Paşa'nın

girişimleriyle, darülaceze kurulmuştur³⁶². Darülacezenin açılmasında, İstanbul'dan gönderilen maddi yardımlar da önemli bir rol oynamıştır³⁶³.

Bursa, Roma döneminden beri bilinen kaplıcaları ile ünlüdür. Birçok hastalığa faydalı olan kaplıcalar aynı zamanda eğlence amaçlı olarak da kullanılmıştır. Kaplıcaların bu iki yönü, şehrin her mevsim çevre illerden, İstanbul'dan ve hatta Avrupa'dan gelen ziyaretçilerin akınına uğramasına neden olmuştur. Fakat şehrin doğal güzelliklerinin görülme istenmesi ve iklim şartlarının uygunluk göstermesi nedeniyle ziyaretler özellikle, İlkbahar ve Sonbahar mevsimlerinde yoğunlaşmıştır³⁶⁴. Bu mevsimlerde kaplıca sularının daha yararlı olacağı düşüncesi de bu yoğunluğun bir diğer nedenidir. Bursa'ya gelen ziyaretçilerin bir kısmı misafirhanelerde veya kaplıcaların yoğun olarak bulunduğu Çekirge semtindeki otellerde kalmaktaydı. Bir kısmı ise Çekirge'de kaplıca suyunun aktığı banyolu evleri kiralamaktaydı³⁶⁵. Evliya Çelebi, evlerde ziyaretçiler için kiralanmış 3000 ev hamamı olduğunu söylemektedir³⁶⁶. Bazı ziyaretçiler ise Çekirge'de kendilerine ait konaklarda kalmaktaydılar. Yoğunluk nedeniyle İlkbahar ve Sonbahar aylarında, kalacak yer bulmak oldukça zorlaşmaktaydı³⁶⁷.

Şehirde bulunan kaplıcalardan bazıları şöyleydi; Cihanda Bir, Selvinaz, Küçük Han, Keçeli, Hüsnü Güzel, Çekirge, Boyu Güzel, Vani, Gönlü Ferah ve Yeni Han Kaplıcası³⁶⁸. Fakat bunlardan dört tanesi ön plana çıkıyordu: Eski Kaplıca, Yeni Kaplıca, Kükürtlü Kaplıcası ile Karamustafapaşa Kaplıcası. Kaplıcalar tüm halka açıktır. Yüksek rütbeli paşalar veya şehrin tanınmış aileleri gibi toplumun önde gelen kişilerin dinlenmeleri için, kaplıcalarda özel bölümler vardı.

Kaplıcalar çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılıyordu. Kükürtlü Kaplıcası ile Yeni Kaplıca arasında bir mağara içinde çıkan ve kaynağı diğer kaplıcalardan farklı olan suyun, göz hastalıklarına iyi geldiği söyleniyordu. Bundan dolayı yılın belli günlerinde

³⁶² Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.I, s.258.

³⁶³ BOA.,Y.PRK. AZJ. 19/5, 3 Şevval 1308.

³⁶⁴ Mehmed Ziya, a.g.e., s.107-113, 128.

³⁶⁵ Hasan Tâib, **Hatıra ya da Bursa'nın Aynası (Hatıra-Yâhud-Mir'ât-ı Burûsa**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Bursa İl Özel İdaresi, İstanbul, 2007, Hasan Tâib, s.29.

³⁶⁶ Evliya Çelebi, **Seyahatname'ye Göre Ruhaniyetli Şehir Bursa**, Haz. Hasan Basri Öcalan, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009, s.52.

³⁶⁷ Ömer Subhi, **Ömer Subhi Bey'in Bursa Seyahati**, Çev. Nezaket Özdemir, Sentez Yay. İstanbul, 2007, s.16.

³⁶⁸ Vasileios I. Kandes, **Kuruluşundan XIX. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa**, Haz. Selahattin O.Tansel, Gaye Kitabevi, İstanbul, 2009, s.194-196, 201.

hastalar şifa bulmak için toplu olarak buraya geliyorlardı³⁶⁹. Eski Kaplıca'nın suyu kansızlığa karşı, Kükürtlü Kaplıcaları ise cilt hastalıkları ve romatizma hastalıkları için kullanılmaktaydı. Her kaplıcada üç bölüm bulunmaktaydı: Cemekân, soğukluk ve iç hamam. Soğukluğun sağında ve solunda olmak üzere iki adet “halvet” denilen bölüm bulunmaktaydı ki burası kaplıcanın en sıcak yeri idi. Bu sıcaklığından dolayı halk halvetlerden birine “Eşek Terleten” ismini vermişti³⁷⁰.

Kaplıcaların kullanımı erkek ve kadınlar için ayrı olmak üzere belirli günler için belirlenmişti. Örneğin Yeni Kaplıca'da haftanın iki günü erkeklere diğer beş günü ise kadınlara ayrılmaktaydı³⁷¹. Kaynarca Kaplıcası ise sadece gelir düzeyi düşük bayanlara hizmet vermekteydi. Kükürtlü Kaplıcası, yörede yaşayan Hıristiyan halk için kutsal olarak kabul edilmekteydi ve yılın belli bir günü Aziz Patrikios'un ölümünü anmak üzere toplanıyorlardı³⁷². Bursa'da kaplıcaların dışında sıcak su hamamları da bulunmaktaydı. Bu hamamların sayısı 20 idi. Bu hamamlardan ünlü olanları ise; Mahkeme, Yeşil, Nasuh Paşa, Nalıncılar, Perşembe, Çakır ve Reyhan hamamlarıdır. Bu hamamların işletmecileri arasında, Meryem isiminde bir Ermeni bayan da vardı. “Kalyoncuoğlu Kızı” unvanı ile tanınan bu Bayan, Nasuh Paşa Hamamı'nı bir dönem satın alıp işletmiştir. 1914 yılında vefat edince, çocuğu olmadığı için hamam vakfa kalmıştır³⁷³.

Kaplıcalarda insanların yanında hayvanların da tedavi görmeleri sağlanmıştır. Yeni Kaplıca'da, “At Havuzu” denilen, dörtgen şeklinde bir havuzda, cilt hastalığına tutulmuş hasta hayvanlar yıkanmaktaydı³⁷⁴.

³⁶⁹ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.II, ss.114.

³⁷⁰ Mehmed Ziya, **Bursa'dan Konya'ya Seyahat**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Dr. Levent Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2008, ss.37-38, 107-113.

³⁷¹ Eliza Cheney Abbott Schneider, **Bursa Mektupları Bir Osmanlı Kentinde Müminler ve Kâfirler**, Çev.Neşe Akın, Dergâh Yay., İstanbul, 2009, s.20.

³⁷² Kandes, a.g.e., s.127,192, 206, 213.

³⁷³ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.III, s.187.

³⁷⁴ Hasan Tâib, a.g.e., s.31.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: EĞİTİM VE KÜLTÜREL FAALİYETLER

1.EĞİTİM KURUMLARININ FAALİYETLERİ

1.1.Eski Usul (Usul-i Atika) Anlayışa Sahip Eğitim Kurumlarının Faaliyetleri

Sıbyân mektebi³⁷⁵ ismi verilen ilkokul derecesindeki okullarla, orta öğretimi de içine alacak şekilde eğitim veren ve yüksek öğrenim kurumu özelliği taşıyan medreseler, eski usul (usul-i atika) anlayışta eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunan, Osmanlı'nın klasik eğitim kurumlarıdır.

Eski usul eğitim veren bu kurumlar, önceki etkinliklerini kaybetmelerine karşın, II. Abdülhamid döneminde de eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmişlerdir. Yeni usul eğitim veren okulların açılmış olması, eski usul eğitim veren okulların eğitim faaliyetlerini engelleyememiştir. Bu okullar verdikleri eğitim ve uyguladıkları sosyal faaliyetler ile tarihsel süreç içinde gelişmiş Osmanlı sosyal hayatının bir yönden takipçisi olmuşlardır.

Bursa merkezde, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar, 134 sıbyân mektebi tespit edilmiştir³⁷⁶. Öğretim süreleri dört yıl olarak belirlenen sıbyân okullarına devam mecburiyeti erkekler için 6-10, kızlar için de 7-11 olarak belirlenmiş, öğretimde kız-erkek eşitliği sağlanmıştır³⁷⁷. Çocuklar, daha önceki yıllarda, 4-6 yaşlarında bu okullarda eğitime başlamaktaydı. Bu açıdan değerlendirildiğinde, okulöncesi eğitimin ilk uygulama şekli olarak düşünülebilir. Fakat ders içeriği açısından bakıldığında, günümüz okul öncesi anlayışından çok farklı oldukları görülmektedir³⁷⁸. Kız ve erkek öğrenciler, ayrı mekteplerde öğrenim görmekteydiler. Eğitim sabah başlamakta, öğlen kısa bir aradan sonra, akşama kadar devam etmekteydi. Bu okullarda, önceleri medrese mezunları öğretmenlik yapmakta iken, sonraları öğretmenlik için, cami imamı veya müezzin olmak yeterli görülmüştür³⁷⁹.

³⁷⁵Osmanlı eğitim sistemi içinde sıbyân okulları;“dârü't-ta'lîm, beytü't-ta'lîm, dârül ilm, muallimhane, mektebhâne, mektep, mahalle mektebi ve küttâb” gibi isimler almışlardır (Mefail Hızlı, “Bursa’da Eski Devrin İlköğretim Okulları”, **Bursa Araştırmaları Dergisi**, Sayı:2, 2003, s.26).

³⁷⁶ Mefail Hızlı, **Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyân Mektepleri**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1999, ss.42-44.

³⁷⁷ Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK. Basımevi, Ankara, 1991, s.63.

³⁷⁸ İbrahim Ethem Başaran, “Türkiye’de Eğitim Sisteminin Evrimi”,**75 Yılda Eğitim**, Türkiye İş Bankası ve Tarih Vakfı, İstanbul, 1999, s.95.

³⁷⁹ Zeynep Dörtok Abacı, **Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekânsal Ve Sosyal Değişimi**, Doktora Tezi, Danışman: Prof.Dr. Hasan Ertürk, Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Kentleşme ve Çevre Sorunları Bilim Dalı, Bursa, 2005, s.89.

Sıbyân mektepleri, genellikle bir veya iki katlı, kubbeli veya tonozlu ve tek odalı, ahşap ya da kâgir olarak inşa edilmiş yapılarıdır. Çok az fark göstermekle beraber, Anadolu'nun tüm yörelerinde aynı şekilde inşa edilen sıbyân mektepleri, medreseden farklı olarak, bir ev görünümündeydiler³⁸⁰. Çocukların mahalle arkadaşlarıyla birlikte gittiği ve sosyalleşmenin yaşandığı mekânlardı. Öğrenciler bu mahalle okullarına belli bir disiplin içinde gider ve aynı ciddiyetle evlerine dönerlerdi. Bir mahallede sıbyân okulunun bulunması mahalleli için bir övünç meselesiydi.

Bursa'daki sıbyân mektepleri, genellikle sokakların kesiştiği köşe başlarında veya mahallenin merkezi noktalarına inşa edilmekteydi. Ayrıca mescit ve cami yakınlarına inşa edilmesi de yaygın bir uygulamaydı³⁸¹. Önemli mevkilerde bulunan devlet adamları ile eşraftan hali vakti yerinde bulunanlar tarafından veya vakfiyeler aracılığıyla yaptırılan ve özel gelirlerle yönetilen sıbyân mekteplerinin, bağlı olduğu belirgin bir teşkilat yoktu. Dolayısıyla da belli bir yönetmeliği veya devlet tarafından hazırlanmış belirli bir programları da mevcut değildi³⁸². Kadıların gözetimi ve denetimi altında bulunan bu okullarda hedeflenen, çocukların dinini öğrenmesi ve ahlâklı birer insan olarak topluma kazandırılmasıydı.

Bir diğer eski usul eğitim veren okul ise medreseydi. 1325 (1907/1908) tarihli Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi'nden, Bursa merkezde bulunan 33 medresede toplam 1264 öğrencinin eğitim gördüğü anlaşılmaktadır³⁸³. Bursa medreseleri, konum itibarıyla Ulucami ve çevresinde yoğunlaşmışlardı. Bu bölgeyi sırasıyla; Hisar, Yeşil, Yıldırım ve Muradiye semtleri takip etmekteydi. Medreselerin Ulucami civarında yoğunlaşması, bu bölgenin kültür ve ekonomi merkezi olduğunu göstermektedir³⁸⁴. Medrese öğrencilerinden askerlik çağına gelenler sınava alınırlar ve başarılı olanlar askerlikten muaf tutulurlardı. Sınavlar her sene yenilenilirdi. II. Abdülhamid döneminde, medreselere kayıtlı öğrencilerin askerlikten muaf tutulmaları ve bu sınavların iptali yönünde alınan karar medreseye olan

³⁸⁰ Mefail Hızlı, "Osmanlı Çocuklarında Mektep Kültürü", **Bursa Halk Kültürü II. Bursa Halk Kültürü Sempozyum Bildiri Kitabı**, C.I, Bursa, 2005, s.118.

³⁸¹ Hızlı, a.g.m., (2003), s.26.

³⁸² Kodaman, a.g.e., s.57.

³⁸³ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.335.

³⁸⁴ Mefail Hızlı, "Osmanlılar'ın Bursa'ya Kazandırdıkları Medreseler", **Bursa Araştırmaları Dergisi**, Sayı:29, Yaz 2010, s.11.

ilgiyi artırmıştır³⁸⁵. Kâmil Kepecioğlu, bu kararın tahminen 1892 yılında alındığını ifade etmektedir³⁸⁶.

Eski usul eğitim anlayışına sahip olan sıbyân okulları³⁸⁷ ve medreseler, Osmanlı Devleti'nde 19.yüzyılın ortalarına kadar temel eğitim kurumlarıydı. Dolayısıyla çok uzun bir geçmişe sahip olan bu kurumların bir anda ortadan kalkması düşünülemeyeceği gibi, yüzyıllardır bu kurumlar çevresinde oluşmuş ve geleneksel yapıya bürünmüş birtakım uygulamaların da bir anda yok olması beklenilemezdi. Nitekim de böyle olmuştur.

Dini yapıları ve vakıflar aracılığıyla oluşturulmuş olmaları, eski usul eğitim veren okulları kendi içine kapalı birer eğitim kurumu haline getirmiştir. Buna karşın birtakım eğitim faaliyetleri aracılığıyla toplum ile olan ilişkiler sıcak tutulmaya ve sosyal hayatın renklendirilmesine çalışılmıştır. 19.yüzyılın sonlarına doğru azalmaya başlamasına karşın 20.yüzyılın başlarında da görülen, “Âmin Alayı” törenleri ve “Cer’re Çıkmak” şeklinde adlandırılmış birtakım gelenekselleşmiş faaliyetler, sosyal hayata bir hareketlilik ve renk katan uygulamalardandır.

Osmanlı döneminde sıbyân mektepleri, okula yeni başlayacak öğrenciler için coşkulu ve heyecan verici birer mekândılar. Okula başlama olayı, toplumun dikkatini çekmek, eğitimin, sıbyân okullarının önemini ve değerini belirtmek ve aynı zamanda öğrenci ile velilerin heyecanlarını paylaşmak için birer törene dönüştürülmüştür. Bu törene; “Bed-i Besmele Cemiyetleri (Bed’-i Besmele veya Bed’-i Besmele-i Şerife)” ismi verilmiştir. Halk ise, bu tören sırasında yapılan dualardan hareketle bu olayı “Âmin Alayı” olarak adlandırmıştır. Bu törenler için çocukların “dört yaş, dört ay ve dört günlük” olmaları bir gelenek olarak kabul edilmiş fakat her zaman bu süreye dikkat edilmemiştir.

20.yüzyılın başlarına kadar devam eden Âmin Alayı törenleri, Bursa’da genel olarak şu şekilde yapılırdı; Törenden bir gün önce Yeşil Türbe ve Emir Sultan Türbesi ziyaret edilirdi. Tören günü ise okula başlayacak çocuğa yeni elbiseleri giydirilir, boynuna

³⁸⁵ Mefail Hızlı, “Modernleşme Dönemi Bursa’ında Eğitim-Öğretim”, **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı**, Bursa, 2009, s.91.

³⁸⁶ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.III, s.114.

³⁸⁷ Bu okulların tamamı, medreseler gibi vakıf müesseseleridir. Öğretmenlerine “muallim”, yardımcılara da önceleri “halife” daha sonra ise “kalfa” denilmiştir. Mehmet Selim Sivritepe, **Dünden Bugüne Bursa Erkek Lisesi Bursa İdadisi’nin Kuruluşu ve Gelişim 1885-1980**, Gaye Kitabevi, Bursa, 2006, s.36; Mefail Hızlı, “Osmanlı Çocuklarında Mektep Kültürü”, **Bursa Halk Kültürü II. Bursa Halk Kültürü Sempozyum Bildiri Kitabı**, C.I., Bursa, 2005, s.118. “Muallim” kelimesi Osmanlı’nın son döneminde “hoca” ya dönüşmüş ve yaygın olarak kullanılmıştır

cüz kesesi asılır, üzerine nazara karşı nazar boncuğu takılır, davul, zurna ve darbukalar eşliğinde büyük bir alay ile okula gidilirdi. Fayton arabaları veya brıçkalar ise bu alayları teşkil eden araçlardı³⁸⁸. Okula gelindiğinde kurban kesilir ve çocuk kurbanın kanına ayağını basarak okuldan içeriye girerdi³⁸⁹. Tören sonunda yemek yerine lokma yedirmek ise adet haline getirilmişti. Bu törenlerin yanı sıra “Mektep Seyirleri” de özel olarak kutlanan günlerdi. Bu günlerde mesire yerlerine gidilir (çoğunlukla Abdalmurat, Temenyeri gibi şehir merkezine yakın mesire yerleri tercih edilirdi) ve buralarda yemekler yenilip, eğlenceler düzenlenirdi. Sonraki yıllarda bu törenler bir bayram havasına büründürülmüş ve “Mektepliler Bayramı” olarak kutlanmaya başlanmıştır³⁹⁰.

Osmanlı medreseleri, Hicri yılın birbirini takip eden üç ayı, Recep, Şaban ve Ramazan aylarında tatile girerdi. Bu aylara; “Şuhûr-i Selâse” denilmekteydi. Halk arasında da “üç aylar” olarak bilinen bu aylarda, “molla” olarak isimlendirilen medrese öğrencileri, köylere dağılarak buralarda yaşayan köylü vatandaşlara dini hizmet götürürlerdi. Teravîh namazı ve vakit namazı kıldırma, mukabele okuma, halkın dini sorularına cevap verme gibi birtakım dini vecibelerin yerine getirildiği bu olaya “cerre çıkmak” denilirdi. Cerre çıkanlar genellikle fakir medrese öğrencileriydi. Bu öğrencilere yaptıkları hizmetler karşılığında köylüler tarafından fitre ve zekât verilir, giyecek yardımı yapılırdı. Öğrencilerin Ramazan Bayramı namazını kıldırdıktan sonra buldukları köylerden ayrılmalari ile bu faaliyet sonlandırılırdı. Halkın dini yönden bilgilendirilmesi ve sosyal yardımlaşmanın sağlanması açısından bu faaliyet oldukça yararlıydı. Fakat medreselerin bozulmasına paralel olarak, bu faaliyet bir çıkar kapısına dönüştürölüp, ehliyetsiz kişilerce suistimal edilmeye başlanınca, 19.yüzyılda eğitim-öğretim alanında yapılan değişikliklerle “cerre çıkmak” faaliyeti kaldırılmıştır. Buna karşın, Prof.Dr. Osman Çetin’in tespit etmiş olduğu iki belge de, Bursa’da bu faaliyetin 20.yüzyıl başlarında da devam ettiğini göstermektedir³⁹¹.

³⁸⁸ Musa Ataş, **Elli Yıl Önce Bursa**, Emek Matbaası, Bursa, 1960, s.30.

³⁸⁹Abdurrahman Kurt, **Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1998, s.40.

³⁹⁰ Hızlı, a.g.m., (2005), s.129.

³⁹¹ Osman Çetin, “Eski Bir Ramazan Geleneği: Cer”, **Bursa Araştırmaları Dergisi**, Sayı:3, Bursa, 2003,ss.12-13.

Bursa’nın, Kirmastı (Mustafakemalpaşa) kazasının Sırasöğüt Köyü imam ve muhtar heyetine 1907 yılında gönderilen belgelerde, cer’re çıkan öğrencilere yardımcı olunması istenmektedir.

Hocalar ve müderrisler, Osmanlı'nın son dönemlerine kadar, toplumun aydınları olarak kabul edilen, Bursa halkı tarafından takdir edilip sözü dinlenen ve saygı duyulan kişilerdi. Bazı zamanlarda ise değişik konularda bu kişilerin fikirlerine müracaat edilmekteydi. Bu meslek grubundaki kişiler, toplumun sosyal hayatının şekillenmesinde oldukça etkin olmuşlardır.

Bursa halkı, bir taraftan çocuklarını Batı tarzında açılan okullara gönderip en azından bir meslek edinmelerini bekliyor, diğer taraftan da İslami bilgileri almalarını sağlayacak bu eski usul eğitim veren okullardan vazgeçemiyordu. Dolayısıyla eğitimdeki bu ikili yapı, eskiye bağlı olanlar ile yenilik taraftarlarının çocuklarının okul seçiminde belirgin bir rol oynuyordu. Yeni usul eğitim veren okulların şehrin geneline yaygınlaştırma çalışmalarının da yavaş işlemesi nedeniyle eski usul eğitim veren okullar (sıbyân mektepleri ve medreseler), II. Abdülhamid dönemi boyunca varlıklarını sürdürmüşlerdir.

1.2.Şehirde Yeni Usul (usul-i cedid) Eğitim Vermek Üzere Açılan Okullar

Bursa, 19.yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı Hükümeti'nin eğitim uygulamalarını en iyi yansıtan taşra kentlerinden biri konumundaydı. Yeni usul eğitim veren ibtidâî, rüşdiyye, idâdî ve dârümuallimîn okulları bu dönemde açılmaya başlanmıştır. Hudâvendigâr Vilâyeti Valileri de, eğitim-öğretim faaliyetlerine önem vermişler ve vilâyet dâhilinde, yeni usul eğitim veren okulların açılması için, büyük çaba sarf etmişlerdir. Bursa'da kurumsal anlamda eğitim faaliyetleri ise 1879 yılında başlamıştır. Bu tarihte, Milli Eğitim Müdürlüğü görevini yapacak bir resmi daire kurulmuştur. 1882 yılında, ülkenin önemli birkaç ili ile birlikte Bursa'ya da, bir maârif müdürü tayin olmuş ve bu müdürün başkanlığında vilâyette “Maârif Meclisi kurulmuştur”³⁹².Yine aynı yıl eğitim faaliyetlerine kaynak oluşturmak için “Aşar” ve “Müsakkaf (bina)” vergilerine, “Maârif Hissesi” konularak, elde edilen gelirin dörtte biri İstanbul'a gönderilmeye başlanmıştır. 1886 yılında, Bursa maârif vergisinden İstanbul'a gönderilen pay azaltılmıştır. İpek ve tütünden alınan vergiler ise, doğrudan Maârif Nezâreti'ne aktarılmaya başlanmıştır³⁹³. Bu gelişmeler, Bursa'da yeni okulların açılması için gerekli olan mali desteği sağlamıştır.

³⁹² Kâmil Kepecioğlu, **Bursa Kütüğü**, C.III, Haz. Hüseyin Algül, Osman Çetin, Mefail Hızlı, Mustafa Kara, Asım Yediyıldız, Bursa Kültür A.Ş., Bursa, 2009.

³⁹³ Nazım Yücelt, “Otuz Yıl Önce Bursa'da Kültür Hayatı”, **Uludağ**, Sayı:10, 1937, ss.19-20.

Osmanlı Devleti'nin pek çok bölgesinde olduğu gibi Bursa'da da, yeni açılan rüşdiyyelerin³⁹⁴ öğrenci ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla sıbyân mektepleri yeni müfredata uygun hale getirilmeye çalışılmıştır. Fakat bunda başarılı olunamayınca, ya sıbyân mektepleri doğrudan ibtidâîlere³⁹⁵ dönüştürülmüş, ya da bu okullar için yeni binalar inşa edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde, mesleki-teknik okullar, Tanzimat Dönemi'nden itibaren açılmaya başlamıştır. İdâdiler³⁹⁶, sivil ve askeri olarak açılmışlardır. İdâdilerin açılmasında ağırlık, subay ihtiyacını karşılamak amacıyla askeri idâdîlere verilmiştir. 1882-1890 yılları arasında rüşdiyye kısmını da içine alan idâdîler ülke genelinde yaygınlaştırılmaya başlanmıştır. Vilâyet merkezlerinde, bünyelerinde bulunan rüşdiyyeler ile yedi yıl eğitim veren idâdîler, sancak merkezlerinde ise rüşdiyye bölümleri ile beraber toplam beş yıllık bir eğitim vermekteydiler³⁹⁷.

19.yüzyılın sonlarına doğru Bursa'da-gayrimüslimlerin ve yabancıların (ecnebiler) açtığı okullar hesaba katılmadığında- idâdî ve mesleki okul düzeyinde altı adet eğitim kurumu bulunmaktaydı. Bu okullardan ikisi idâdî konumundaydı ve biri sivil diğeri ise askeri eğitim veriyordu. Diğer okullar ise; sanayi, ipekçilik, öğretmen yetiştirme ve zirai alanlarında kurulmuş olan meslek okullarıydı.

³⁹⁴ Rüşdi, Rüşdiyye”, Arapça kökenli bir kelime olup; “Rüşd’e ait, ergenliğe ait, ergenlikle ilgili” anlamlara sahiptir. Mekteb-i rüşdiyye ise, ibtidâî ile idâdî arasında bulunan, üçü ilk ve üçü orta olmak üzere, altı yıllık bir okul veya bir ortaokuldur (Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, 1984, s.1082). Rüşdiyyeler ilk açıldıklarında sıbyân okullarının bir üst basamağı olarak düşünülmüş fakat sonraki yıllarda alınan kararlar ile orta öğretime dâhil edilmiş ve orta öğretimin ilk basamağı yapılmıştır (Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999’a)**, Ankara Üniv. Eğitim Bilimleri Fak. Yay. Ankara, 1999, s.143). Askeri yüksek okullara öğrenci hazırlamak, devlet teşkilatında çalışacak memurlar yetiştirmek, toplumun tarım, ticaret ve sanayi hayatını bilimsel esaslara uygun olarak yeniden canlandırmak için, önce rüşdiyyeler kurulmuş, ardından diğer orta ve yüksek dereceli okullar açılmıştır (Mefail Hızlı, “Modernleşme Dönemi Bursa’sında Eğitim-Öğretim”, **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı**, Bursa, 2009,s.85). 13 Haziran 1892 tarihinde ise rüşdiyye mekteplerinin öğrenim süreleri üç yıl olarak belirlenmiştir (Dörtok Abacı, a.g.e., s.94; 1889:372, 1900:170 ve 1905:160 öğrencisi bulunan askeri rüşdiyyenin öğrenci sayısının, 1892 yılından sonra azalma göstermesinin nedeni rüşdiyyelerin eğitim sürelerinin üç yıla indirilmiş olmasıdır).

³⁹⁵ “İbtidâî” kelimesi Arapça kökenli olup, “İlk ile ilgili, ilke mensup, ilk derecede” anlamlarına gelir. Mekteb-i ibtidâînin (mekâtib-i ibtidâîye) karşılığı ise “ilkokul” dur (Develioğlu, a.g.e., s.483). Bu okullar için aynı zamanda “usûl-i cedîde” terimi de kullanılır (Hızlı, a.g.m., (2009), s.84). Mekteb-i ibtidâîleri, sıbyân mekteplerinden (veya mahalle mektepleri) ayıran temel özellik, öğretim müfredatlarıdır. Sıbyân mekteplerinde, öğrencilere daha çok din ağırlıklı bir öğretim programı sunulurken, mekteb-i ibtidâîlerde, Batı tarzında, çağdaş bir eğitim anlayışı hâkimdir.

³⁹⁶ “İdâdî kelime anlamı itibarıyla hazırlamaya mahsus yer, hazırlama yeri” anlamına gelir. Mekteb-i idâdî ise,“Rüşdiyye denilen, ortaokuldan sonra yüksekokula hazırlayıcı okul” dur (Develioğlu, a.g.e., s.488).

³⁹⁷ Hızlı, a.g.m., (2009), ss.90,92.

Bursa Askeri İdâdîsi, ordunun ihtiyaç duyduğu subay ihtiyacının karşılanması amacıyla kurulmuş bir okuldu. Okul, önce bir konak olarak inşa edilip sonradan kumaş fabrikası olarak kullanılan binanın okula çevrilmesi ile 1845 yılında açılmıştı³⁹⁸ ve II. Abdulhamid döneminde de eğitim faaliyetlerine devam etmekteydi. Hamidiye Sanayi Mektebi (ıslahhâne) de 10 Nisan 1869 tarihinde³⁹⁹ Pınarbaşı semti, Filipos Mahallesi'nde, Türkmen Konağı isimli binada, yirmi dört kimsesiz ve yetim öğrenci ile eğitim-öğretim hayatına başlamıştı⁴⁰⁰. Okulun açılış amacı, öğrenci alımı için hazırlanmış olan yönetmelikte şu şekilde belirtilmekteydi:

*“(…)*İşbu İslahhâne'ye anası ve babası olmayan ve anası babası bulunup da fakirü'l- ha (yoksul) olan, idare-i mâişette uhdekâr (geçimini sağlamakta yeterli) olamayan kimselerin evlâtlarının kabul edilmesi ve mahallâtlarının kabul edilmesi ve mahallât ve kurada (mahalle ve köylerde) bulunan bu makule çocukların muayene ve kabulü için ebeveyni yahut muhtar ve ihtiyar meclisleri âzâsı mârifetiyle (üyeleri aracılığıyla) isimlerinin kaydettirilmesi için idare-i livâya (vilâyet-kaza arası yönetim birimi) getirilmesi hakkında bil-cümle mahallât ve köylere mahsus ilânnâmeler neşr olunur.”⁴⁰¹

Bu dönemde egemen olan idâdîlerin sayılarının artırılarak çeşitlendirilmesi sürecine Bursa da aktif olarak katılmış ve biri idâdî, üçü de mesleki okul özelliği taşıyan dört yeni okul daha açılmıştı.

Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkisî, 22 Temmuz 1301 (3 Ağustos 1885) tarihinde⁴⁰², Veli Şemseddin Mahallesi'nde, Akif Paşa Konağı olarak anılan binada açılmıştır⁴⁰³. Okulun açılış amacı Osmanlı bürokrasisinin ihtiyaç duyduğu memur ihtiyacının giderilmesidir.

Harîr Dârû't-Talimi, 18 Ocak 1888 tarihinde, Fransızların kontrolü altında bulunan “Düyûn-ı Umûmiye İdaresi”nin gelirlerini artırmak için sunduğu öneri ve Osmanlı Hükümeti'nin verdiği onay ile eğitim-öğretim faaliyetlerine başladı⁴⁰⁴. Yeni açılan okulda

³⁹⁸ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.I, s.144.

³⁹⁹ Faruk Üsküdarî, **Eski Bursa'dan Notlar**, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, Bursa, 1972, s.115.

⁴⁰⁰ **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Tophane Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi (Hamidiye Sınai Mektebi)**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., Bursa, 2011, s.11.

⁴⁰¹ Üsküdarî, a.g.e., s.116.

⁴⁰² Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.329.

⁴⁰³ Osman Çetin, Mefail Hızlı, “Bursa Mekteb-i Sultânîsi (Bursa Erkek Lisesi) ve Şeref Defteri”, **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Bursa Erkek Lisesi (Bursa Mekteb-i Sultânîsi)**, Bursa Kültür A.Ş., 2011, Bursa, s.8.

Hasan Turyan, okulun 1883 yılında Velişemseddin Mahallesi'ndeki Necipbey Konağı'nda “Mülkiye İdâdîsi” adıyla, iki yıllık öğretim süresi ile açıldığını bildirmektedir. (Hasan Turyan , “Bursa Erkek Lisesi”, **Bursa Araştırmaları Dergisi**, Sayı:13, 2006, s.47).

⁴⁰⁴ Donald Quataert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, Çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2008, s.208.

hedeflenen yerli ipekböceği tohumu üretilmesi ve üreticilerin teknik bilgilerle donatılmasıydı⁴⁰⁵.

Hamidiye Medrese-i Muallimîni, 1890 yılında açılmıştır⁴⁰⁶. İbtidâi kısmını da içine alacak şekilde, bir darümuallimîn-i rüşdiyye (Erkek öğretmen okulu)⁴⁰⁷ özelliği taşıyan okulun kuruluş amacı, yeni usul eğitim vermek amacıyla açılmış olan okulların öğretmen ihtiyacını gidermekti.

“Hudâvendigâr Hamidiye Ziraat-ı Ameliyât Mektebi” ise 1308 (1891) tarihinde eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamıştır⁴⁰⁸. Ziraat mektebinin kuruluş amacı, Bursa’da modern tarımın yapılmasını sağlamak, modern tarımsal bilgileri ve yüksek verim sağlayan tohumları önce kendi deneme çiftliklerinde deneyerek çiftçilere sunmak⁴⁰⁹ ve böylece tarımsal verimliliğin artırılmasını sağlamaktı.

İdâdîlerin (askeri ve sivil) bünyesinde açılan rüşdiyyeler dışında, müstakil olarak ilk kız (inas) rüşdiyyesi 1892 yılında açılmıştır. Ülke genelindeki mülki rüşdiyyelerin, idâdi-i mülkîlere devredilme kararı alınınca, Bursa Mülkî Rüşdiyyesi de Bursa İdâdi-i Mülkî’ye devredilmiş ve böylece boş kalan binası da kız (inas) rüşdiyyesi yapılmıştır⁴¹⁰. 1901 yılının Mart ayında ise Bursa İnâs (kız) Mekteb-i Rüşdiyyesi’ne ibtidâî derslerini görmüş öğrenci yetiştirmek ve rüşdiyyenin bir şubesi olarak hizmet görmesi için, Reyhân Mahallesi’nde yapılmış olan kız (inâs) mekteb-i ibtidâî törenle açılmıştır⁴¹¹. Kızların eğitimi için açılmış olan bu iki okul, Bursa halkının kızlarının eğitime verdikleri önemin bir göstergesidir. Eskiden sadece okuma yazması yeterli görülen kız çocuklarının artık ileriye doğru eğitim görmelerinin ebeveynleri tarafından istendiği görülmektedir.

⁴⁰⁵ Tahir Yetmen, “İpekböcekçiliği”, **Uludağ**, C.II, Sayı:20, Bursa, 1939, s.53.

⁴⁰⁶ Mürvet Özçelik Yaman, **19. Yüzyıl Sonunda (1890-1893) Bursa Sosyal Hayatının Basındaki Yansıması: Bursa Gazetesi Örneği**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yrd. Doç.Dr. Bedri Mermutlu, Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Bursa, 2005, s.88. (Verilen tarih okulun ikinci defa açılış tarihidir. Bu tarihten daha önce açılan okul, yeterli öğrenci miktarına kavuşmadığı için kapatılmak zorunda kalmıştır).

⁴⁰⁷ Kodaman, a.g.e., s.153.

⁴⁰⁸ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.IV, s.280. ; Hudâvendigâr Vilâyet-i Salnâmesi, Def’a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.337.

Okulun ismi, çeşitli kaynaklarda farklı şekillerde kullanılmıştır: Zirâat Ameliyât Mektebi, Bursa Hamidî Zirâat Ameliyât Mektebi, Hudâvendigâr Zirâat Mektebi ve Numune Çiftliği, Bursa Zirâat Mektebi, Zirâat ve Orman Ameliyât Mektebi. Cumhuriyet döneminden sonra ise; Bursa Mıntıka Zirâat Mektebi (Cafer Çiftçi, “Hudâvendigâr Hamidiye Zirâat Mektebi”, **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009, Bursa)** , Bursa Osmangazi Belediyesi Yay., Bursa, 2009, s.292.

⁴⁰⁹ Çiftçi, a.g.m.,(2009), s.303.

⁴¹⁰ Bursa gazetesi, Sayı:89

⁴¹¹ Hudâvendigâr gazetesi, No:1941, 7 Zilhicce 1318, s.1.

Bursa’da, idâdî ve mesleki okulların açılması, şehrin sosyal hayatına da büyük ölçüde etki etmiş, Bursa halkının dikkatini çekmeyi başarmıştır. Bursa’nın Müslüman halkı, mülki ve askeri idâdî ile ziraat okuluna büyük ilgi gösterirken, gayrimüslimlerin (özellikle Ermeni ve Rumlar) ilgisi ipekçilik okuluna olmuştur. Müslüman Osmanlı vatandaşlarının Harîr Dârü’t-Talimi okuluna ilgisiz kalmalarında birçok neden aranılabilir. Bunlardan en önemlisi okulun, Düyûn-ı Umûmiye İdaresi’ne bağlı oluşu ve okul üzerindeki Fransız hâkimiyetidir. Padişaha ve ülkesine bağlı Müslüman Türk vatandaşları, geliri doğrudan doğruya Fransızlara (Aynı zamanda alacaklı diğer Avrupa devletlerine) gidecek bir okula kayıt yapmayı istememiş de olabilir. Fransızlar da aynı şekilde düşünmüş olmalı ki, okulu Ermeniler’in yoğun olarak yaşadıkları mahallede açmışlardır. Bundan dolayı okul, Osmanlı Ermenileri’nin ipekçilik alanında uzmanlaşmalarını sağlamıştır⁴¹².

İbtidâî, rüşdiyye, idâdî ve meslek okullarının öğrenci sayılarının yıllar içinde artış göstermiş olması bu okullara Bursa halkının gösterdiği ilginin en önemli göstergesidir. Tablo No:26,27 ve 28’de bu durum açıkça görülmektedir.

Tablo No: 26 Bursa Merkezde Bulunan Rüşdiyyelerin Öğrenci Mevcutları⁴¹³

Eğitim Yılı	Bursa Kız Rüşdiyyesi	Bursa Askeri Rüşdiyyesi
1311 (1893/1894)	41	-
1312 (1894/1895)	64	375
1313 (1895/1896)	108	377
1314 (1896/1897)	96	307
1315 (1897/1898)	111	354
1316 (1898/1899)	121	424 (Gündüz)
1317 (1899/1900)	109	276 (Yatılı)
1318 (1900/1901)	150	293
1319 (1901/1902)	185	293
1321 (1903/1904)	126	160

Tablo No:26’a göre; en çok öğrenci askeri rüşdiyyede bulunmaktaydı. Kız rüşdiyyesinin öğrenci sayısı yıllar içinde genel olarak bir artış göstermiştir. Bursalı ebeveynlerinin artan bir bilinç düzeyinde, kız çocuklarına okuma fırsatı verdikleri anlaşılmaktadır.

⁴¹² Yaman, a.g.e., ss.89-90.

⁴¹³ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, 1311, s.306; 1312, s.359, 362; 1313, ss.128-129.; 1314, ss.413-414.; 1315, ss.302-303.; 1316, s.434; 1317, s.330 ; 1318, s.327; 1319, s.339; 1321, s.355. Bursa Askeri Rüşdiyyesi’nin öğrenci sayıları verilirken bazı salnâmelerde gündüzlü veya yatılı olarak belirtilmiştir. Fakat salnâmelerin çoğunluğunda bu ayırım yoktur. Öğrenci sayılarının çok olması gündüzlü, az olması ise yatılı olduğu şeklinde bir değerlendirme yapılabilir.

Tablo No:27 1325(1907/1908) Yılında Merkez Vilâyette Bulunan İbtidâî Mektepleri ile Öğretmen ve Öğrenci Mevcutları⁴¹⁴

Mektebin Adı	Baş Öğretmen	Diğer Öğretmen	Öğrenci	Hizmetli
Çelebi Sultan	Mehmet Şevki	1	75	-
Darülfeyz	Mehmed Nuri	2	84	1
Hacı Hisam	Mehmed Esad (müderris)	2	100	-
Hançerli	Ahmed Fahri	-	26	-
Hazret-i Emir	İsmail Hakkı	-	35	-
Hisarda Hamidiye	Mustafa Refet Efendi (müderris)	3	106	1
Hoca Hasan Mah.	Mehmet Nimetullah	-	41	-
Hudâvendigâr	Mehmed Ata	1	56	1
Hundi Hatun	Yusuf (müderris)	-	39	-
İncirli	Ali Hıfzı	1	69	-
Mecidiye	Yunus Hilmi	1	69	-
Meydancık	Mehmed Hıfzı	1	66	-
Mir'atül Maarif	Ferhad Hakkı	1	51	-
Molla Arab	Ali Niyazi	-	29	-
Murad II	Mehmed Ziya	1	64	-
Nialbend oğlu	Mehmed Hulusi	2	89	-
Numune-i Terakki	Mehmed Nuri (müderris)	4	251	1
Oruç Bey	İbrahim Edhem (müderris)	1	93	-
Osmaniye	Mehmed Said (müderris)	3	121	1
Öğretmen medresesine bağlı	İsmail Efendi	3	98	1
Paşa Mahallesi	Cafer	1	59	-
Rehber-i Marifet	Ahmed Hilmi	-	56	-
Reyhan Kız	Nefise Hanım	-	33	1
Reyhan Mektebi	Ali Rıza	5	276	1
Selimiye Mahallesi	İdris	1	37	-
Selinzade	Arif	-	30	-
Şemsül maarif	Kasım	1	54	-
Timurlu	Ömer Fevzi	1	36	-
Yeni Mahalle	Mehmed Hanefi	1	85	-
Yıldırım	Mehmed Sadık	1	80	-
TOPLAM		38	2480	8

⁴¹⁴ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, ss.334.

Tablo No:28 Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkisi'nin Bazı Yıllardaki Öğrenci Sayıları⁴¹⁵

HİCRİ YIL	MİLADİ YIL	GÜNDÜZLÜ (NEHARÎ)	YATILI (LEYLÎ)	ÖĞRENCİ SAYISI
1303	1885/1886	-	-	147
1306	1888/1889	-	-	62
1310	1892/1893	97	33	130
1311	1893/1894	109	72	181
1312	1894/1895	132	98	230
1313	1895/1896	90	86	176
1314	1896/1897	126	89	215
1315	1897/1898	161	61	222
1316	1898/1899	130	123	253
1317	1899/1900	145	112	257
1318	1900/1901	285	121	406
1319	1901/1902	220	115	335
1320	1902/1903	280	150	430
1321	1903/1904	330	138	468
1322	1904/1905	255	151	406
1324	1906/1907	302	140	442

Hamidiye Medrese-i Muallimîni'ne öğrenci alırken uygulanan ön kayıt ve zorlu bir sınav, okula olan ilginin ve dolayısıyla öğrenci sayısının düşmesine neden olmuş ve hatta bir dönem okul yeterince öğrencisi olmadığı için kapatılmak zorunda kalınmıştır. Öğrenci alımındaki bu ciddiyetin temelinde, Osmanlı klasik eğitim kurumları olan sıbyân okulları ve medreselerdeki, hoca ve müderrislerin etkinliğini kırmak ve yeni eğitim-öğretim anlayışını topluma benimsetmek isteği belirgin bir faktör olmuştur. Yeni açılacak okulun önceden olduğu gibi öğrenci sıkıntısı çekmemesi için, medrese binaları içinde “medrese-i muallimîn” ismi ile açılması uygun görülmüştür. Böylece medrese öğrencileri de öğretmenliğe yöneltilmiş olacaktı⁴¹⁶. Hamidiye Medrese-i Muallimîni, yeni açılan usul-i cedit tarzındaki okulların öğretmen talebine yeterince cevap veremediğinden bu okulların öğretmenleri yine eskiden olduğu gibi medreselerden yetişmiş müderrislerden, subaylardan veya gayrimüslimlerden karşılanmıştır⁴¹⁷. Islahhânenin (sanayi mektebi) ise yalnızca yetim ve öksüz öğrencilere yönelmesi bu okula olan ilginin kısıtlı kalmasındaki en önemli neden olmuştur.

⁴¹⁵ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Matbaa-i Vilâyet, 1303-1325 (1303, s.30; 1306, s.66; 1311, s.306; 1312, s.359; 1313, s.128; 1314, s.413; 1316, s.433; 1317, s.329; 1318, s.326; 1319, s.338; 1320, s.352; 1321, s.354; 1322, s.330; 1323, s.342; 1324, s.589; 1325, s.330) ; Bursa gazetesi, No:108, 19 Receb 1310, s.2.

⁴¹⁶ Kodaman, a.g.e., ss.150-156.

⁴¹⁷ Yaman, a.g.e., s.88.

Bursa halkının yeni açılan okullara gösterdiği büyük ilgi, başlangıçta açılan binaların fiziki anlamda yetersiz kalmasına neden olmuştur. Bu durumda mevcut bina genişletilmiş veya daha geniş bir binaya taşınmış ya da askeri idâdî de olduğu gibi kalıcı binalar yapılmıştır. Özellikle 1892 yılında Işıklar semtinde yapılmış olan yeni askeri idâdî binası⁴¹⁸, şehrin her tarafından fark edilen görkemli görünüşü ile Bursa halkı için bir övünç kaynağı olduğu gibi Bursa'yı ziyarete gelenlerin de görmeden gitmedikleri bir cazibe noktası haline gelmiştir. Okulun açılışı sırasında protokol de bulunanların dışında Bursa halkından kalabalık bir kitlenin bulunuyor olması⁴¹⁹ da bu ilginin en önemli göstergesidir. Bursa halkı bu okulu o kadar sahiplenmiştir ki, 1897 yılında Pîr Emir Camisi imam ve hatibi, 1902 yılında da Ramazan Baba Tekkesi Şeyhliği görevinde bulunmuş olan Sabit Mehmet Efendi, okul bahçesine kendi imkânları ile sanbur (hurma) fidanları dikmiş⁴²⁰ fakat Kâmil Kepecioğlu'na göre bu girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Halkın bu okulları sahiplenmesi kadar göstermiş olduğu hassasiyet de ilginin bir diğer yönünü göstermektedir. Anlam itibarıyla “mevcut yapıyı düzeltmek, iyileştirmek” anlamına gelen ıslâhhane kelimesi Bursa halkı için kendi şehirlerinde bir bozulma olduğu düşüncesini ortaya çıkarıyordu. Bundan dolayı şehir halkı hem bu kelimeye karşı çıkıyor hem de doğal olarak bu konuda alınganlık gösteriyorlardı⁴²¹. Şehrin yöneticileri de bu tepkiyi dikkate almışlar ve ıslahhâne olan okulun ismini “Hamidiye Sanayi Mektebi” olarak değiştirmişlerdir. Halk, yeni usul eğitim veren okullara karşı takdir ve beğeni ifade eden duygularını yerel basın aracılığıyla da dile getirmekteydi. Askeri rüşdiyyenin vermiş olduğu eğitimi öven ve takdir eden birtakım yazılar yerel gazetelerde yayınlanmaktaydı. Bursa gazetesinde oğlunu askeri rüşdiyyeye yazdırmış bir velinin, okulun eğitim ve disiplinini öven böyle bir yazısı mevcuttur⁴²².

Bursa halkı askeri idadi binasının yapılması için maddi yardımlarda da bulunmuştur. Maliyetin yükselmesi sonucunda, bu yardımları artırmak ve halkı teşvik etmek için, yardımda bulunanların isimleri yerel gazetelerde yayınlanmıştır⁴²³. Şehrin yerel yöneticileri ise halkın bu ilgisine karşı kayıtsız kalmamışlar, şehir merkezinin dışında

⁴¹⁸ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.330.

⁴¹⁹ Yay.Haz.Yılmaz Akkılıç, Bursa Ansiklopedisi, “Işıklar Askeri Lisesi”, C.III, Bursa:Burdef Yay., 2002, s.893.

⁴²⁰ Bursa gazetesi, No:104, 30 Cemâziyelevvel 1310, s.4.

⁴²¹ Üsküdari, a.g.e., s.116.

⁴²² Bursa gazetesi, No: 110, 3 Şaban 1310, s.2.

⁴²³ Ömer Subhi, **Ömer Subhi Bey'in Bursa Seyahati Hüdavendigâr Vilayetinde Bir Hafta Seyahat**, Çev.Nezaket Özdemir, Sentez Yay., İstanbul, 2007, s.37.

yapılmış olan okul için bir şose (yol) yapılmasını sağlamışlardır. 1321 (8 Ağustos 1903) tarihinde, dönemin Hudâvendigâr Vilâyeti Valisi Reşit Mümtaz Paşa'nın çalışmaları ile Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkisi'nin yapılmakta olan; kimyahane, kütüphane, yatakhane, yemekhane ve teneffüshane bölümlerinin inşaatı bitmiştir. Yine Hudâvendigâr Vilâyeti Valisi Ahmed Münir Paşa'nın çalışmaları ile Hudâvendigâr Hamidiye Ziraat-ı Ameliyât Mektebi'nin açılışı gerçekleştirilmiştir⁴²⁴.

Merkezde bulunan okullar birbirlerine yakın mahallelerde olduklarından, Bursa'nın diğer uzak mahallerinde bulunan çocuklar bu okullardan yararlanamıyor ancak kendi mahallelerinde bulunan sıbyân okullarına gidebiliyorlardı⁴²⁵. Örneğin; Bursa'nın tanınmış simalarından, Şeyh Sabit Efendi, merkeze uzak bir bölgede yaptırmış olduğu caminin bitişiğine, bir de usûl-i cedîd (yeni usul) eğitimi veren mekteb-i ibtidâîye yaptırmıştır. Okula bir de muallim bulunmuş, böylece öğrenciler kendi mahallelerinde okula gidebilmişlerdir⁴²⁶.

Osmanlı yönetimi usûl-ı cedid (yeni usul) okullarının sayısını artırmak amacıyla ülkenin pek çok yerinde okul binası inşa ediyordu. Bursa'da, II. Abdülhamid döneminde, idâdîlerin sayısı arttığından dolayı, mevcut ibtidâîlerden gelen öğrenciler, rüşdiyye ve idâdîlerin öğrenci talebini karşılamakta yetersiz kalmıştı. Fakat ülkenin mali durumu ortadaydı. Devlet her yere istediği gibi yetişemiyordu. Bu yüzden halkın da okul yapımına iştirak etmeleri çağrısında bulunuyor ve hatta bunu teşvik ediyordu. Bu teşvikler sonucunda açılan okullardan biri de; Bursa şehir merkezinde Molla Arap Mahallesi'nde bulunan mekteptir. Haremeyn rütbesine sahip, o dönem Kükürtlü Kaplıcaları'nın da sahibi bir fabrikatör olan Baldırzade (Buldurîzâde) Osman Nuri Efendi tarafından 1905 yılında onarılarak yeniden eğitim-öğretime açılmıştır⁴²⁷. Bu kişi aynı zamanda mektebe gelir getirmesi için bir fırın, iki dükkân ile bir kahvehaneyi de mektebe vakfeylemiştir⁴²⁸.

⁴²⁴ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.IV, ss.280

⁴²⁵ Mürvet Özçelik Yaman, **19.Yüzyıl Sonunda (1890-1893) Bursa Sosyal Hayatının Basındaki Yansımaları Bursa Gazetesi Örneği**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniv. Sosyal Bilim. Enst. Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Bursa, 2005, ss. 83-84.

⁴²⁶ Bursa gazetesi, No:109, 28 Receb 1310, s.4.

⁴²⁷ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.IV, s.24.

⁴²⁸ Hasan Tâib, **Hatıra ya da Bursa'nın Aynası (Hatıra-Yâhud-Mir'ât-ı Burûsa**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Bursa İl Özel İdaresi, İstanbul, 2007, s.131.

Bursa halkı, 1893 yılında yeni bir okul açılması için halkın yoğun talebi olmuştur⁴²⁹. Talebi artıran bir diğer husus ise, Osmanlı ziraat okulları ile yurtdışından özellikle Balkan ülkelerinden gelen öğrencilerin de diploma alabilmek için okula müracaatlarının kabul edilmesiydi. 1893 yılında okuldan mezun olan yirmi öğrenciden yalnızca dördünün Bursalı ve yalnızca birinin Müslüman ve diğerlerinin Ermeni olması dikkate alındığında, talebin büyük çoğunlukla gayrimüslimlerden geldiği görülmektedir⁴³⁰.

Bursa halkının, yeni açılan okullarda aktif olarak rol aldığı durumlar da bulunmaktadır. Hudâvendigâr Valisi Münir Paşa, Hamidiye Sanayi Mektebi'ne gelir sağlamak amacıyla memur ve eşraftan oluşan bir komisyon kurmuş⁴³¹, böylece Bursa halkını da olayın içine dâhil etmiştir. 29 Mayıs 1893 tarihinde ise Maârif Nezâreti ile yapılan görüşmeler neticesinde, ziraat okulunun 60 öğrenci kapasitesine ulaştırılması kararlaştırılmış ve bu yönde bir irade çıkmıştır⁴³². Bu amaçla, halkın ileri gelenlerinden Hacı Latif Bey'in başkanlığında bir komisyon oluşturulmuştur⁴³³.

Şehrin yöneticileri ve okul idarecileri, her türlü eğitim etkinliğine başta eşraf, memur ve esnaftan olmak üzere tüm Bursa halkını katma arzusu içindeydiler. Halk ise okulların açılışını ve çalışmalarını olumlu karşılamış ve gereken desteği verme eğilimi içinde olmuştur.

1.3.Yeni Usul Eğitim Veren Okulların Sosyal Hayat İçindeki Rolü

Yeni usul eğitim vermek amacıyla Bursa'da açılmış olan eğitim kurumları, eğitim-öğretim faaliyetleri dışında, gerçekleştirdikleri birtakım sosyal faaliyetler ve öğrencilerine sundukları bazı imkânlar neticesinde çok kısa süre içinde Bursa halkının takdirini kazanmış ve şehrin sosyal hayatının belirleyiciliğinde önemli bir rol üstlenmiştir.

Okul gezileri, bu dönem içinde gerçekleştirilen ve halk-öğrenci kaynaşmasını sağlayan yeni uygulamalardan biridir. Mudanya-Bursa demiryolu hattının devreye girmesiyle, ulaşım problemi ortadan kalkınca yüzlerce öğrenci mesire alanlarına taşınabilmiş ve böylece bu geziler gerçekleştirilebilmiştir. Mehmed Ziya, hatıralarında kendisinin de dâhil olduğu böyle bir okul gezisinden bahsetmektedir. 1312 (Mayıs veya

⁴²⁹ Bursa gazetesi, No:120, 21 Şevval 1310, s.4.

⁴³⁰ Bursa gazetesi, No:143, 13 Rebîülâhir 1311, s.2.

⁴³¹ Hudâvendigâr gazetesi, No:1624, 20 Receb 1312, s.1.

⁴³² Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.IV, s.280-281.

⁴³³ Bursa gazetesi, No:129, 3 Muharrem 1311, s.3.

Haziran 1896) yılında gerçekleştirilen bu gezi, Bursa halkı için ilginç bir deneyim olmuştur. Çünkü o dönemde bu türlü toplu halde yapılan öğrenci gezileri sık görülen bir durum değildi. Mehmed Ziya bu geziyi şöyle anlatmaktadır:

“(...) Uygun bir ücret karşılığında, özel bir tren hazırlanmasına karar verildi. Padişahımız sayesinde, öğrencilerin rahat etmesi için her ne lazım ise tamamen hazırlanarak aşçılar, iş başında bulunacak memurlar ziyafet yerine bir gün önce gönderildi. Dua levhalarıyla, heybetli Osmanlı sancaklarıyla ve İlkbahar çiçekleriyle süslenip gerçekten güzel bir görünüm kazanan üç vagon ve bir lokomotiften ibaret tren katarı üç yüzü aşkın öğrenci ve memurlarla dolu olarak sabahın on ikisinde (8’de)(...) (hareket etti) (...) Bursa’da o seneye kadar böyle keyifli gezinti düzenlendiği görülmediğinden bizim bu kuru gezintisi bütün Bursa halkını istasyonlara, trenin geçeceği yerlere çekmişti. O gün sanki bayram imiş gibi! (...) En güzel çiçeklerle bezenmiş, yaprağa ve çiçeklere bürünmüş tren (...) İstasyonlara uğrandıkça halkın padişaha ettiği hayır dua nidaları göklere çıkararak (...) Geçit’e varıldı. Orada özel olarak yapıлып üst tarafı padişaha dua içeren yüksek ve parlak bir levha ile süslenmiş olan bir zafer tâkının altında hepimiz saf tuttuğumuz hâlde tekrar tekrar söylenen hayır dualar (...)”⁴³⁴.

Neşeli başlayan gezi, bir işçinin trenin altında kalıp vefat etmesi ile üzücü bir şekilde son bulmuş ve tren bu olay yüzünden öğrencilerle beraber, şehre geç dönme zorunda kalmıştır.1319 (1901) yılında da, yine Kuru mevkisine, Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsi öğrencileri (gündüzlü ve yatılı öğrencileri) ile Hamîdî Sanâyi Mektebi öğrencilerinin bir kısmının katıldığı, bir gezi düzenlenmiştir. Mehmed Ziya’nın anlattığı gezi ile benzerlik gösteren bu mesire gezintisi, sorunsuz bir şekilde sona ermiştir⁴³⁵.

Yeni açılan okullardan özellikle sanayi, ziraat ve ipekçilik meslek okulları, Bursa sosyal hayatına yeni bir renk getirmişlerdir. Hamidiye Sanayi Mektebi (ıslahhâne) öğrencileri, okulda kendi emekleri ile yaptıkları çalışmalarını, okula gelir getirmesi amacı ile Bursa halkının beğenisine sunmuşlar ve oldukça da başarılı olmuşlardır. Hasan Tâib Efendi, hatıralarında, öğrencilerin ürettikleri çeşitli sanayi ürünlerini satmak için belediye bahçesi civarında özel bir stant ayrıldığından bahsetmektedir⁴³⁶.1906 yılında ise okulun ürettiği ürünlerin satışı için bugünkü ismi ile Cumhuriyet Caddesi’nde bir satış mağazası açılmıştır⁴³⁷. Yerel basın da özellikle ıslahhâneye özel bir ilgi göstermiş ve okuyucularına ıslahhâne ürünlerinin alınmasını tavsiye etmiştir. Hudâvendigâr gazetesinde çıkan böyle bir haberde; şehirde özellikle kadınların ihtiyaç duydukları iskarpin ile terlik, çarık, bebek

⁴³⁴ Mehmed Ziya, **Bursa’dan Konya’ya Seyahat**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Dr.Levent Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2008, ss.26-27.

⁴³⁵ Hudâvendigâr gazetesini, No:1948, 3 Safer 1319, s.1.

⁴³⁶ Hasan Tâib, a.g.e., ss.51-52.

⁴³⁷ Üsküdari, a.g.e., s.118.

ayakkabısı, çocuk botları vb. giyim eşyalarının çarşı esnafı ile birlikte ıslahhânenin kundura ustası tarafından ortaklaşa yapıldığı duyurulmaktaydı⁴³⁸.

Ziraat okulu öğrencileri de kendi alanlarında pek çok ürün ortaya koymaktaydılar. Okula bir ziyaret gerçekleştirmiş olan Mehmed Ziya, öğrencilerin yaptıkları ürünleri de tatmış ve taze tereyağı, peynir ile yoğurtun çok güzel olduğunu ifade etmiştir⁴³⁹. Öğrenciler bu ürünleri aynı zamanda şehirde açılan sergiler vasıtasıyla da Bursa halkına sunmuşlardır. Ziraat okulunun faaliyet gösterdiği yıllarda, hayvancılık alanında ve kaliteli üretimin gerçekleştirilmesinde göstermiş olduğu başarı, bölgenin iç pazarlarına da yansımış ve bölgede kurulan panayırarda, okulun ürettiği tarımsal ürünler yer almıştır⁴⁴⁰.

Meslek okullarının ürünlerine Bursa halkı rağbet göstererek bir anlamda bu okullara mali destek sağlamıştır. Ayrıca 1906 yılında, geliri okula bırakılmak üzere Necip ve Mirat isimli iki girişimcinin, imal ettirdiği sigara kâğıtlarını “Hamidiye Sanayi Mektebi Sigara Kâğıdı” adı ile satılması için ruhsat almaları⁴⁴¹, Bursa halkının gösterdiği mali desteğin önemli bir göstergesidir. 1895 yılı içinde, çoğunluğu esnaftan oluşan Bursa halkının, sanayi mektebine yaptığı yardımlardan bazıları ise şunlardır: Bursa gazetesi sahibi Emirî Efendi: 5 adet Kuran-ı Kerim, 148 adet kitap (çeşitli konularda yazılmış küçük veya büyük, kitap ve dergi) ; Feşizâde İsmail Efendi: 3 adet Kuran-ı Kerim; Tüccar Mehmet Rıza Efendi: Ramazan için; 13 kıyye (yaklaşık 17 kilo) şeker, 30 kıyye (Yaklaşık 38,5 kilo) pirinç, bir sandık gaz ve beş deste ispermeçet mumu⁴⁴². 1901 yılında ise dönemin Hudâvendigâr Vilâyeti Valisi Arnavut Halil Bey’in kayınbiraderi, okula birtakım alet ve makine hediye etmiştir. Bu hediyeler; planya, matkap, rende, testere, dekopaj, daire testere ve rabıta makineleri ile birlikte okula ilk defa getirilen motorlu bir tezgâhtır⁴⁴³. 1901 yılında ise yine sanayi mektebine, çoğu memur bağışlarından oluşan 5692 kuruşluk bir yardım toplanmıştır⁴⁴⁴.

⁴³⁸ Hudâvendigâr gazetesi, No:1642, 5 Zilhicce 1312, s.4.

⁴³⁹ Mehmed Ziya, a.g.e., s.79.

⁴⁴⁰ Yusuf Oğuzoğlu , “Bursa Hamidiye Ziraat Mektebi ve Bir Uygulaması”, **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Bursa Ziraat Mektebi**, Bursa Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 2010, s.6.

⁴⁴¹ Üsküdarı, a.g.e., s.118.

⁴⁴² Hudâvendigâr gazetesi, No:1630, 2 Ramazan 1312, s.1.

⁴⁴³ **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Tophane Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi (Hamidiye Sınai Mektebi)**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., Bursa, 2011, s.14.

⁴⁴⁴ Hudâvendigâr gazetesi, No:1948, 3 Safer 1319, s.1.

Devlet, eğitime yardımda bulunanların yardımlarını takdir etmek istemiş ve bu amaçla, yardımda bulunan kişileri çeşitli şekillerde ödüllendirmiştir. Devlet, vatandaşını çeşitli şekillerde onurlandırarak, eğitim yardımlarını artırmayı hedeflemiştir. Şekerci esnafından Hakkı Efendi, okul için yapmış olduğu gayretli çalışmalarından dolayı dükkânına Osmanlı arması asmasına izin verilerek ödüllendirilmiştir⁴⁴⁵.

Devlet kurumları da halkın bu ilgisi karşısında harekete geçmiştir. Arşiv belgelerinde, Hamidiye Sanayi Mektebi'ne maddi anlamda yardımcı olmak için İstanbul Hükümeti'nin, 1304 (1889) yılı sonuna kadar olan vergi ücretinin affedilip alınmayacağı, bu tarihten sonra ise belirlenecek bir değer üzerinden verginin alınacağı bildirilmiştir⁴⁴⁶. Yılın belirli günlerinde Bursa'da düzenlenen hayvan pazarından elde edilen "pazar resmi" gelirinin okula bırakılması da⁴⁴⁷ devletin okula sunduğu yardımlara bir örnektir.

Şehrin idarecileri de meslek okullarının ayakta kalabilmesi için ellerinden gelen her türlü imkânı sunmuşlardır. Ahmet Vefik Paşa, Hudâvendigâr Vilâyeti Valiliği döneminde, Rusya'ya karşı savaşan Osmanlı askerleri için sanayi okulu öğrencilerine ücret karşılığında askeri elbise diktirilmesini sağlamıştır. Paşa, görev süresi boyunca okulun ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli maddi yardımı halktan toplayarak sağlamıştır. Onun görevden ayrılması ile de bu maddi yardımlar kesilmiştir⁴⁴⁸. Münir Paşa da, sanayi okulu öğrencilerini bayramda sevindirmiş ve arefe günü kendilerine münasip bir miktarda akçe dağıtmıştır⁴⁴⁹. Ayrıca okul için, İstanbul'dan 36 adet karyola, 40 adet yatak takımı ve çeşitli malzeme getirtilmesini sağlamıştır⁴⁵⁰. Eğitim kurumları da kendi aralarında dayanışma örneği göstermişlerdir. Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkisi öğrencilerinin elbiseleri sanayi mektebi öğrencilerine diktirilmiştir⁴⁵¹. 1903 yılında okulun ikinci müdürü olan Hilmi Bey'in, hayvan rüsum belgelerinin çevre iller dâhil, okul tarafından Vilâyet Matbaası'nda bastırılması ve gelirinin okula bırakılması yönünde valiliğe sunmuş olduğu teklif kabul edilmiş, böylece okul büyük miktarda bir gelire kavuşmuştur⁴⁵².

⁴⁴⁵ Hudâvendigâr gazetesi, No:1974, 9 Şaban 1319, 1.

⁴⁴⁶ BOA., MV., 46/25, 17 Zilhicce 1306.

⁴⁴⁷ Üsküdarı, a.g.e., s.118.

⁴⁴⁸ Mustafa Doğru, "Bursa'yı Dirilten Okul", **Bursa Araştırmaları Dergisi**, Sayı:22, Bursa, 2008, s.51.

⁴⁴⁹ Hudâvendigâr gazetesi, No:1634, 8 Şevval 1312, s.1.

⁴⁵⁰ Hudâvendigâr gazetesi, No:1624, 20 Receb 1312, s.1.

⁴⁵¹ Bursa gazetesi, No:129, 3 Muharrem 1311, ss.3-4.

⁴⁵² **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Tophane Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi (Hamidiye Sınai Mektebi)**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., Bursa, 2011, s.14.

Okulların mali olarak sıkıntı yaşamamak ve ayakta durabilmeleri için, okul idarecileri pek çok yönteme başvurmuşlardır. Bu yöntemlerden biri, eski vakıf sistemini çağrıştırmaktadır. Okulun gelirleri arasında birkaç dükkânın bulunduğunu bir gazete ilanından anlamaktayız. Okul kendisine ait olan; bakkal, kalıpcı ve kunduracı dükkânlarını bir yıl süre ile kiraya vermek için, gazeteye ilan vermiştir⁴⁵³. 1303 (1887) yılında ise Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsî binası dâhilinde bir dükkân açıldığı ve bu dükkânın kiraya verilerek, elde edilen gelirin okulun masrafları için kullanıldığını, arşiv belgelerinden öğrenmekteyiz⁴⁵⁴. Piyango yolu ile gelir elde etmek de Bursa'daki okulların sıklıkla başvurdukları yöntemlerdendi. Sanayi mektebine (ıslahhâne) gelir elde etmek için 1310 (1893) yılında düzenlenen çekilişte, sanayi mektebi öğrencileri tarafından dokunmuş olan 16 adet küçük halı ödül olarak halka sunulmuştur⁴⁵⁵. Bu piyango için düzenlenen 250 biletin 150'si satılmıştır⁴⁵⁶. Bir diğer yaygın uygulama ise okul yararına düzenlenen tiyatro faaliyetleri idi. Sanayi okulu yararına Bursa tiyatrocuları tarafından bir tiyatro oyunu sergilenmiş ve elde edilen 74 liralık hâsılat okul idarecilerine verilmiştir⁴⁵⁷.

Bursa'da yeni açılan okullar, bazı yenilikleri de beraberinde getirmiştir. Işıklar semtinde yapılmış olan askeri idâdî binasının etrafının parmaklıklarla çevrili oluşu, jimnastik salonu ile veliler için görüşme salonunun bulunması⁴⁵⁸, okulun ön cephesinde büyük bir havuzunun olması⁴⁵⁹ ve ayrıca Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsî için yeni binanın yapılmasında, Bursa'nın bir deprem bölgesi olduğu dikkate alınarak⁴⁶⁰ keşif planının iki kat ve yarı kârgir olarak planlanması⁴⁶¹, Bursa'da daha önce yapılmış okul binalarında olmayan yeniliklerdir. Arşiv belgelerinden 1894 yılında Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkîsî'nin bulunduğu Akbıyık Mahallesi'nde yangın çıktığı ve ileride çıkabilecek böyle bir yangından okulun maddi anlamda etkilenmemesi için⁴⁶², okul binası ve okul eşyalarının yıllık olarak sigortalandığı ve bu sigortanın her yıl yenileneceği bildirilmiştir⁴⁶³. Sigorta

⁴⁵³ Hudâvendigâr gazetesi, No:1634, 8 Şevval 1312, s.3.

⁴⁵⁴ BOA., ML. MKT. d., 95/82, 26 Safer 1305.

⁴⁵⁵ Bursa gazetesi, No:113, 25 Şaban 1310, s.2.

⁴⁵⁶ Bursa gazetesi, No:132, 24 Muharrem 1311, s.2.

⁴⁵⁷ Bursa gazetesi, No:146, 4 Cemâziyelevvel 1311, s.3.

⁴⁵⁸ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.I, s.145.

⁴⁵⁹ Hasan Tâib, a.g.e., s.132.

⁴⁶⁰ BOA., MV., 21/79, 26 Şevval 1304.

⁴⁶¹ BOA., İ.MMS., 94/3994, 5 Rebülevvel 1305; BOA., İ.MMS., 94/3995, 20 Rebülevvel 1305.

⁴⁶² BOA., ML. MKT. d., 221/53, 1 Rebülevvel 1312.

⁴⁶³ BOA., ML. MKT. d.,1029/72, 13 Zilkade 1325.

kavramı Bursa eğitim hayatı için bir ilk olma özelliği taşıması açısından son derece önemlidir.

Yeni açılan okulların beraberinde getirdiği yenilikler içinde özellikle veliler için bir görüşme salonunun düşünülmüş olması, eğitim anlayışında varılmış olan noktayı göstermesi açısından kayda değerdir. Yeni açılan okullar veliyi de okulun bir parçası olarak görmeye başlamıştır. Öğrenci-öğretmen ve veli üçgeni bu şekilde tamamlanmaya çalışılmıştır. Günümüz modern eğitim sisteminde ayrılmaz bir üçlü olan bu yapının, 19.yüzyılın sonlarında Bursa’da kendine yer bulmaya çalıştığı görülmektedir. Fakat bu üçgenin bir köşesini oluşturan öğretmen unsurunda, yeni açılan okullar için öğretmen bulamama sıkıntısı yaşandığı gözlenmektedir. Tablo No:29’a göre, Yüzbaşı Zahit Efendi hem Fransızca hem de resim dersini vermektedir. Birbirinden apayrı iki farklı alanda bir öğretmenin derse giriyor olması, resim gibi güzel sanatlar alanında öğretmen eksikliğini ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle hükümet, öğretmenlere ek ders ilavesi yaparak bu açığı kapatmaya çalışmaktadır.

Tablo No:29 Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkisî 1885 Yılında, Müfredatta Yer Alan Dersler İle Okulun İdareci ve Öğretmenleri⁴⁶⁴

Müdür ve Arabî Öğretmeni Mahmut Efendi (müderris)	Lisân-ı Osmâni Öğretmeni Kolağası Behçet Efendi
Fârisî Öğretmeni Müderris Mustafa Efendi	Fransızca Öğretmeni Yüzbaşı Zahit Efendi
Hesâb ve Coğrafya Öğretmeni Kolağası Ali Efendi	Târih-i Osmâni Mahmut Nuri Efendi
Hendese Kolağası Münşi Efendi	Hüsn-ı Hatt-ı Türk Mehmet Efendi
Resim Yüzbaşı Zahit Efendi	Mebadi-i Târih-i Tabîî Celâl Efendi

Okulların verdiği mezunlar da Bursa halkı için son derece önemlidir. Mezunlar öğrenimlerine devam ederek veya farklı alanlarda uzmanlaşarak, şehrin ekonomik ve sosyal hayatının gelişiminde önemli ölçüde yararlı olmaktadır. Nitekim Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkisi’nin ilk mezun olan öğrencisi olan Hafız Halil Efendi baytarlık mesleğini seçerek Bursa halkına yararlı olmaya çalışmıştır⁴⁶⁵. Okullar, mezun olan öğrencilerinin bir iş sahibi olmaları için de girişimde bulunmuşlardır. 8 Teşrinievvel 1317 (21 Ekim 1901) tarih ve 150 sayılı yazı ile Bursa Ticaret Odası, Ekim 1901 tarihinde Hamidiye Sanayi

⁴⁶⁴ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def’a 13, Matbaa-i Vilâyet, 1303, s.241.

⁴⁶⁵ Atilla Çetin, “Bursa’da Bir Eğitim-Öğretim Kurumu: Bursa İdâdisi (1883) ve Sosyo-Kültürel Önemi”, XIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 4-8 Ekim 1998), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002, s.789.

Mektebi'nden mezun olan sekiz öğrencinin kabiliyetleri doğrultusunda sanayi okullarında öğretmen ve ustabaşı ve Şirket-i Hayriye, Şark ve Anadolu demiryolları idareleri ile özel ve resmi fabrikalarda münasip bir maaşla istihdam edilmeleri için İstanbul Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odaları ile temasa geçmiştir⁴⁶⁶.

Yeni bir anlayışla açılan okullar yeni sayılabilecek bazı uygulamaları ile de dikkat çekmişlerdir. Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkisi'nin astronomi gözlemleri yapabilmek için 1890 yılında astronomi ile ilgili çeşitli aletlerin alınmış olması, bu okulların eğitim faaliyetleri dışında inceleme ve araştırma faaliyetleri ile Bursa halkına faydalı olmaya çalıştıkları görülmektedir⁴⁶⁷. Nitekim 1906 yılında okul içinde, hava durumunun gözlemlenebilmesi için bir rasathane (gözlemevi) kurulmuş olduğu arşiv belgelerinde görülmektedir⁴⁶⁸. Aşağıda okulda gözlemi yapıp, Rasathâne-i Âmire'ye günlük olarak gönderilen bir haftalık tahmin cetveli yer almaktadır.

Tablo No:30 Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkisi Öğrencilerinin Hazırladığı Hava Tahmin Raporu (7 Mart 1317 Çarşamba (20 Mart 1901) -13 Mart 1317 Salı (26 Mart 1901)⁴⁶⁹

Hava Durumu	Yağmur veya kar	Rüzgârın Yönü	Mikyâsü'l havâ İrtifâ'ı (Açık Hava Basıncı)(milimetre)	Havanın Sıcaklığı (santigrad)	Tarih	Gün
Açık	Yağmur	Şimâl	757	11	7 Mart 1317	Çarşamba
Kapalı	Yağmur	Lodos	746	19	8 Mart 1317	Perşembe
Kapalı	Yağmur	Lodos	757	17	9 Mart 1317	Cuma
Kapalı	Yağmur	Lodos	755	15	10 Mart 1317	Cumartesi
Kapalı	Yağmur	Karayel	755	10	11 Mart 1317	Pazar
Açık	Yağmur	Poyraz	759	8	12 Mart 1317	Pazartesi
Kapalı	Yağmur	Poyraz	757	13	13 Mart 1317	Salı

İdâdînin böyle bir çalışma içine girmiş olması Bursa halkı için önemli ve yeni bir gelişmedir. Artık Bursa halkı ekim-dikim işlerini ve diğer ekonomik faaliyetlerini okulun haftalık olarak düzenlediği bu tahmin cetvellerine göre yapabilecektir. Üstelik bu tahmin cetvellerinin şehrin yerel gazetelerinde de yayınlanması halkın bu bilgiye ulaşımını kolaylaştırmıştır.

Okulun, 1315-1316 (1897/98 veya 1898/1899) ders yılında, Binbaşı Hilmi Bey'in müdürlüğü zamanında, İbrahim Çavuş isimli bir zaptiye tarafından kurulmuş bir bandosu vardı⁴⁷⁰. Bu bando haftada iki defa Pazartesi ve Perşembe günleri hükümet konağı önüne

⁴⁶⁶ Üsküdari, a.g.e., s.134.

⁴⁶⁷ BOA., ML. MKT. d., 123/115, 21 Rebûlâhir 1308.

⁴⁶⁸ BOA., ML. MKT. d., 950/2, 5 Receb 1324.

⁴⁶⁹ Hudâvendigâr gazetesi, No:1941, 7 Zilhicce 1318, s.2.

⁴⁷⁰ Mahmut R.Gazimihâl, **Bursada Musiki**, Halkevi Neşriyatı Bursa Yeni Basımevi, Bursa, 1943, s.26.

gelip, konser veriyordu. Bu konserde, Sultan Abdülhamid’i yücelten parçalar da çalınıyordu⁴⁷¹. Faruk Üsküdarı, 28 Kânunuevvel 1321 (10 Ocak 1906) tarihinde Musiki Muallimi Pasara Efendi öncülüğünde okul bandosunun bir konser verdiğini ve bu çalışmalarından dolayı dönemin padişahı II. Abdülhamid tarafından dördüncü rütbe mecidi nişanı ile ödüllendirildiğini bildirmektedir⁴⁷².

Okullar kendi içlerinde açtıkları şubeler ile de Bursa halkının ihtiyaç duyduğu alanlarda öğrencilerine eğitim verme arayışı içindeydiler. Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkisî, 1321 (1903) yılında ziraat, ticaret ve sanat şubelerini bu amaçla açmıştır⁴⁷³. Ziraat okulu ise yine aynı gerekçe ile 1317 (1899/1900) yılında ziraat mektebine bağlı olarak, ayrı bir binada “Harir Dârüttahsili” adıyla bir böcekçilik bölümünü açmıştır⁴⁷⁴. Bununla beraber ziraat fakültesinin faaliyetlerine bakıldığında, mevsimine ve ayına göre değişiklik göstermekle beraber; el işleri, ekim ve dikim işleri, çayır ve meralar, bağcılık, böcekçilik ve dutçuluk, meyve ağaçları, ormancılık, ehlileştirilmiş hayvanlar, kümes hayvanları, arıcılık, sebzeçilik, çiçekçilik, koşu işleri, ürün ve meyve toplama, hasat, sulama, süthane ve mahsulât faaliyetleri görülmektedir⁴⁷⁵. Sözü edilen tüm bu faaliyetler, Bursa’nın kendine has ekonomik dokusuna bağlı kalınarak oluşturulmuş ve bu faaliyetleri gerçekleştirmek için de okul arazisinin bir kısmı bağlık, dutluk ve gül dikenini dikmek üzere ayrılmıştır⁴⁷⁶. Meslek okullarında verilen eğitimi betimlemesi ve yaşanan hareketliliği göstermesi açısından Şerafeddin Mağmumi’nin Okulu gezerken edindiği gözlemler son derece önemlidir:

“(…) iki katlı ahşap ve harapça bir binadan ibaret olan okulu gezdirdi. Üst katta dört oda olup kâmilen karyola dizilmiş ve yatakhane yapılmış. Alt katta karşılıklı iki odanın biri kundura ve ötekisi terzilere mahsus işyeri. Çocuklar ustaların yöresinde kimi biçki, kimi teyel, kimi ütü ile uğraşiyor. Karşıda da bir bölümü kalıp üstüne tahta çivi çakmayı öğreniyor. Bazısı da kösele kesmekle uğraşiyor (…)”⁴⁷⁷.

Okulların açtığı bölümlerin, değişen ekonomik şartlara kendilerini adapte ettikleri de görülmektedir. Sanayi okulu idaresi Okulda daha önce kurulmuş olan külahçılık bölümü kaldırarak yerine kunduracılık bölümünü koymuş, terzicilik bölümünü ise

⁴⁷¹ Hasan Tâib, a.g.e., s.52.

⁴⁷² Üsküdarı, a.g.e., s.118.

⁴⁷³ BOA., ML. MKT. d., 753/84, 27 Ramazan 1321.

⁴⁷⁴ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def’a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.338; Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.IV, s.281.Kâmil Kepecioğlu’na göre Harir Dârüttahsili 1901 yılında açılmıştır.

⁴⁷⁵ Oğuzoğlu, a.g.m., (2010), ss.7-19; Hudâvendigâr Vilâyet Salnâmesi, Def’a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, ss.337-338.

⁴⁷⁶ Üsküdarı, a.g.e., s.136.

⁴⁷⁷ Mağmumi, a.g.e., ss.36-37.

genişletilmiştir⁴⁷⁸. İpekçilik okulu (Harîr Darût-Talimi) ise ipek kozası yetiştiricileri için bir risk teşkil eden, “pebrine” hastalığının ortadan kaldırılmasında da önemli bir rol oynamış ve Bursalı ipek üreticilerine önemli bir katkı sağlamıştır⁴⁷⁹. İpekçilik okulu aynı zamanda Osmanlı ekonomisine de olumlu yönde etki etmiştir. Okul açıldıktan yalnız iki yıl sonra, Bursa gazetesinde yer alan bir haberde yabancı tohum kullanımında bir hayli azalma olduğu belirtilmiştir. Avrupa’dan her yıl on bin kutu böcek tohumu ithal edilmekte iken, 1310 (1893) yılı içinde bu rakam 400 kutuya düşmüştür. Bununla beraber, 1310 (1893) yılı içinde Yunanistan ve Bulgaristan’a da üç bin kutu böcek tohumu ihraç edilmiştir⁴⁸⁰.

Okulların ilk açıldıklarında yalnızca gündüz (nehari) eğitim yapmaları, köy ve kasaba da yaşayan öğrenciler için tam anlamıyla bir sıkıntı oluşturmaktaydı. Bazı öğrenciler şehirde bulunan yakınlarının yanında kalma şansına sahipti. Bazıları ise okul dönemlerinde aileleri ile birlikte şehre gelmekte ve kiralanan evlerde hep birlikte kalmaktaydılar. Okulun tatile girdiği dönemler de ise tekrar köy veya kasabalarına geri dönmekteydiler. Fakat çocukların çoğu böyle bir şansa sahip değildi. Bundan dolayı sonraki yıllarda okullar yatılı (leylî) yapılmıştır. Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkisi de yatılı bölümü eklenen okullardan biri olmuştur⁴⁸¹. 1895 yılında okul yatılıya (leylî) çevrilerek yıllık 12 Osmanlı altını karşılığında yatılı öğrenci kabul edilmeye başlanılmıştır⁴⁸². İstenildiği takdirde bu ücret üç eşit taksitte ödenebilmekteydi. Gündüzlü öğrencilerden öğle yemeği karşılığı olarak da 50 kuruş, üç taksitte alınmaktaydı. Karşılığında makbuz verilmekte ve ücretler vilâyette bulunan mal sandığına teslim edilmekteydi. Bir şekilde okuldan kaydı silinen veya gündüzlü öğretime geçen öğrencilere ödedikleri ücretler geri ödenmiyordu⁴⁸³.

1310-1311 (1892/93 veya 1893/94) Eğitim-Öğretim dönemi için, Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkisi’ne kayıt yaptıracak öğrencilere yönelik olarak yerel gazetede yayınlanmış bir ilan bulunmaktadır. Bu ilana göre; okul 15 Ağustos’ta açılacağından leylî (yatılı) olarak kayıt yaptırmak isteyenlerin ilk taksit olan 4 Osmanlı altını bu tarihe kadar peşin olarak

⁴⁷⁸ Üsküdarı, a.g.e., s.116.

⁴⁷⁹ Laurent, Beatrice, St. “Bir Tiyatro Amatörü: Ahmed Vefik Paşa ve 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bursa’nın Yeniden Biçimlenmesi”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, ed. Paul Dumont-François Georgeon, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s.81.

⁴⁸⁰ Bursa gazetesi, No:103, 14 Cemâziyelâhir 1310, s.2.

⁴⁸¹ BOA., ML.MKT.d., 153/120, 20 Rebülâhir 1310.

⁴⁸² Hasan Turyan, **Bursa Evliyaları ve Tarihi Eserleri**, Öner Matbaası, Bursa, 1982, s.437.

⁴⁸³ Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK. Basımevi, Ankara, 1991, ss.126-127.

vermeleri gerekmektedir⁴⁸⁴. Okullara öğrenci alımı öğretmen ve idarecilerden oluşan bir komisyon tarafından yürütülmekteydi. Bursa Askeri Rüşdiyyesi'ne öğrenci alımı, haftanın üç günü (Pazartesi, Çarşamba ve Cumartesi) okulda oluşturulan komisyonların yapmış olduğu sınavla gerçekleştiriliyordu⁴⁸⁵. Böylece komisyon üyeleri aranılan nitelikte öğrenci seçimini gerçekleştirdiği gibi bu konuda halkın uygunsuz olabilecek birtakım girişimlerinin de önüne geçmiş olmaktadır.

Okullar, öğrencilerine imkân verdiği ölçüde yardımda bulunarak, önemli ölçüde sosyal sorumluk anlayışı sergilemişlerdir. Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkisi idarecilerinin, 1310 (1893) yılındaki bir belgeden anlaşıldığına göre yatılı olan öğrencilerine, Ramazan ayında iftarlık için erzak verdiği,⁴⁸⁶ yine aynı tarihteki bir belgeye göre de sadece kimsesiz olan öğrencilerin okul ihtiyaçlarının ve hamam ücretlerinin yine okul idaresi tarafından karşılandığı görülmektedir⁴⁸⁷. Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkisi yönetimi, yatılı öğrencilerin toplamının ancak üçte biri kadar ücretsiz öğrenci alabiliyordu. Ücretsiz alınacak öğrencilerde aranılan özellikler ise; kimsesiz, fakir ve terbiyeli olmasıydı. Bu özelliklere sahip çok fazla başvuru yapıldığında ise bu öğrenciler okula sınavla alınmaktaydılar⁴⁸⁸. Hudâvendigâr Hamidiye Ziraat-ı Ameliyât Mektebi'ne ilk yıl alınacak öğrencilerin okula ücretsiz olarak alınmaları ve masraflarının, Hisse-i Menafi'den ödenmesi konusunda, Osmanlı yönetimi karar almıştır⁴⁸⁹. Ziraat mektebine kaydedilen çiftçi çocukları da yatılı ve ücretsiz olarak eğitim görme imkânına kavuşmuşlardır. Yine vilâyet salnâmesinde verilen bilgiye göre, üç yıllık öğretim süresini tamamlayıp mezun olanlara diplomalarının yanında bir miktar da para verileceği bildirilmiştir⁴⁹⁰. Osmanlı yönetimi böylelikle mezun olan öğrencilerin kendi bölgelerinde kalarak, tarımsal faaliyetlere devam edip, bu yolla bölgesel kalkınmayı gerçekleştirmelerini hedeflemektedir.

Yeni açılan okullarda, öğrencilerinin güvenliği ve disiplini ön plana tutulmuş ve bu konuda, Bursalı velilerin de zaman zaman yardımına başvurulmuştur. Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkisi idarecileri, 1304 (1887) yılında, Maârif Nezâreti'ne bir talepte bulunmuşlar ve gündüz öğretim gören üçüncü ve dördüncü sınıf öğrencilerinin, öğrendikleri konuları

⁴⁸⁴ Hudâvendigâr gazetesi, No:1604, 27 Safer 1312, s.3.

⁴⁸⁵ Bursa gazetesi, No: 118, 7 Şevval 1310 (24 Nisan 1893), s.3.

⁴⁸⁶ BOA., ML. MKT. d., 169/18, 7 Zilkade 1310.

⁴⁸⁷ BOA., ML. MKT. d.,172/92, 15 Zilhicce 1310.

⁴⁸⁸ Kodaman, a.g.e., s.127.

⁴⁸⁹ BOA., MV., 65/29, 7 Zilkade 1308.

⁴⁹⁰ Hudâvendigâr Vilâyet-i Salnâmesi, Def'a 19, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, 1310, ss.483-484.

tekrar edebilmeleri için, geceleri okulda kalmalarını istemişlerdir. Okul yönetimi, öğrencilerin güvenliğini sağlamak amacıyla, çalışma bitiminde öğrencilerin evlerine hademelerin gözetiminde bırakılmasının uygun olacağını da talebine ayrıca eklemiştir⁴⁹¹. Okul idarecilerinin göstermiş olduğu bu hassasiyet dikkate değer gözükmemektedir. Arşiv belgelerinde, okulun disiplin anlayışı ile ilgili ipuçları bulunmaktadır. Kâzım ve Tahsin isimli iki öğrenci okulda kavga etmişlerdir. Bu kavga sırasında Kâzım isimli öğrenci, diğer öğrenciye fiziki saldırıda bulunup yaralanmasına neden olmuştur. Okul yönetimi olayı soruşturmuş ve saldırının kasten yapılmış olduğuna karar vererek, bu öğrencinin okuldan uzaklaştırılmasını kararlaştırmıştır. Öğrencinin ailesinin uygun görmesi halinde ise adli makamların da olaya dâhil edilebileceği bildirilmiştir⁴⁹². Askeri rüşdiyyede ise devamsızlık nedeniyle 17 öğrencinin ilişiği kesilmiştir⁴⁹³. Bu olayın da etkisiyle okul idaresi, askeri rüşdiyye öğrencilerinin, akşamları sık sık tiyatroya gidip oyun izlemeleri, herhangi bir gerekçe gösterilmeden yasaklanmış, öğrencilerin okullarında ders çalışmaları tavsiye edilmiştir⁴⁹⁴.

Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkisi'ne İlk defa kayıt yaptıracak olan öğrencilerden, ibtidâi veya rüşdiyye diplomaları, Osmanlı tezkeresi (nüfus cüzdanı), sağlık raporu ve aşı diplomaları istenmekteydi. Diploması olmayan öğrenciler ise ilgili derslerden sınav yapıp sonuca göre, uygun görülen sınıflara yerleştirilmekteydi⁴⁹⁵. Böylelikle okul idaresi öğrencilerin mağdur olmasını engellemekteydi. Burada dikkate değer bir konu da, okulun aşı diplomalarını isteyerek velilerin çocuklarını aşılatması yönünde teşvik etmesidir.

1305-1312 (1887-1894) seneleri arasında tam devreli Mekteb-i İdâdî-i Mülkisi'nden 46 öğrenci mezun olmuştur. İdadinin verdiği mezunlar arasında Müslüman öğrencileri yanında az da olsa Rum, Ermeni ve Musevi öğrencinin de bulunuyor olması⁴⁹⁶, yeni açılan okulların yalnızca Müslümanlara yönelik olmadığını bir göstergesidir. Üstelik Maârif İdaresi tarafından düzenlenmiş olan idâdîlere giriş şartlarında; *“Maârif vergisini veren ecnebilerin çocukları da idâdîlere kabul olunur”*⁴⁹⁷ şeklinde bir hüküm de bulunmaktadır.

⁴⁹¹ BOA., ML. MKT. d., 94 /99, 12 Zilkade 1304.

⁴⁹² BOA., ML. MKT. d., 384/38, 29 Şaban 1315.

⁴⁹³ Bursa gazetesi, No:134, 8 Safer 1311, s.3.

⁴⁹⁴ Bursa gazetesi, No:141, 29 Rebülevvel 1311 (10 Ekim 1893), s.3.

⁴⁹⁵ Hudâvendigâr gazetesi, No:1604, 27 Safer 1312, s.3 ; Kodaman, a.g.e., s.127.

⁴⁹⁶ **Hudâvendigâr Vilâyeti Merkez İdâdî-i Mülkiyesi Tevzi-i Mükâfat Cedveli 1311-1312 Sene-i Dersiyesi**, 1312, ss.9-10.

⁴⁹⁷ Kodaman, a.g.e., s.127.

Okulların öğretim kadrolarına bakıldığında, devrin önemli eğitimcilerini görmekteyiz. Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkisi'nde, 1892-1896 yılları arasında görev yapan; Edebiyat ve Ahlâk öğretmeni Ferâizcizâde Mehmet Şakir, Süleyman Nesip, Hüseyin Siret Özsever, Reşat Nuri Güntekin, Orhan Şaik Gökyay, Namdar Rahmi Karatay, Kâzım Baykal, İhtifalci Ziya Bey, Abdülfeyyaz Tevfik... bu değerli isimlerden bazılarıdır⁴⁹⁸. Sözü edilen bu kişiler yalnızca öğrencilerine eğitim vermekle kalmamış, yerel gazetelerde yayınlanan yazı ve şiirleri ile Bursa kültür ve sosyal hayatına bir hareketlilik getirmişlerdir.

Okulların Bursa halkı ile kurduğu ilişkinin bir diğer boyutu ise okul yapılacak veya yapılmış olan okulun arazisinin genişletilmesi sırasında, vatandaşa ait arazilerin kamulaştırılması sırasında yaşanmıştır. Ziraat okulunun yapımı için Bursa Hamitler köyünden Topaloğlu Mehmet Ağa'nın Bursa-Mudanya yolu üzerinde bulunan arazisi, devlet tarafından 1307 (1890) yılında kamulaştırılmıştır⁴⁹⁹. Yine aynı okul, arazisini genişletmek amacıyla, istimlak edilecek arazinin değerini ve arazi sahiplerini belirleyerek gazete yoluyla ilan etmiş ve müracaatlarını istemiştir⁵⁰⁰.

Bursa'da faaliyet gösteren meslek okulları, Bursa halkına ekonomik faaliyetlerinde de destek vermekteydi. Ziraat mektebi, öğrencilerine okula bağlı numune çiftliklerinde uygulamalı olarak da eğitim verirken⁵⁰¹, bölge çiftçilerine yardımcı olmak amacıyla da 1324 (1906/1907) ve 1325 (1907/1908) yılına ait Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmelerinde "Takvim-i Zirâi" başlığı ile tarıma ve hayvancılığa yönelik birçok bilimsel bilgi sunmuştur. Bunun yanında Bursa'nın iklimi ve coğrafi konumu hakkında da çiftçiler bilgilendirilmiştir⁵⁰². Ziraat mektebinin okula öğrenci alımında çiftçi çocuğu olma ve vilâyete bağlı ilçe ve kazalarda ikâmet ediyor olma şartı getirmiş olması da⁵⁰³, Bursalı çiftçiler için bir destek niteliğindedir. Sanayi okulu ise (ıslahhâne) yönetmelik ile ıslâhhane sandığı kurmuş ve öğrencilere verilecek iki kuruş yevmiyenin bir kuruşunun bu sandıkta

⁴⁹⁸ Atillâ Çetin, "Bursa'da Bir Eğitim-Öğretim Kurumu: Bursa İdâdîsi (1883) ve Sosyo-Kültürel Önemi", **XIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 4-8 Ekim 1998)**, TürkTarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002, s.788.

⁴⁹⁹ "Bursa Ziraat Mektebi", **Bursa Yıllığı**, 1934, s.25.

⁵⁰⁰ Hudâvendigâr gazetesi, No:1624, 20 Receb 1312, s.4.

⁵⁰¹ Cafer Çiftçi, "Hudâvendigâr Hamidiye Zirâat Mektebi", **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009, Bursa)**, Bursa, 2009, s.293.

⁵⁰² Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 33, Matbaa-i Vilâyet, 1324, ss.46-73.

⁵⁰³ Hudâvendigâr Vilâyet-i Sâlnâmesi, Def'a 19, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, 1310, ss.483-484.

biriktirip nemalandırarak, ileride mezun olacak öğrenciler için bir sermaye oluşturulmasını hedeflemiştir⁵⁰⁴.

Ziraat okulu faaliyet alanını şehir dışına yaymış ve geniş halk kitlelerine ulaşmayı başarmıştır. Bursalı üreticilerin dut fidanı ihtiyacı giderildiği gibi ülkenin çeşitli bölgelerine de yüz binlerce dut fidanı gönderilmiştir⁵⁰⁵. Şehirdeki modernleşmenin öncülerinden biri olan yeni usul okullar, yeni teknolojilerin de uygulayıcısı ve aynı zamanda takipçisi olmuşlardır. Ziraat okulu, Avrupa'dan alanında uzman kişileri okula kazandırıp, okul kalitesinin artırılmasını hedeflemiş ve bu amaçla Türk yetkililer İngiltere'nin Londra'da bulunan Türk Büyükelçiliği ile temasa geçmişlerdir. Elçilikten alınan yanıtta, ziraat alanında uzman kişilerin bulunabileceğini ve bu kişilerin Bursa'ya gelmek için ne gibi isteklerde bulunacaklarının araştırılıp bildirileceği ifade edilmiştir⁵⁰⁶. Bunun yanında okul yönetimi, Amerika ile bazı ülkelerden sebze tohumlarının getirilmesi konusunda da İstanbul Hükümeti'nden talepte bulunmuştur⁵⁰⁷. Osmanlı Devleti ise Kevork Torkomyan isimli bir Ermeni'yi, 1883 yılında Fransa'ya göndererek, Montpellier Ziraat Okulu'nda ipekçilik üzerine eğitim almasını sağlamış ve 1888 yılında eğitimini tamamlayarak Bursa'ya dönen Torkomyan'ı okulu kurmakla görevlendirmiştir⁵⁰⁸. İpekçilik okulunun büyük ilgi görmesinde, okulun o dönem için modern bir uygulama sayılan Pasteur yöntemiyle ipekböceği tohumu yetiştirme eğitimi vermesi⁵⁰⁹ önemli bir etken olmuştur. Kısacası, Bursa'da açılan meslek okulları vizyonlarını daima geniş tutmuşlar, Bursa halkına en iyi şekilde yardımcı olmak için, Avrupa'daki kaliteyi yakalamayı hedef olarak belirlemişlerdir.

Okullar, halktan gelen talepleri de olumlu bir şekilde değerlendirmeye çalışmışlardır. İpekçilik okulu (Harîr Dârüt-Talimi) idaresine, tohumculuk ve böcek besleme işiyle uğraşmak için, halk tarafından verilen dilekçeler değerlendirilmiş ve 89 kişinin dilekçesi kabul olmuştur. Harîr Dârüttalîmi Müdürü Torkomyan Efendi'nin gözetiminde yapılan sınavda 44 kişi başarılı olmuş ve kendilerine diplomaları verilmiştir. Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin koza satışı yapacak kişilerin yetki almak için, açılacak sınavda başarılı olup diploma alma zorunluluğu getirmesi de halkın okula olan ilginin daha

⁵⁰⁴ Üsküdari, a.g.e., ss.115-116.

⁵⁰⁵ Hudâvendigâr Vilâyet Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.338.

⁵⁰⁶ BOA, Y.A.HUS., 220/13, 6 Ramazan 1306.

⁵⁰⁷ BOA, Y.EE., 46/8, 26 Ramazan 1310.

⁵⁰⁸ Fahri Dalsar, **Bursa'da İpekçilik**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No:856, İstanbul, 1960, s.429.

⁵⁰⁹ Bursa gazetesi, No:120, 21 Şevval 1310 (8 Mayıs 1893), s.4.

da artmasına neden olmuştur⁵¹⁰. Böylece okul, her yıl mezun verdiği genç kozacılar ile birlikte, bu işe istekli koza üreticilerinin de mesleklerini yapmalarında önemli bir aracı rol üstlenmiştir.

Okulların kapılarını Bursa halkına ve şehir dışından gelen ziyaretçilere sürekli açık bulundurması, halkın ve ziyaretçilerin okula olan ilgisini artırmıştır. Öğrencilerin çalışmalarını, yeni araç ve gereçleri ve yeni teknik yöntemleri yerinde göstermek isteyenler bu okula akın etmişlerdir. Böylece ziyaretçiler okul çiftliğinde; evcil kuşlar ile yağ çıkarmak için ayrı bölümlerin düzenlendiğini Avrupa'dan getirtilen ve pulluk olarak ifade edilen demir tekerlekli sabanı⁵¹¹, tarak türlerini, tohum atmaya yarayan araba ile tereyağının suyunu almaya yarayan aletlerin bulunduğunu, ayrıca okulda gül yağı üretildiğini⁵¹², okulun bir “piliç çıkarma” makinesine sahip olduğunu yerinde görme imkânına kavuşmuşlardır⁵¹³. Böylece Işıklar'da bulunan askeri lise fiziki görünümü ile ziraat okulu ise modern tarım metotlarını uygulamasıyla, şehrin vitrini olma özelliğine kavuşmuşlardır.

II. Abdülhamid dönemi ile birlikte 1869 Maârif Nizamnâmesi uygulamaya geçilmiştir. Bu nizamnâme gereği pek çok özel okul da açılmaya başlanmıştır. Müslümanlar daha çok özel rüşdiyye okulları açmaya yönelmişlerdir. Bursa'da ilk özel okul açma girişimi Bursa Mülkî İdâdî Mektebi Müdürü Mahmud Efendi tarafından yapılmıştır. Sözü edilen kişi görevinden ayrılıp İstanbul'da “Şemsü'l-Mekâtib” adında bir okul açmış ve bu okulun bir şubesini de 1893 yılının Şubat ayında Bursa'da açma girişiminde bulunmuştur. Fakat bu sadece bir girişim olarak kalmış sonuç vermemiştir⁵¹⁴. Bursa halkı ilk defa özel okul kavramı ile 19 Ağustos 1321 (1 Eylül 1905) tarihinde tanışmıştır. Bu tarihte, Bursa'nın ilk özel okulu olarak kabul edilen Hadika-i İrfan Mektebi açılmıştır Okulun kurucusu ve müdürü Hilmi Tözmen isimli bir öğretmendir. Bu okulun, ilk (ibtidâi) ve ortaokul (rüşdî) bölümleri bulunmaktaydı. Okulun eğitim-öğretim faaliyetleri ile ilgili herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. 1325 (1907/1908) vilâyet sâlnâmesinde okulun 150 kadar öğrencisi ile birçok muallim ve hademesinin bulunduğu

⁵¹⁰ Hudâvendigâr gazetesi, No: 1608, 26 Rebülevvel 1312, s.1.

⁵¹¹ Üsküdari, a.g.e., s.136.

⁵¹² İbnülcemal Ahmet Tevfik, **Velosipet ile Bir Cevelan**, Çev.Cahit Kayra, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2006, ss.38-39.

⁵¹³ Fatma Hayrünissa Hanım, **1896 Baharında Bursa** (Orijinal ismi: Hudâvendigâr Vilayetinde Kısmen Bir Cevelan) Haz.Nezaket Özdemir, Bursa Kültür A.Ş., Belediyesi, 2010, s.36.

⁵¹⁴ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.III, ss.96-97.

dair bilgi vardır⁵¹⁵. Okul verdiği eğitim ile kısa sürede Bursa halkının dikkatini çekmeyi başarmıştır. Maârif Nezâreti de okulun uygulamış olduğu eğitim tekniklerini takdir etmiş, Terbiye-i Etfâl ve Valtaz Mektebi ile birlikte okula madalya vermiştir⁵¹⁶.

Bursa’da evlerde çoğu bayan olan hocalar tarafından özel eğitim-öğretim de verilmekteydi. Osmanlı yönetimi şehirde mektep azlığından dolayı bu duruma engel olmamış fakat mektep sayısının istenilen düzeye gelmesi halinde gayriresmî olarak yapılan bu eğitime derhal son verileceği kararını almıştır. Bursa merkezde bu şekilde özel eğitim veren 46 ev olup, büyük çoğunluğu kız olan talebelerin sayısı ise yaklaşık olarak 765 idi⁵¹⁷. 1325 (1907/1908) yılı Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi’ne göre, mahallelerde evlerinde özel olarak ders veren hoca hanımların sayısı 46 idi ve bunların 765 kız öğrencisi vardı⁵¹⁸.

1.4.Gayrimüslimlerin ve Yabancıların (ecnebilerin) Açtığı Eğitim Kurumları

Bursa’da, II. Abdülhamid döneminde, gayrimüslimlerden Rum, Ermeni ve Museviler ile yabancıardan (ecnebi) Rus, Fransız ve Amerikalılara ait okullar eğitim faaliyetinde bulunmaktaydı. 20.yüzyılın başlarında Bursa’da gayrimüslimler ve ecnebler tarafından açılmış toplam 16 adet okul tespit edilmiştir. Bu okullardan; 4’ü ibtidâî, 3’ü rüşdiyye ve 1’i idâdî olmak üzere toplam 8’i Rum cemaatine aitti⁵¹⁹. Rüşdiyye derecesinde olmak üzere, Ermenilerin 3 (1’i Ermeni Katoliklerine ait) ve Musevilerin 1 adet rüşdiyye okulu bulunmaktaydı. Yabancıların ise; Amerikalılara ait 1 idâdî ve 1 rüşdiyye, Fransızlara ait 1 ibtidâî ve Ruslara ait 1 ibtidâî okulu bulunmaktaydı (Tablo No:45).

Tablo No:45’e göre, Rum mekteplerinin sayısının diğer gayrimüslimlerin okul sayılarına göre çok daha fazla olduğu görülmektedir. Rum nüfusun gayrimüslim nüfus içindeki yüzdesinin yüksek olması, okul sayısının fazla olmasında bir faktör olarak değerlendirilebilir. Bu tablo bize gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının daha çok eğitimin ilk kademesi olan ibtidâî ve rüşdiyye okullarının açılmasında örgütlenmiş olduklarını göstermektedir. Gayrimüslim din adamlarının da bu okulların açılmasına destek vermelerinin altında, milli benliklerini koruma refleksi yatmaktadır. Milliyetçilik akımlarının hız kazandığı bir dönemde gayrimüslim cemaatler, kendi içlerindeki çeşitli

⁵¹⁵ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def’a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.335.

⁵¹⁶ Bursa Sergisi, No:10, 15 Kânunisâni 1325, s.118.

⁵¹⁷ Mefail Hızlı, “Modernleşme Dönemi Bursa’sında Eğitim-Öğretim”, **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı**, Bursa, 2009, s.96.

⁵¹⁸ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def’a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.335.

⁵¹⁹ 1320/1321 eğitim-öğretim yılında Bursa merkezde Rum cemaate ait tüm okullarda 950 öğrenci eğitim görmekteydi (Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def’a 29, Matbaa-i Vilâyet, 1320, ss.356-357).

örgütlenmeler yolu ile eğitim alanını Osmanlı Hükümeti'ne bırakmadıkları gibi bu alan üzerinden benliklerini de korumaya çalışmaktadırlar. Yahudi cemaatinin “Lisan-i Osmanî Musevi Cemiyeti” adı altında örgütlendiği ve Bursa’da, Yahudi cemaatine yönelik okullar açtığını arşiv belgelerinden öğrenmekteyiz⁵²⁰. 1875 yılında rüşdiyye derecesinde açılan Merkez Rum Okulu’nun, kuruluş masrafları “Bithynia Eğitim Severler Derneği” tarafından karşılanmıştır. Bursa’da yaşayan gayrimüslim halk da, bu cemiyetleri maddi açıdan desteklemekteydi. Varlıklı bir gayrimüslim olan George Zarifi, Bursa’da bulunan pek çok gayrimüslim okulun maddi anlamda destekçisi olmuştur⁵²¹. Ermeniler ise kendi cemaatlerinden topladıkları yardımlarla okullarının bütçelerini karşıyorlardı. Toplanan yardımların denetimini ise 1281 (1864/1865) yılında kurmuş oldukları Ermeni Muhibb-i Maârif Cemiyeti isimli örgütlenme vasıtasıyla yerine getiriyorlardı⁵²².

⁵²⁰ BOA., ML. MKT. d., 1110/11, 2 Rebülevvel 1327.

⁵²¹ Vasileios I., Kandes, **Kuruluşundan XIX. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa**, Haz.Selahattin O. Tansel, Gaye Kitabevi, İstanbul, 2009, s.152,162.

⁵²² Bursa gazetesi, No:108, 19 Receb 1310, s.4.

Tablo No: 31 Bursa Merkezde Bulunan Gayrimüslim ve Ecnebi (Yabancı) Okulları
(1321/1903-1904)⁵²³

Sorumlu Cemaat veya Yönetici	Derecesi	Mevcut		Kuruluş Tarihi	Ruhsat Tarihi
		Erkek	Kız		
Rum	idâdî	180	-	1288 (1872/1873)	1Teşrinisani 1309 (13 Kasım 1893)
Rum	rüşdiyye	-	110	1244 (1829/1830)	1Teşrinisani 1309 (13 Kasım 1893)
Rum	ibtidâî	-	60	1300 (1884/1885)	1Teşrinisani 1309 (13 Kasım 1893)
Rum	ibtidâî	-	175	1292 (1876/1877)	1Teşrinievvel 1309 (13 Kasım 1893)
Rum	ibtidâî	-	95	Bilinmiyor	1Teşrinievvel 1309 (13 Kasım 1893)
Rum	ibtidâî	-	70	1263 (1847/1848)	1Teşrinisani 1309 (13 Kasım 1893)
Rum	rüşdiyye	285	-	1254 (1839/1840)	1Teşrinisani 1309 (13 Kasım 1893)
Rum	rüşdiyye	65	50	Bilinmiyor	1Teşrinievvel 1311 (13 Kasım 1893)
Ermeni	rüşdiyye	210	-	1237 (1822/1823)	11 Kânunuevvel 1311 (23 Aralık 1895)
Ermeni	rüşdiyye	-	165	1237 (1822/1823)	11 Kânunuevvel 1311 (23 Aralık 1895)
Ermeni Katoliği	rüşdiyye	30	-	1304 (1888/1889)	31 Mart 1313 (12 Nisan 1897)
Musevi - (Alyans İsrailiyet)	rüşdiyye	85	28	1301 (1885/1886)	5 Ağustos 1309 (17 Ağustos 1893)
ECNEBİ (YABANCI) OKULLARI					
Amerika-Boldvin	idâdî	10	70	1292 (1876/1877)	1 Teşrinisani 1308 (13 Kasım 1892)
Amerika-Boldvin	rüşdiyye	-	34	1292 (1876/1877)	1 Teşrinisani 1308 (13 Kasım 1892)
Fransa-Mösyö Veltaz	ibtidâî	75	32	1309 (1893/1894)	13 Temmuz 1309 (25 Temmuz 1893)
Rus (Sıbyân Bahçesi Okulu)- Kalantaryan Efendi	ibtidâî	51	27	1304 (1888/1889)	21 Temmuz 1309 (2 Ağustos 1893)

⁵²³ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 30, Matbaa-i Vilâyet, 1321, ss.358-359.

19.yy'm son çeyreği ve 20.yy'm ilk çeyreği dikkate alındığında, tablo de yer almayan, Bursa'da adı tespit edilebilen başlıca Fransız okulları şöyleydi: 1.Peres Augustinus Assomption Fransız Koleji 2.Fille De La Charite 3.Frerler Fransız Koleji 4.Fransız Labek Bagir Ruhani Mektebi. Arşiv belgelerinde 1307 (1890) tarihinde Bursa Avusturya Konsolosluğu'na bağlı "Asumpasyon Şirketi" tarafından satın alınıp, Sörler Mektebi isimli okulun bir şubesi olarak, ruhsatsız açıldığı ve ruhsat alınmadığı takdirde okul binasının yıkılacağına dair bir bilgi bulunmaktadır (BOA., ML.MKT.d, 112/109, 27 Muharrem 1307).

Tabloda bulunmamasına karşın, 1325 Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi'nde Bursa'da Musevilerin 2 okulu ve bu okullarda, 85'i Erkek ve 90'ı da Kız öğrenci olmak üzere toplam 175 öğrencinin eğitim gördüğüne dair bilgi bulunmaktadır (Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.339).

1887 yılında, David Kalantaryan tarafından, bir Protestan Rus Rüşdiyye ve İdâdîsi açılmıştır. Bu okul 1892 yılında da ruhsat almıştır. "Sıbyân Bahçesi" ismi ile açılan bu okulun 1905 yılında 51'i erkek, 27'i kız olmak üzere toplam 78 öğrencisi vardı (Raif Kaplanoğlu-Turgay Akkuş, "Bursa'da Gayrimüslim Okullar", **Bursa Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 12, 2006, s.13). Molla Arap Mahallesi'nde bulunan okulun yöneticiliğini ise Bursa Bank-ı Osmâni Direktörü Mösyö Fan Milençi yapmaktaydı (Bursa gazetesi, No:129, 3 Muharrem 1311 (17 Temmuz 1893), s.5.

Tablo No:31’de yer alan okullarda, Bursa’da yaşayan gayrimüslimler eğitim görmekteydi. Bu okullar, gayrimüslimlerin yaşadıkları bölgelerde kurulmuştu. Örneğin Ermeni Mektebi, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Sedbaşı’nda bulunmaktaydı⁵²⁴. Gayrimüslim vatandaşlar çocuklarını kendi mezheplerine bağlı okullara gönderme eğilimindeydiler. Örneğin; Gregoryen Ermenileri (Bursa Ermeni Piskoposluğu’na bağlıydı), Protestan Ermenileri ile Katolik Ermenileri çocuklarını kendi mezheplerine bağlı okullara gönderiyorlardı⁵²⁵.

Musevi Okulu, mezun öğrencilerin elde ettikleri bilgileri birbirleriyle paylaşmak, eksik kalan kısımları takviye etmek amacıyla, “Mütaala Salonu” isminde bir salonun açılması için ruhsat talebinde bulunmuştu⁵²⁶. Bu talepten, okulun asıl amacının; mezun olan öğrencilerini bir arada tutmak, iletişimlerini koparmamak ve belki de milli benliklerini korumak için bir araya getirmek olduğu sonucu çıkarılabilir.

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde eğitimle ilgili olarak genel bir kaygı yaşanıyordu. Osmanlı yönetimi ülkenin dışarıdan veya içeriden gelecek tehlikelerle yüz yüze olduğunu ve bu nedenle de çok dikkatli davranılması gerektiği düşüncesiydi. Eğitim de bu tehlikelerden biri olarak görülüyordu. Bu nedenle gayrimüslimlerin açtıkları okullara kuşkuyla bakılıyor ve bu okullar üzerinde denetim kurulmaya çalışılıyordu. 6 Mayıs 1890 tarihinde Bursa İnegöl kasabasındaki bir Ermeni okulunda okutulan müzik kitaplarındaki şarkı sözlerinin bozgunculuk çıkardığı gerekçesiyle, bu okulun müdür ve öğretmenlerinin, ibret olsun diye cezalandırılmasının istenmesi, Osmanlı yönetiminin bu konuda gösterdiği hassasiyetin derecesinin ne kadar yüksek olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir⁵²⁷.

Osmanlı Maârif Nezâreti, gayrimüslim okulların açılışını ve faaliyetlerini yakından takip etmesine karşın, ruhsatsız olarak açılmalarını engelleyememiştir. Osmanlı yönetimi, Fransa ile olan ilişkilerini bozmak istemediği için, bu duruma göz yummak zorunda kalmış olabilir. Fakat bu okul öğrencilerinin teneffüslerde “Viyola Frans” (Yaşasın Fransa)

⁵²⁴ Bursa gazetesi, No:126, 4 Zilhicce 1310 (19 Haziran 1893), s.4.

1303 (1886) Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi’ne Göre Bursa’da bulunan Ermeni okulunda 400 öğrenci öğretim görmekteydi (Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def’a 13, Matbaa-i Vilâyet, 1303, s.32).

⁵²⁵ Bursa gazetesi, No:108, 19 Receb 1310, s.4.

⁵²⁶ BOA., ML. MKT. d., 443/42, 29 Zilkade 1316.

⁵²⁷ Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, Çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, ss.138-140.

şeklinde bağırdıklarının bildirilmesi üzerine, okul hakkında irade-i senniye'nin ilgili hükmüne göre hukuki işlem yapılması kararlaştırılmıştır⁵²⁸.

Maârif Nezâreti, ruhsatsız olarak açılmış gayrimüslim okullarının ruhsat almaları için 1310 (1893) yılı içinde belli bir süre tanımış, aksi takdirde bu okulların kapatılacağını bildirmiştir. Bu sürenin bitiminde Rum Patrikhanesi, Bâb-ı Âlî'ye müracaat etmiş ve belirlenen sürede İstanbul ve Bursa'da bulunan okullarına ruhsat alınamadığı için sürenin uzatılması talebinde bulunmuşlardır⁵²⁹. Bu durum gayrimüslimlerin ruhsat konusunu çok ciddiye almadıklarını göstermektedir. Bursa'da Yahudi cemaatinin açmış olduğu okulun ruhsatının olup olmadığı konusunda Maârif Nezâreti'nin Hudâvendigâr Vilâyeti idaresi ile yazışması⁵³⁰, Osmanlı Devleti'nin bu okullar üzerindeki denetiminin henüz gerçekleştirilmemiş olduğunun bir göstergesi şeklinde yorumlanabilir. Okul açıldıktan sonra ruhsatının olup olmadığının sorulması, böyle bir yorumun getirilmesine dayanak teşkil etmektedir.

Osmanlı yönetimi, sadece okulların faaliyetleriyle ilgilenmemiş, aynı zamanda gayrimüslim ve yabancıların açtığı okullarda okutulan kitapları da incelettirmiş ve zararlı görülen bazı sayfaları ya düzeltirmiş ya da tamamen kitaptan çıkarttırmıştır. Bu uygulamadan amaç, gayrimüslim vatandaşların Osmanlı yönetimine olan bağlılıklarının zarar görmemesidir⁵³¹.

Bursa'da açılan gayrimüslim okulları, açıktan açığa olmasa da gizli bir misyonerlik faaliyeti içinde oldukları yönünde bir düşünce mevcuttur. Ecnebi (yabancı) okullar içinde Amerikalıların açtıkları okulların bulunması bu düşünceyi kuvvetlendirmektedir. Çünkü Amerikalıların Bursa'da yaşayan bir cemaati bulunmamaktadır. Buna karşılık Mister Bolvadin isimli bir Amerikalı tarafından 1877 yılında Muradiye semtinde "Girls High School" ismi ile Amerikan Kız Koleji kurulmuştur. Okulun rüşdiyye ve yatılı idâfî bölümleri vardı ve okul kaliteli eğitiminin yanında, yabancı dil eğitiminde de büyük başarı göstermiştir. Bundan dolayı Bursalı gayrimüslimlerden büyük ilgi görmüş ve hali vakti yerinde olan Bursalı gayrimüslimler çocuklarını bu okula kaydettirmişlerdi. Gördüğü ilgi

⁵²⁸ BOA, ML. MKT. d., 608/23, 9 Zilkade 1319.

⁵²⁹ Bursa gazetesi, No:105, 27 Cemâziyelâhir 1310, s.3.

⁵³⁰ BOA., ML. MKT. d., 1065/64, 14 Cemâziyelâhir 1326.

⁵³¹ BOA., ML. MKT. d., 464/42, 26 Rebûlâhir 1317.

neticesinde ücreti de yüksek olan okula, maddi durumu iyi olamayan öğrenciler de düşük ücret karşılığında veya ücretsiz olarak kayıt yaptırabiliyordu⁵³².

Bursa’da açılan bu okulun temel hedefi misyonerlik faaliyetlerini legalleştirme ve yaygınlaştırma çalışmalarıdır. Misyonerlerin asıl hedef kitlesi Müslümanlar değil gayrimüslimlerdir. Gayrimüslim cemaatlerin öğrencilerini yalnızca kendi açtıkları okullara gönderme eğiliminde olmaları, aslında misyonerlik faaliyetlerinden duydukları endişenin bir sonucudur. Osmanlı Hükümeti, bu endişelerin farkına varmış olacak ki, taşra şehirlerine gönderdiği bir telgrafta, ulema denilen din bilginlerinin gün geçtikçe sayılarının azalmasına dikkat çekilerek, bu durumun halkın cahil kalmasına neden olduğu ve böylece de misyonerlerin fikirlerine karşı savunmasız kaldıkları bildirilmiştir. Hükümet, halkı misyonerlik faaliyetlerinden korumanın tek yolunun ise eğitim olduğunu ifade etmiştir⁵³³. Ermeni ve Rum okullarının binaları genellikle kiliseleri ile iç içe bulunuyor olması da Osmanlı Hükümeti’nin bu endişesini arttırmıştır. Fransızların açtığı okula ilk zamanlar, idarecileri tarafından Müslüman öğrenci de alınmak istenmiştir. Maârif Vekâleti bu durumun irade-i senniyyeye aykırı olduğunu gerekçe göstererek, Müslüman öğrencilerin bu okula gidemeyeceğini fakat Hristiyan öğrencilerin istedikleri okula gidebileceklerini bildirmiştir⁵³⁴. Bu karardan Osmanlı yönetiminin misyonerlik faaliyetlerinden endişe duyduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Devletin kısmen denetimi dışında ve dış devletlerin maddi destekleri ile gayrimüslim vatandaşların yardımları sayesinde bu okullar, eğitim-öğretim açısından, Müslümanlara yönelik açılan resmi okullardan daha ileri bir konuma geldiler. Osmanlı yönetiminin uyguladığı “Osmanlıcılık” ilkesi başarılı olamamış ve gayrimüslimler kendi açtıkları veya yabancıların açtıkları okullara gitmişlerdir. Bu duruma, devletin Müslümanlara yönelik olarak açmış olduğu resmi okullara, gerekli iyileştirmeleri yapamaması da büyük bir etken olmuştur.

“Peres Augustinus Assomption Fransız Koleji”, Bursa’da İbrâhim Paşa Mahallesi’nde, “Sör Dö Roşarine” ismi verilen Fransız rahibelerin denetimi altındaydı.

⁵³² Raif Kaplanoğlu, **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bursa (1876-1926)**, Avrasya Etnografya Yay., İstanbul, 2006, s.166.

⁵³³ BOA., Y.PRK.MS., 7/23, 13 Ramazan 1318.

⁵³⁴ BOA, ML. MKT. d., 356/41, 24 Zilhicce 1314.

Okul binası, Nakşibend-i Cedîd Vakfı'na ait kiralanmış bir konaktı. Levanten⁵³⁵ Kız ve erkek öğrencilerinin birlikte eğitim gördükleri okulun bünyesinde muayene odası ve küçük bir manastırı bulunmaktaydı⁵³⁶. Katolik Kilisesi'nin gözetiminde faaliyetlerine devam eden okulun, ikisi başlangıç düzeyinde ve ikisi de yüksek düzeyde olmak üzere dört sınıfı vardı. Bu sınıflara ek olarak, akşamları yetişkinlere ders verilen bir sınıfı daha mevcuttu. Bu sınıfa, gündüz faaliyetlerinden sonra kendilerini geliştirmek ve Fransızca öğrenmek isteyen gençler katılıyordu. Okulda eğitim veren dört rahibe, aynı zamanda okul yönetiminden de sorumluydu. Okul yönetimi, büyük olasılıkla, tepki çekmekten korktuğu için okulun kapılarını tüm Bursa halkına açmış ve okula öğrenci alımında hiçbir etnik ve dini ayırım yapmamıştır. Okul mezunlarının birçoğu, Avrupalı devletlerin denetimindeki “Düyun-u Umumiye” de ve “Tütün Reji İdaresi” nde kolayca iş bulabilmekteydiler⁵³⁷.

Müslümanlar, kız çocuklarının okutulmasında çekingen davranmakta iken, Bursa'da yaşayan gayrimüslimler, çocuklarını kız-erkek ayırt etmeden okula göndermekte ve dini eğitimlerinin yanında Avrupalı tarzda eğitim almalarını da sağlamaktaydılar

19. yüzyıl sonlarına doğru Bursa'da İbrahim Paşa Mahallesi'nde açılmış bir kız okulu olan Fille De La Charite isimli Fransız Okulu ise Fransızlar tarafından kurulmuştu ve eğitim faaliyetleri dışında bir düşkünler evi veya yetimler yurdu olarak da faaliyette bulunmaktaydı. Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından kız ve kadınlara hem eğitim hem de barınma imkânı sunulmaktaydı. Okulda Levantenlerden de öğrenci bulunmaktaydı.

Gayrimüslim ve yabancı okullar, zaman zaman düzenledikleri sosyal faaliyetler ile Bursa halkının kimi ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışıyorlardı. Bursa gazetesinin 1893 tarihli sayısında, Amerikan Kız Okulu'nun, geliri Bursa'da yaşayan “fukarâ ve biçâregânı” ya verilmek üzere, oyun ve eğlenceler düzenleyerek, üzerine düşen sosyal sorumluluğu yerine getirdiği ve şehrin yöneticilerinden de övgü aldığından bahsetmektedir⁵³⁸.

Osmanlıca dersi, Müslümanların, gayrimüslimlerin ve yabancıların açtığı tüm okullarda zorunlu olarak okutulan bir dersti. Osmanlıca gramer kurallarının öğretildiği bu derste amaç, dil birliğinin sağlanarak Osmanlılık bincini öğrencilere aşlamaktı. Fakat

⁵³⁵Levanten: Yakın Doğu ülkelerinden olduğu hâlde Avrupalı gibi görünen Hristiyan, tatlı su frengi (**Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu, 2005, s.1305).

⁵³⁶BOA., ML. MKT. d., 697/9, 18 Muharrem 1321.

⁵³⁷ Ersin Serdal Kaplan, **Bursa Mekteb-i İdad-i Mülkisi (Kuruluşu-Gelişimi ve Sosyo Kültürel Hizmetleri)**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof.Dr. Atilla Çetin, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı, Sakarya, 2001, s.15.

⁵³⁸ Bursa gazetesi, No:119, 14 Şevval 1310 (1 Mayıs 1893), s.5.

öğretim kademesi bu konuda sıkıntılıydı. Osmanlıca dersini veren öğretmenler, ikinci bir dil bilmedikleri için gayrimüslim öğrencilerle anlaşmakta zaman zaman sıkıntı yaşamaktaydı. Musevi okuluna Musa Efendi isimli bir Türk, Osmanlıca öğretmeni olarak gönderilmiş, fakat İbranice bilmediği için öğrenciler ile iletişim konusunda birtakım sıkıntılar yaşanmış, dolayısıyla Osmanlıca eğitimi alanında yeterli başarı sağlanamamıştı. Bundan dolayı, Musevi Cemaatı Hahambaşılığı, Osmanlıca Öğretmenliği için Nesim Solomo isimli Bursa İdâdîsi mezunu bir şahsı önermiş, Maârif Nezâreti de bu öneriyi dikkate alarak, önerilen kişinin öğretmenlik konusunda yeterli olup olmadığının Hudâvendigâr Valiliği tarafından araştırılmasını istemiştir⁵³⁹. Bu durum, Osmanlı yönetiminin gayrimüslimlerin talep ve istekleri konusunda ne kadar hassas davrandığını göstermesi açısından önemlidir. Gayrimüslimlerin açtıkları okullarda öğretmen sıkıntısı da önemli bir sorun teşkil ediyordu. 19.yüzyılın ikinci yarısında, pratik yollara başvurularak üst sınıf öğrencilerin, alt sınıfta bulunan öğrencilere öğretmenlik yapması sağlanıyordu. Böylece bu soruna geçici çözümler getirilmekteydi⁵⁴⁰.

Osmanlı idaresi, öğretmen olan gayrimüslim vatandaşlarının Müslim veya gayrimüslimlere yönelik olarak açılmış okullarda öğretmenlik veya idarecilik yapması konusunda herhangi bir kısıtlama getirmemiştir. Kâmil Kepecioğlu, Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşı olan şair ve yazar Hilmi İstapan'ın (Gardikyan), 1883 yılında Ermeni Mektebi'nde önce öğretmen (Osmanlıca Öğretmeni), daha sonra da müdür olarak görev yaptığını söylüyor⁵⁴¹. Arşiv belgelerinde de Hilmi İstapan'ın 1327 (1909) yılında Bursa Ermeni Mektebi'ne, Lisan-ı Osmanî Öğretmeni olarak tayin edildiği görülmektedir⁵⁴².

Gayrimüslim ve yabancıların açtığı okulların Bursa halkına ve Osmanlı yönetimine sağladığı en önemli faydalardan biri, Bursa'da oluşmaya başlayan yabancı sermayenin ihtiyaç duyduğu yabancı dil bilen eleman sıkıntısını gidermek olmuştur. Üstelik Müslüman öğrenciler de bu okulların düzenlemiş olduğu gece kurslarına katılarak kendilerini geliştirme fırsatı bulmuşlardır. Mösyö Veltaz Fransız Okulu tarafından, Fransa'dan bir çorap makinesi getirtmesi⁵⁴³, "Peres Augustinus Assomption Fransız Koleji"nin ülke dışından

⁵³⁹ BOA., ML. MKT. d., 482/15, 23 Safer 1317.

⁵⁴⁰ Kandes, a.g.e., s.152,162.

⁵⁴¹ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.II, s.255.

⁵⁴² BOA., ML. MKT. d.,1099/52, 19 Muharrem 1327.

⁵⁴³ BOA, ML. MKT. d., 592/4, 15 Şaban 1319.

müzik aletleri getirtmesi⁵⁴⁴ ve bu okul mezunlarının birçoğunun, Avrupalı devletlerin denetimindeki “Düyun-u Umumiye” de ve “Tütün Reji İdaresi” nde kolayca iş bulabilmeleri⁵⁴⁵, bu okulların Bursa halkına sunduğu önemli gelişmelerdir.

Bursa’da, II. Abdulhamid döneminde açılmış olan yeni usul okullar, dünyadaki yeni teknolojileri ve uygulamaları şehre getirerek Bursa halkına tanıtmışlar ve Bursa’nın modernleşmesinde önemli ölçüde katkı sağlamışlardır. Ayrıca o dönem için modern sayılabilecek eğitim faaliyetleri ile önce Bursa halkını dikkatini çekmeyi başarmışlar, daha sonra da sözü edilen bu faaliyetler aracılığıyla sosyal değişimin yaşanmasında öncü rol üstlenmişlerdir. Dolayısıyla çalışmanın giriş bölümünde sorulan “Bursa’da yeni usul eğitim vermek amacıyla açılan okullar, Bursa sosyal hayatı üzerinde bir değişime yol açtı mı?” sorusunun cevabı bu şekilde ortaya konulmuş olmaktadır.

2. KÜLTÜREL FAALİYETLER

2.1.Kültürel Faaliyetlerin Öncüleri: Kültür İnsanları

Bursa, Osmanlı Devleti döneminde, birçok değerli sanatçı, şair ve yazar yetiştirmiştir. Kısaca kültür insanları olarak nitelendirdiğimiz bu kişiler, Bursa’da, kültürel gelişmeye öncülük etmişlerdir. Kâmil Kepecioğlu’nun Bursa Kütüğü’nden elde edilen bilgiler neticesinde, II. Abdülhamid döneminde Bursa’da kültürel faaliyetlerde bulunmuş kişiler incelendiğinde⁵⁴⁶ devlet memurları ve askerlerin şehrin kültürel hayatında önemli bir yere sahip oldukları görülmektedir. Sanatçılar içinde ise şairler ön plana çıkmaktadır.

⁵⁴⁴ BOA., ML. MKT. d., 491/36, 7 Zilkade 1317.

⁵⁴⁵ Kaplan, a.g.e., s.15.

⁵⁴⁶ Ahmed Sıdkı Efendi (Vefalı) : Sekiz adet eseri vardır. Eşref Mehmed Bey (Kasapzâde) (öl.1889) : Şairdir. Ticaret reisliğinde bulunmuştur. Eşref Mehmed Paşa (öl.1894): Şairdir ve divanı vardır. Asker kökenli olup Harbiye Reisliği ve valilik yapmıştır. Hakkı Bey (Mehmed Hakkı): Şairdir. Bursa’da çıkan Fevaid gazetesinde şiirleri bulunmaktadır. Hamdi Bey (d.1877 Bursa/Yenişehir): Yazardır. Bursa’da yayınlanan “Fevaid” isimli gazete de manzumeler yazmaya başlamıştır. Sonraki yıllarda İstanbul’da yayınlanan Malumat, Musavver Fen ve Edeb ve İrtika isimli mecmualarda yazıları yayınlanmıştır. “Şukufe-i Şebâb” isimli bir de eseri bulunmaktadır. İdadi mezunudur. Bursa Ziraat Bankası şubesinde birinci sınıf müfettişlik yapmıştır. İbrahim Efendi (Değirmencizade) (öl.1905,İstanbul) : Hattattır. Talik yazısında uzmandır. Ertuğrul Sancağı’nda, yeniden yapılan Hamidiye Camisi’nin kitabesini yazmıştır. İbret Mehmet Efendi (öl.1895, Bursa): Şairdir ve bir divan yazmıştır. Asıl mesleği mahkeme kâtipliği ve müderrisliktir. İsmail Nazif Efendi (öl.1888, Bursa) : Hattattır. İstepan Hilmi (d.1865 Bursa) : Şairdir. Türkçe ve Farsça şiirleri vardır. Bursa Ermeni Mektebi’nde muallimlik ve müdürlük yapmıştır. Kadri Paşa (öl.1886): Şairdir, asıl görevi askerlik olup Mirliva (Tuğgeneral) rütbesindedir. Kemaleddin Mahmud Efendi (Haftız) (öl.1886): Âlim ve şairdir. Düz yazı ile de ilgilenmiştir. Yenişehir Fenar muhacirlerinden olup Bursa’da çıkan Nilüfer gazetesinde yazı işlerinde görev almıştır. K.Torkomyan: Yazardır. İçinde ipek tarihinin anlatıldığı ve 1896 yılında basılan “İpek Böceği Besleme” isiminde bir kitabı vardır. Kendisi Harir Darüttalimi Müdürüdür. Lütfullah Mustafa Efendi (d.1831;öl.1903): Şairdir. “Menakıb-i Mısır” adında bir telifi vardır. Bazı vilâyetlerde vergi müdürlüğü yapmış, Bursa’da eytam müdürlüğünde bulunmuş, kardeşinin ölümü üzerine Morali Tekkesi’ne şeyh olmuştur. Mehmed Şevket Bey (öl.1911): Şairdir. Hudâvendigâr, Bursa ve Ertuğrul gazetelerinde şiirler

Şehirde, yerel basının faaliyete geçmesi ile birlikte, Bursa'nın edebi ve düşünsel alanı da zenginleşmiştir. Şair ve yazarlar, yerel gazete ve dergilerde yazdıkları şiir ve yazıları ile kendilerini tanıtmaya fırsatı bulmuşlardır. Bu şair ve yazarların birçoğu, şehirde bulunan idâdî ve meslek okullarında görev yapan öğretmenlerdi. Edebi ve kültürel niteliği bulunan kişilerin, bu yönlerini daha çok bir hobi veya yan uğraş alanı olarak değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Yaşamlarını ise çoğunlukla başka işler yaparak kazanmışlardır. Şair, yazar, hattat, yayımcı, koleksiyoncu... olarak karşımıza çıkan Bursa'lı aydınların asıl meslekleri ise; asker, idareci, eğitimci, mahkeme kâtibi, ticaret reisi veya mevlevihane şeyhliği gibi o dönem için önemli sayılabilecek görevleri içermektedir.

yazmıştır. Yazma divanı "Koyunlu Ailesi" ndedir. Muhtar Paşa (Gazi Ahmed) (Yazar): Riyaziye (matematik) ile ilgili altı ve tarih ile ilgili bir olmak üzere toplam yedi eseri vardır. Kendisi ünlü Osmanlı komutanıdır. Mustafa Lütfi Efendi: (Moralizâde) Mısır'ın Menakıbnamesi'ni yazmış ve bastırmıştır. Nafiz Ali (d.1871) : Şair olup birçok şiiri vardır. Osman Faiz Efendi (d.1873): Şairdir. Bursa gazetelerinde ve İstanbul'da çıkan Malumat gazetelerinde şiirleri vardır. Mekteb-i Harbiye'den zabıt çıkmıştır. Rıfka İbrahim Efendi: Tasavvuf ile ilgili eser veya eserleri vardır. Rıza Ali Efendi (öl.1905) :Yazardır. Bursalı Rıza Efendi olarak tanınmıştır. "Mesleknâme-yi Hümâyün" isimli tarihi ve siyasi bir eseriyle "Kartalname" isminde (Kartal'da oturduğu için bu ismi vermiştir) bir eseri daha vardır. Fakat iki eseri de basılmamıştır. "Sıdkızâdeler" ailesindedir. Defter-i Hâkanî nazırlığı yapmıştır. 1876 Meclis-i Âyân'ına aza tayin edilmiştir. Salih Efendi (Faiz, Feraizcizâde): Bursalıdır. Şairdir ve Fevaid Mecmuası'nda şiirleri bulunmaktadır. Samî Bey: Şairdir. Bursa idare Meclisi kalemî müsevvidi olarak görev yapmaktaydı. Süleyman Efendi (Şeyh) (öl.1900):Şairdir. "Sıdkızâde" olarak tanınmıştır. Anadolu Harp Ordusu Müsteşarlığı yapmıştır. Serife Hanım (Zibâ Hanım) (öl.1901): Şairdir. "Kâtip Hanım" ismi ile ünlenmiştir. Sakir Efendi (Feraizcizâde), (öl.1911): Yazar ve yayıncıdır. Dilimizin ve harflerimizin ıslahı için "Persenk" isimli bir eser yazmıştır. Mektubî kalemî mümeyyizi olmuş ve sonra Kırklareli tahrirat müdürlüğünde bulunmuştur. Bursa'da Feraizcizâde matbaasını kurmuştur. Nilüfer dergisi, Hudâvendigâr gazetesi ile Gündoğdu mecmuasını yayınlamıştır. Sakir Paşa (öl.1913):Tarihçi ve tiyatro yazarıdır."Yeni Osmanlı Tarihi"(beş cilt), "Salâhaddin Eyyûbî (iki cilt), "Mısır Tarihi" ile Galatasaray Lisesi programına uygun olarak "İslâm ve Osmanlı Tarihi" ni yazmıştır. İnekçilik, arıcılık, sütçülüğe dair birkaç eseri ile "Salâhaddin Eyyûbî" isimli bir de piyesi vardı. Mekteb-i Harbiyeden kurmay çıkmış ve Korgeneralliğe kadar yükselmiştir. Şemseddin Mehmed Efendi (d.1867 Bursa): Yazar ve koleksiyoncudur. Birçok eseri vardır. Tekkelerden bahseden "Yâdigâr-ı Şemsi" ismindeki eserinin yarısı basılmıştır. Diğer eserleri basılmamıştır. Eserlerinin dili Türkçe'dir. Bursa Türk Tarih Encümenliği başkanlığında da bulunmuş ve 1893 yılında Mısır Tekkesi şeyhi olmuştur Nadide hattatların yazılarından oluşan bir koleksiyonu ve bir de kütüphanesi vardır. Lutfî Paşa Tarihi'nin Türkiye'deki tek yazma nüshası bu kişinin kütüphanesinde mevcuttur. Tahir Bey (Mehmed) (d.1861 Bursa): Yazardır."Türklerin Ulûmu ve Fünuna Hizmetleri", "Osmanlı Müellifleri" başta olmak üzere birçok eseri vardır. Bir de kütüphanesi vardır. Harbiye okulunu bitirmiş ve 1908 yılında Bursa Mebusu olmuştur. Sonraki yıllarda Topkapı Sarayı Kütüphanesi müdürlüğü de yapmıştır. Emekliliğinden sonra Melâmî tarikatında şeyh olmuştur. Zeki Dede (d.1821-öl.1879 (1881)): Hattattır. Nesih yazıları çoktur. Osmangazi türbesinin üstündeki yazı ona aittir. Bursa Mevlevihanesi şeyhliğinde bulunmuştur. Ziya Bey (İhtifalci Mehmed): Yazar ve tarihçi. "Bursa'dan Konya'ya Seyahat" isimli bir hatıratı vardır. Bursa'da uzun süre tarih araştırmalarında bulunmuştur Ziya Paşa: Şair ve yazardır. 1878 yılında hastalığı nedeniyle Bursa'ya gelmiş ve Bursa'nın edebiyat dünyasının gelişiminde önemli katkı sağlamıştır.Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.I, s.93; C.II, s.73-C.III, s.164; C.II, s.73; C.II, s.129; C.II, s.138; C.II, s.218; C.II, s.223; C.II, s.238; C.II, s.255; C.II, s.274; C.III, s.33;C.III, s.81; C.III, s.179; C.III, s.206; C.III, s.248; C.III, s.261; C.IV, s.22; C.IV, s.55; C.IV, s.56; C.IV, s.75; C.IV, s.76; C.IV, s.132; C.IV, s.142; C.IV, s.143; C.IV, s.151; C.IV, s.166, C.IV, s.273- Mehmed Ziya, a.g.e., s.91; C.IV, s.281.

Şehrin idarecilerinin, Bursa'nın edebi ve kültürel değerleri kazanması konusunda halka örnek davranışlar sergilediği görülmektedir. Dönemin Hudâvendigâr Valisi Ahmet Vefik Paşa'nın, tiyatro çevirileri yapması, Osmanlı tarihi üzerine kitap yazması ve bir de Osmanlıca sözlük hazırlamış olması bu duruma bir örnek teşkil etmektedir⁵⁴⁷. Vilâyet mektupçusu olarak görev yapan ve aslında şehirde sürgün olarak bulunan Süleyman Nazif de, Bursa yerel gazetelerine yazdığı şiirler ve yetiştirdiği şairler ile Bursa'da edebi hayatın gelişmesine önemli ölçüde katkı sağlamıştır⁵⁴⁸.

Muhacirler, Bursa'nın sadece ekonomik gelişimine değil aynı zamanda kültür hayatının gelişmesine de öncülük etmişlerdir. Murad Emri Efendi de bu muhacirlerden biridir. Bursa'da bir matbaa kurup (Emri Matbaası) bir de Fevâid isimli bir gazete çıkarmıştır⁵⁴⁹. Murad Emri'nin oğlu ise sikke ve pul koleksiyonculuğu yapmış, Bursa'nın ilk koleksiyoncularındandır⁵⁵⁰. Yine bir muhacir olan Murtaza Efendi, bir hattat idi. Çarşıda kendisine ait bir dükkânı vardı⁵⁵¹.

Yerel gazetelerde, yeni çıkan kitapların isimleri, yazarları, nerede bulunabileceği ve fiyatı hakkında okuyucuya bilgiler verilmektedir⁵⁵². Bursa Gazetesi'nde verilen bir ilanda Fransızca dilbilgisi kitabının, altı kuruşluk pul yollandığı takdirde her yere gönderilebileceği belirtilmektedir⁵⁵³. Ders kitapları ile ilgili de birtakım haberlere rastlanılmaktadır. Mudanya Kaymakamı Hasan Fehmi Efendi, içinde ziraat, ticaret ve sanayi bilgileri bulunan bir coğrafya kitabı hazırlayarak yayınlamıştır⁵⁵⁴. Bursa Mekteb-i İdâdî-i Askerî Fransızca Muallimi Kolağası Hacı Zâhid Efendi de "Nev Usûl Coğrafya"

⁵⁴⁷ Ahmed Vefik Paşa (tiyatro çevirmeni ve yazar): Telemak (Molier'den çeviri, tiyatro eseri), Lehçe-i Osmanî (sözlük) ve Fezleke-i Tarih-i Osmanî isimli kitapları bulunmaktadır. Ünlü devlet adamı ve bir dönem Hudâvendigâr Vilâyeti valisidir (Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C:I, ss.94-95).

⁵⁴⁸ Mehmed Tefik, a.g.e., ss.379-381.

⁵⁴⁹ Emri Efendi (Murad): Yayımcı. Bursa'da Fevâid isminde 8 sayfalık bir gazete çıkarmış ve Ulucami karşısında kendi imkânları ile bir de kütüphane açmıştır. Yenişehir Fenarlıdır. 1882 yılında Bursa'ya göç etmiştir (Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.II, s.38).

⁵⁵⁰ Lutfi (d.1878; öl.1897): Koleksiyoncudur. Eski sikke ve pul koleksiyonu vardır. Murad Emri'nin oğludur (Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.III, s.79).

⁵⁵¹ Murtaza Efendi: Hattattır, tahrir ve tezhib ustasıydı. Altın ve gümüş ile işlenmiş dini yazılar yamaktaydı. Kırımlı olup, muhacir olarak Bursa'ya yerleşmiştir. Bursa Gazetesi'nde verilen tanıtım ilanına göre; Bursa'da bulunan dükkânında ucuz ve dayanıklı oda keçeleri, at kamçısı, Çerkes yamacısı, seccâde, kepenek misüllü çeşitli eşya bulunmaktadır. İlanda ayrıca Murtaza Efendi'nin, kendisine getirilen örnek yazının aynısını bire bir taklit edebileceği de belirtilmiştir (Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.III, s.218).

⁵⁵² Bursa gazetesi, No:101, 30 Cemâziyelevvel 1310, s.7.

⁵⁵³ Bursa gazetesi, No:140, 22 Rebülevvel 1311, s.3.

⁵⁵⁴ Bursa gazetesi, No:149, 25 Cemâziyelevvel 1311, s.6.

isminde yine bir coğrafya kitabı yazmıştır⁵⁵⁵. Numûne Mekteb-i İbtidâî öğretmenlerinden Mehmed Nûri Efendi “Müntehab-ı Elifbâ-yı Osmânî” isminde bir kitap bastırmıştır⁵⁵⁶.

Bursa’da, bu dönemde matematik, geometri ve cebir gibi çeşitli bilimsel disiplinler üzerine kitaplar yazmış, baytar veya röntgen uzmanı olarak karşımıza çıkan önemli kültür insanları da bulunmaktadır⁵⁵⁷.

2.2. Görsel Yaşam Mekânı: Tiyatro

Bursa’da ilk tiyatro faaliyetleri, Hudâvendigâr Vilâyeti Valisi Ahmet Vefik Paşa’nın girişimleriyle başlamıştır. Paşa’nın daveti ile İstanbul’dan gelen; Güllü Agop ve Nilyan isimli tiyatro grupları, Bursalı seyircilere Mollier’in oyunlarını sergilemişlerdir⁵⁵⁸. Güllü Agop Tiyatrosu’nun oyuncularından olan Ahmet Fehim de, mesleğinin ilk yıllarında, grupla beraber Bursa’ya gelmiş ve birkaç oyunda görev almıştır. Sonradan ülke genelinde tanınmış bir tiyatro oyuncusu olan Ahmet Fehim, hatıralarını kaleme almış ve Bursa’daki tiyatro yaşamı ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. Hatıralarında, Ahmet Vefik Paşa ile tanıştığını söyleyen oyuncu, paşanın; “Burada kalın, size bir tiyatro yapayım” dediğini ve iki ay içinde eksiksiz şekilde bir tiyatro binası inşa ettirdiğini söylemektedir. Paşanın, tiyatro binasının yapılmasından sonra ise gruba;

“Burada oynayacaksınız ve kira vermeyeceksiniz. Yalnız yılda iki kez Gureba Hastahanesi yararına oyun oynayacaksınız”

şeklindeki sözlerini de aktarmıştır. Paşa, hem Bursa’da bulunan tiyatro grubunun çalışmalarını kolaylaştırmak hem de tiyatro faaliyetlerinin devamlılığını sağlamak için bir de komisyon oluşturmuştur. Tiyatrosevenler Komisyonu (Tiyatro Muhipleri Encümeni) ismi verilen komisyonun üyeleri: Fransız Konsolosu ve çevirmeni, Avusturya-Macar Konsolosu, Aşar Bakanı Wiesenthal, şehir eşrafından Rasim Bey, Şakir Efendi (Feraizcizâde Mehmet Şakir) ve Hoca İbrahim Efendi’dir. Komisyon üyelerinin bir kısmı sahneye konulacak olan oyunu çevirmiş, bir kısmı ise tiyatro grubunun çalışmalarına

⁵⁵⁵ Hudâvendigâr gazetesi, No:1598, 14 Muharrem 1312, s.2.

⁵⁵⁶ Hudâvendigâr gazetesi, No:1619, 14 Cemâziyelâhir 1312, s.3.

⁵⁵⁷ Bursalı Mehmed Tahir Efendi’nin, “Osmanlı Müellifleri” isimli eserinde, II. Abdülhamid döneminde adı geçen Bursalı müelliflerden tespit edilenler ise şunlardır: Ali Bey (Bursalı Ali Sulhi Bey) (Riyaziye, Cebir, Hendese ve Müsellest ve Astronomi, öl.1917, İstanbul). Eşref Mustafa Paşa (Şair, öl.1898, İstanbul). Feyzi Es’ad Bey (Kolağası) (Fizik ve Jeoloji Muallimi, Tıp Uzmanı, öl.1901, İstanbul). (Ülkemizde ilk kez röntgen filmini bu kişi çekmiştir). İbrahim Bey (İbrahim Edhem Bey), (Baytar, öl.1897, İstanbul). Senîh Süleyman Efendi (Bursavî) (Şair, öl.1900, İstanbul); Bursalı Mehmed Tahir Efendi, **Osmanlı Müellifleri**, Haz. A.Fikri Yavuz, İsmail Özen, Meral Yay., İstanbul, 1998, C.II, s.92; C.II, ss.369-370; C.III, s.208; C.III, ss.216-217; C.III, s.252.

⁵⁵⁸ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.I, s.95.

yardımcı olmuştur. Hoca İbrahim Efendi ise, grup üyelerine güzel okuma ve konuşma dersleri vermiştir. Güllü Agop Tiyatro Grubu, Bursa'da dört buçuk yıl kalmış ve bu süre içinde, paşanın Moliere'den çevirip, uyarlamış olduğu 34 oyunu oynamıştır. Ahmet Fehim, tiyatronun ilk gösterimlerinde, halkın Mollier'in oyunlarını benimsemeyip yadırgadığını, fakat sonradan bu oyunları çok beğendiklerini ifade etmiştir. Halkın ilgisini çekmek için Vefik Paşa'nın da tavsiyeleri ile oyun sonlarında oyuncular orkestra eşliğinde şarkı söylemişlerdir⁵⁵⁹.

Yılın dokuz ayı oyun gösteriminde bulunan grup, yaz ayları boyunca toplam üç ay tatil yapmıştır. Bazı günleri yalnızca kadınlara ait olmak üzere, haftanın üç günü temsil vermiştir⁵⁶⁰. Çalıştıkları süre içinde de, bir devlet memuru gibi maaş almışlardır. Ahmet Fehim, ayda iki altın lira aldığını söylemektedir. Vefik Paşa'nın, valilik görevinden alınması ile Güllü Agop ve ekibi Bursa'dan ayrılmak zorunda kalmıştır⁵⁶¹.

Bursa'da biri resmi diğeri özel olmak üzere, iki ayrı tiyatro kumpanyasına ait birer tiyatro salonu vardı. Resmi olan tiyatro salonu, Vali Ahmet Vefik Paşa'nın çalışmalarıyla taştan yaptırılmış olup, Belediye Tiyatrosu ismi ile Sarı Abdullah Mahallesi'nde idi⁵⁶². Tiyatro salonunun önünde küçük bir de bahçesi vardı. Binanın içinde ise büyük bir sahnesi ve çeşitli şekillerde süslenmiş loncaları bulunmaktaydı. Bursa'ya, şehir dışından gelen gruplar, oyunlarını bu salonun sahnesinde sergilemekteydiler. Diğer tiyatro salonu ise Sedbaşı'nda bir otelin zemin katında olup, kullanılmadığı için atıl durumdaydı. Bu salonun ise diğerrinin aksine sahnesi küçüktü fakat loncaları yağlı boyayla işlenmiş nakışlarla süslenmişti⁵⁶³. 1310 (1892/1893) yılı sâlnâmesinde 2, 1316 (1898/1899) yılı sâlnâmesinde ise 3 adet tiyatro binasının bulunduğu bilgisi vardır⁵⁶⁴.

Aleksanyan Efendi'nin başkanlığını yaptığı Osmanlı Dram Kumpanyası, 1310 (1892) yılında Bursa'ya gelmiş ve Nedâmet-i Hakîka, Peçeli Kadın ve Bir Kadının On Senelik Hayatı isimli oyunları sergilemiştir. Bursa gazetesinde yer alan haberde,

⁵⁵⁹ Ahmet Fehim, **Sahnedeki Elli Sene**, Mitos-Boyut Yay., İstanbul, 2002, ss.7-12.

⁵⁶⁰ Ali Özçelebi, "Ahmet Vefik Paşa, Bursa ve Moliere", **Saat, Bursa Suları**, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, Bursa, 2001, s.26.

⁵⁶¹ Ahmet Fehim, a.g.e., s.9,11.

⁵⁶² Hasan Tâib, **Hatıra ya da Bursa'nın Aynası (Hatıra-Yâhud-Mir'ât-ı Burûsa**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Bursa İl Özel İdaresi, İstanbul, 2007, s.96.

⁵⁶³ Şerafeddin Mağmumi, **Bir Osmanlı Doktorun Anıları Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye**, Çev.Cahit Kayra, Büke Yay., İstanbul, 2001, ss. 40-41.

⁵⁶⁴ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 19, Matbaa-i Vilâyet, 1310, ss.311-312.;Def'a 25, 1316, s.263.

oyuncuların rollerinde başarılı olduğu ve seyircileri etkilediği bildirilmektedir⁵⁶⁵. Tiyatro gösterilerine halk yoğun ilgi göstermiş olacak ki, haftada iki gün ve iki ayrı oyun sergilenmiştir. Bursa gazetesinde 1310 (1892) yılı içinde çeşitli dönemlerde yayınlanan oyunlardan bazılarının isimleri ve yayın günleri ise şöyledir: Cuma akşamı; “Paris Paçavracıları”, “El-nüsûn Hazretleri”, “Simon ve Mari”; Pazar akşamı; “Bîgünâh Kızcağız”, “Ladam O Kamelya”, “Pars Fıkrası”; Çarşamba akşamı ; “Kızıl Köprü” ; Cuma akşamı “Dön Gregoryo” isimli oyunlar sahneye konulmuştur. Gazetenin verdiği bilgiye göre bu oyunlar Avrupalı ünlü yazarların romanlarından perdeye aktarılmıştır⁵⁶⁶.

Osmanlı tiyatrosu, bazı geceler oyunlarını hayır işleri için oynamışlardır. Bursa’da yaşayan fakirler menfaatine olmak üzere, Salı gecesi "Paris Fukarâsı" ismi ile bir oyun sergilemişlerdir. Bu oyundan 29 liralık bir gelir elde edilmiş ve ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmıştır⁵⁶⁷.

Bursa gazetesinde Osmanlı Tiyatrosu hakkında yer alan haberde, tiyatronun bazı oyuncularının isimleri verilmiştir: Sisaki Efendi, Aznif Hanım, Pembemciyân Efendi Teberyanis Efendi ve Havlas Efendi⁵⁶⁸.

Osmanlı Tiyatrosu, şehirde büyük ilgi görmüş ve tiyatro grubunun Ramazan ayı boyunca da şehirde kalması yönünde halktan yoğun bir istek gelmiştir. Tiyatro oyuncuları ise bu isteği uygun görmüşler ve aynı zamanda tiyatro salonunun belediye tarafından genişletilmesini istemişlerdir. Oyuncuların bu istekleri olumlu karşılanmış ve dört adet daha lonca yapıldığı gibi, tiyatro salonun her bir yönü boyanmış ve yeniden elden geçirilmiştir. Aynı zamanda salon için yeni bir perde de yaptırılmıştır. Tiyatro, Ramazan ayında “Fazilet Mağlûb Olur mu” isimli bir oyun sergilemiş, dışarıda havanın çok soğuk olmasına rağmen yine büyük bir ilgi görmüştür⁵⁶⁹.

Manakyan Efendi’nin başkanlığını yaptığı Osmanlı Dram Kumpanyası, 1311 (1893) yılında tekrar Bursa’ya gelmiştir. Kör Yahût Öz Evlat Aslına Çeker (Cuma akşamı) isimli oyun bu sene içinde oynanan oyunlardan biridir⁵⁷⁰.

⁵⁶⁵ Bursa gazetesi, Sayı:101, 30 Cemâziyelevvel 1310, s.3.

⁵⁶⁶ Bursa gazetesi, Sayı:102, 20 Cemâziyelâhir 1310, s.3; Sayı: 104, 30 Cemâziyelevvel 1310, s.5.; Sayı:107, 12 Receb 1310, s.4.; Sayı:110, 3 Şaban 1310, s.5.; Sayı:110, 3 Şaban 1310, s.5.

⁵⁶⁷ Bursa gazetesi, Sayı:107, 12 Receb 1310, s.4.

⁵⁶⁸ Bursa gazetesi, Sayı:110, 3 Şaban 1310,s.5.; Sayı: 149, 25 Cemâziyelevvel 1311, s.4

⁵⁶⁹ Bursa gazetesi, Sayı:114, 3 Ramazan 1310, s.4; Sayı:115, 9 Ramazan 1310, s.3

⁵⁷⁰ Bursa gazetesi, Sayı:149, 25 Cemâziyelevvel 1311, s.4.

Bursa, her şehirde olduğu gibi birtakım renkli simalara sahipti. Bunlardan biri Hacı Mercan Ağa ismi ile Bursa halkı tarafından tanınmış bir zenciydi. Kendine has bir giyim tarzı bulunmaktaydı. Elinde büyük bir sopası ve ayaklarında ise salaporyaya benzeyen pabuçları vardı. Düğünlerde kapı bekçiliği yapan bu kişi, Osmanlı Tiyatrosu'nun Bursa'da, oyun sahnelemesiyle beraber, tiyatronun kapı bekçiliğine getirilmiştir⁵⁷¹.

Bursa'ya 1311 (1893) yılında, Komik Hasan Efendi Kumpanyası da gelmiştir. Kumpanyanın başında bulunan Hasan Efendi, müzikli gösteri sunma konusunda şöhret bulmuştur. Kumpanyanın 8 kişilik orkestrasını ise, Mösyö Tony isminde adı duyulmuş bir sanatçı yönetmektedir. Kumpanyanın Bursa'da sergilediği bazı oyunlar şunlardır: Sahte Dilenci (Pazar gecesi), Salıncak Cezâsı (Salı akşamı; komedi,4 perde,1 perde komedy,1 perde kanto), Hayırlı Nasihat (Cuma akşamı, şarkılı oyun, 5 perde), “Çinli Kızı” yâhud “Rüyâ” (Pazar akşamı, operet, 3 perde), Maznûn Bağcı (Salı akşamı, 4 perde), Desîseli Köy Düğünü (Perşembe akşamı, şarkılı 4 perde), Sadâkat Zâyi‘ Olur mu? (Cumartesi akşamı, 4 perde), Âşıklar (Teşrîn-i Evvel'in beşinci Salı akşamı, 4 perde), Hindiya (Teşrîn-i Evvel'in yedinci Perşembe günü akşamı, operet, 4 perde), Deniz Korsanları (Teşrîn-i Evvel'in dokuzuncu Cumartesi akşamı, 4 perde), Pervez Hanımdan Kantolar (müzik ve dans gösterimi), Elmas İfritleri (Salı Akşamı, dram komedi, 5 perde), Penbe Kız (Perşembe akşamı, şarkılı oyun, 3 perde) , Seksen Günde Devr-i Âlem (Cumartesi akşamı, 16 perde) Leyla ile Mecnun (Çarşamba akşamı, trajedi, 6 perde), komedi (1 perde) , kanto (Pervez Hanım tarafından)⁵⁷².

Hudâvendigâr gazetesinde yer alan bir haberden; Komik Hasan Efendi Kumpanyası'nın, 1312 (1895) yılında, Komik Ârif Efendi ismi ile bulunduğu ve İstanbul'dan getirilen yeni sanatçılarla “Çinli Kızı” isimli oyunun sergilendiği anlaşılmaktadır⁵⁷³.

⁵⁷¹ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.III, s.187.

⁵⁷² Bursa gazetesi, Sayı: 140, 22 Rebülevvel 1311, s.3.; Sayı: 141, 29 Rebülevvel 1311, s.7.; Sayı:142, 6 Rebülâhîr 1311, s.7.; Sayı: 144, 20 Rebülâhîr 1311, s.7.; Sayı: 145, 27 Rebülâhîr 1311, s.7.

⁵⁷³ Hudâvendigâr gazetesini, Sayı:1642, 5 Zilhicce 1312, s.3.

2.3. Sergi ve Müze:

Sergi:

II. Abdülhamid döneminde Bursa'da 1322 (1906) ve 1325 (1909) yıllarında olmak üzere iki ayrı sergi düzenlenmiştir.

1322 (1906) Yılı Sergisi:

Bu sergilerden ilki, 19 Ağustos 1322 (1 Eylül 1906) yılında açılışı gerçekleştirilen Bursa Mamulât ve Mahsulât Sergisi'dir. Dönemin Hudâvendigâr Vilâyeti Valisi Tevfik Bey başkanlığında oluşturulan sergi komisyonu, 4-5 aylık bir çalışmadan sonra bu serginin hazırlanmasını sağlamıştır. 1325 (1907/1908) yılı Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi'ne göre bu serginin açılış amaçları; vilâyetin son zamanlarda göstermiş olduğu gelişimi gözler önüne sererek vilâyet genelinde üretilen ürünlerin tanıtımının sağlanması, hızlı bir gelişim gösteren ipek ve havlu üretiminin tanıtımının yapılması ve çiftçilere iyi cins tohum ile yeni ziraat aletleri hakkında bilgi vererek kullanmaları yönünde teşvik etmek, şeklinde belirlenmiştir. Sergideki faaliyetlerin düzenliliğinin sağlanması için komisyon tarafından sergi talimatnamesi hazırlanmıştır. Bu talimatnamede kaymakamlık ve mutasarrıflıkların, sergiye katılacak çiftçi ve tüccarlara destek olunması istenmiştir. Hudâvendigâr Valisi Tevfik Bey, sergiye katılan girişimcileri ödüllendirmek için, birer madalya verilmesi konusunda girişimlerde bulunmuştur⁵⁷⁴.

1322 (1906) yılı sergisi, Bursa Mekteb-i İdâdî-i Mülkiye'nin 21 sınıf ve salonunda gerçekleştirilmiştir. Okulun salonu ile beraber her sınıfı, sergi açılan alana göre isimlendirilmiştir. Sınıflarda, her bölümün temsilcileri gelen ziyaretçilerle ilgilenmiştir. Sâlnâmeye göre, sergide sergilenen ürünlerin hiçbiri yüksek kalitede ürünler değildi. Sergi 41 gün açık kaldıktan sonra 30 Eylül Cumartesi günü sona ermiştir.

Sergide açılmış olan alanlar şunlardır: **1.**Kız mektepleri el işleri **2.**Halıcılık **3.**Antika ve el işleri **4.**İpek kumaşlar **5.**Havluculuk **6.**İpekçilik **7.**Singer dikiş makinası mamulâtı **8.**Reji (tütün tekeli) **9.**Mücevherât ve gümüş kaplar **10.**Bursa Sanayi Mektebi'nin yaptığı işler **11.**Muhtelif İşler ve İstanbul Sanayi Mektebi işleri **12.**Orman ve maden işleri **13.**Saraçlığa ve dericiliğe ait işler **14.**Ziraat âletleri **15.**Şekercilik ve pastacılık **16.**Dokuma

⁵⁷⁴ BOA, Y.MTV. 285/167, 25 Safer 1324.

tezgâhları 17.Toprak mahsulleri 18.Yiyecek mahsulleri 19.Güzel sanatlar 20-21.Kütahya çinileri⁵⁷⁵.

Sergide bu bölümlerin dışında okul bahçesinde yedi ayrı pavyon kurulmuştur. Bu pavyonlar: Çifteler çiftliğinde yetişen at ve kısraklar için ayrılmış bölüm, Bursa'da yapılan kupa ve fayton arabalarının tanıtımı için ayrılan bölüm ile sergiye gelen ziyaretçilerin çeşitli ihtiyaçlarının karşılandığı; çalgıcılar, büfe, kahvehane ve lokanta bölümleridir.

Bursa Ziraat Ameliyat Mektebi'nde yetiştirilmiş tavuklar için ayrılmış bir kafeste kuluçka makinesinin de tanıtımı yapılmıştır. Sergide ayrıca Hereke, Isparta halıları ve Manisa Mamûlat-ı Dâhiliye Ticarethanesi'nin kastor, şopot gibi elbiselik kumaşları da teşhir edilmiştir. Sergi münasebetiyle Acemler'de at koşuları, velespit (bisiklet) yarışları, yaya ve çuval ile olmak üzere koşular ve güreş yarışmaları yapılmıştır.

Okul bahçesi içinde gelen ziyaretçilere sinema gösterimi yapıldığı gibi, Bursa Sanayi Mektebi Mızıka Grubu üyeleri, serginin açık olduğu saatler boyunca nöbetleşe olarak sürekli müzik çalmışlardır. Sergi öğleden önce 4, öğleden sonra 4 ve akşamları da 3.5 saat olmak üzere günde toplam 11.5 saat açık bulundurulmuştur. Haftanın bir günü ise yalnızca kadınların ziyaretine ayrılmıştır⁵⁷⁶.

1322 (1906) yılındaki sergide Bursa kazasından gelen muhtelif eşyadan toplam 525.413 kuruş 30 para kıymetinde eşya sergilenmiş olup bu eşyalardan 69.106 kuruş 10 para kıymetinde eşya satılmıştır⁵⁷⁷.

1325(1909) Yılı Sergisi:

10 Temmuz 1325 (23 Temmuz 1909) - 31 Ağustos 1325 (13 Eylül 1909) tarihleri arasında sergi toplam 53 gün açık kalmıştır⁵⁷⁸.

Sergi komisyonu ise şu şekilde oluşturulmuştur: Başkan: Vali Azmi Bey, Üyeler: Maârif Müdürü Hilmi Bey (sergi müdürü), Umuru Ecnebiye Müdürü Timosion Efendi, Doc Oryon Bank Bursa şubesi Direktörü Saffet Bey, Vilâyeti Nafia Sermühendisi Süleyman Sırrı Bey, Meclis İdaresi Vilâyet Azası Serupyan Efendi, eşraf-ı memleketden Hacı Paşazade Rıza Bey, Belediye Reisi Esteban Saadetyan Efendi, Kâtibi Vilâyet Ahmet

⁵⁷⁵ Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1325, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, s.290.

⁵⁷⁶ Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1325, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, ss.288-296.

⁵⁷⁷ **1322 Yılı Bursa Mamulât ve Mahsulât Sergisi**, Matbaa-i Vilâyet, 1324, s.32.

⁵⁷⁸ Bursa Sergisi, No:10, 10 Kânunusani 1325, s.111.

Münir Bey, Sergi Müdür Muavini Jozef Bey Efendi ve Sergi Müdür Muavini Ojen Bey Efendi⁵⁷⁹.

Sergi komisyonu, sergi açılacak en uygun mekânın belediye binası, bahçesi ve civarı olduğunu tespit etmiş ve belediye binasının boşaltılması için belediye başkanlığına tebligat yapmıştır. Belediye binasının içi ve bahçesinin sergiye hazır hale getirilmesi için birtakım tadilat ve ek bölümler yapılması kararlaştırılmıştır. Raf ve camekân yapımı gibi işler için komisyon, Orman ve Maden Nezareti'yle, Ticaret ve Nafia Nezareti'nden maddi yardım talebinde bulunmuş fakat olumsuz bir yanıt almıştır. Bu yanıt üzerine komisyon, sergi masraflarının karşılanması için, Vali Azmi Bey'in girişimleriyle bir piyango düzenlenmesine karar vermiştir. Piyango biletlerinin aynı zamanda sergiye giriş bileti olarak da kullanılabilmesi sağlandığı için, halk piyangoya büyük bir ilgi göstermiştir⁵⁸⁰. Sergiye giriş ücreti ise, halkın katılımını sağlamak için düşük tutulmuş ve 2 kuruş olarak belirlenmiştir⁵⁸¹.

Komisyon, yapılacak olan düzenlemeler için gerekli olan ücreti piyango yoluyla temin edince, gerekli çalışmalara başlanılmıştır. Bahçenin ortasına bir müzik pavyonu kurulmuş, bahçe ile binanın arka kısmına denk gelen sokağa, Hükümet Caddesi tarafından açılan büyük bir kapı yapılmıştır. Bahçenin diğer kısmı tiyatro gösterileri için ayrılmıştır. Yine bahçe içine gazino ve lokanta yapılarak etrafı kapatılmıştır. Girişin iki tarafına ise birer gişe yapılmıştır. Sergiye gelecek ziyaretçilere görsel zenginlik olması açısından, belediye bölgesinde bulunan dükkânlardan, onarıma ihtiyaç duyulanlar onarılmış ve boyanmıştır. Yapılan tüm hazırlıklardan sonra, 10 Temmuz 1325 (23 Temmuz 1909) günü, Orman Maden ve Ziraat Nazırı Aristidi Paşa ile Vali Azmi Bey açılış konuşmalarını yaparak serginin açılışını gerçekleştirmişlerdir. Açılışa geniş bir halk kitlesi yanında devlet memurları ve askeri yetkililer de katılmıştır⁵⁸².

⁵⁷⁹ Bursa Sergisi, No:2, 17 Temmuz 1325, s.19.

⁵⁸⁰ Bursa Sergisi, No:1, 10 Temmuz 1325, s.6.

⁵⁸¹ Petir Daskalov, Anadolu'ya Bir Bakış (1909), **Bulgar Gözüyle Bursa**, Çev. ve Haz. Hüseyin Mevsim, Kitap Yay., İstanbul, 2009, s.104.

⁵⁸² Bursa Sergisi, No:1, 10 Temmuz 1325, ss.6-7.

Sergiye şehir içinden olduğu gibi şehir dışından da yoğun bir ilgi olmuştur. İstanbul-Mudanya arasında çalışan vapurlar yetersiz kalmış ve bu hatta iki vapur daha ilave edilmiştir. Şehirde bulunan otel ve hanlar ise şehir dışından gelen ziyaretçiler ile tam kapasite dolmuştur⁵⁸³.

Sergi komisyonu, sergi ile ilgili genel kurallar ile katılımcılar ve ziyaretçilerin uyması gereken birtakım kurallardan oluşan 36 maddelik bir talimatname hazırlamıştır. Bu talimatnamenin 14.maddesinde; Salı günlerinin yalnızca kadınlara ayrılmış olduğu ve erkeklerin kabul edilmeyeceği, 15.maddesinde; altı yaşın altındaki çocukların sergiye alınmayacağı, 18.maddesinde ise sergi bünyesinde bir posta şubesinin açıldığı bildirilmiştir. Talimatnamenin 22.maddesinde; sergide sergilenecek ürünlerin altı bölüme ayrılarak teşhir edileceğine dair bilgi mevcuttur. Bu bölümler:1.Sanayi nefise ve vesait ve alatı dersiyeye 2.Sanayi muhtelif 3.Orman ve maden 4.Mensucat 5.Ziraat 6.Mahsulâtı gıdaiyye'dir⁵⁸⁴.

Serginin, Sanayi-i ve Nefise Şubesinde şu ürünler teşhir edilmiştir: Yağlı boya tablolar ve etütler, karakalem ve kabartma resimler, oyma yazılar, Hürriyet Kahramanı olarak kabul edilen Niyazi Bey'in alçıdan heykelleri, yağlı boya tablolar içinde padişahın fotoğrafından kopya edilmiş büyük tasvirleri, Halil Paşa'nın mızraklı süvari askeri ve Bostancı köyünde bir deniz kenarı, Rıza beyin kendine özgü yağlı boya ve akvarel çalışmaları, özellikle Ayasofya Camisi'nin tasviri, Nazmi Bey'in Galata rıhtımı manzarası, Rumeli iskelesi tasviri, Hikmet Bey'in; Tavuklara Yem Veren Kadın, Hakkı Paşa, Bir Kaplan ve İstanbul'da Boğaz İçi Manzarası, Esat Bey'in tarlaya ekin düşürülmesi, Sergüz Efendi'nin; Limoncu, Tenekeci, Köy ve Köylülere Ait Manzara, Fatih Sultan Mehmet'in

⁵⁸³ Bursa Sergisi, No:2, 17 Temmuz 1325, s.19.

Sergiye ziyaret eden ziyaretçiler arasında önemli veya tanınmış kişiler de yer almıştır. Bu kişiler arasında: Orman Maden ve Ziraat Nazırı Aristidi Paşa, Harbiye Nazırı Esbak Ferik Nazım Paşa, 2. Ordu Süvari Fırkası Kumandanı Ferik Prens Aziz Paşa, İdare-i Mahsusa Nazırı Halil Paşa, Şurayı Devlet Azasından Azeriyan Efendi, Emniyeti Umumiye Müdürü Miralay Galip Bey, Bursa Mebusu Hacı Ömer Efendi, Bursa Mebusu Hafız Ahmet Efendi, Bursa Mebusu Sabri Bey, Karahisar Mebusu Rıza Paşa, Karahisar Mebusu Kamil Efendi, Manastır Mebusu Basi Bey, Astabeli Amire Müdürü Binbaşı Şeref Bey, Muharriyn Muktedire-i Osmaniyeden Ahmet Rasim Bey, Gemlik Kaymakamı Refet Bey, Mudanya Kaymakamı Hasan Basri Bey, Ayvalık Kaymakamı İbrahim Hakkı Bey, Pazarköy Kaymakamı Hamza Bey, Esbak Kütahya Muhasebecisi Şemsi Bey, Dersaadet Eşyayı Ayniye Müfettişi ve Mubayaat Memuru Selahaddin Bey, Meclisi Rusumat Azasından Ali Bey, Prens ve Prenses Amede do Proglu Prens ve Prenses Dölonor Doveren Marki – Markiz Dö Potnan Madam Velasto, Mudanya-Bursa Tren Şirketi temsilcisi Mösyö Bodri, Dersaadet Avusturya Seferatı memurlarından Kont Pizani, Times Gazetesi Muhabiri Mister Flib Gav, Çeşitli gazetelerin muhabir ve temsilcileri, Manchester Gardiyan Muhabiri Mister Fanu, Preveze Resumat Nezareti Kimyageri Dr. Osman İzzet Bey ve Bulgaristan'dan gelen 88 kişilik Bulgar heyeti.

⁵⁸⁴ **Bursa Sergisi Talimatname-i Mahsusiye**, Hudâvendigâr Vilâyet Matbaası, 1325, ss.1-8.

gemileri karadan yürüttüğü tasvir tablolar gibi önemli eserler teşhir edilmiştir⁵⁸⁵. Sergi münasebetiyle, bir fotoğraf yarışması düzenlenmiş olup dereceye girenlere mükâfat verilmiştir⁵⁸⁶.

8-13 Ağustos tarihlerindeki ziyaretçi sayısını günlük olarak değerlendirdiğimizde;7 Ağustos 1325 günü 558, 8 Ağustos 586, 9 Ağustos 841, 10 Ağustos 434, 11 Ağustos 754, 12 Ağustos 428, 13 Ağustos 399 olmak üzere bir haftanın toplamı 4000 ziyaretçidir⁵⁸⁷

Sergiden maddi anlamda bir kazanç sağlanmadığı, fakat Bursa'nın ve Bursa'da üretilen ürünlerin tanıtılması açısından yararlı olduğu söylenebilir⁵⁸⁸.

1322 (1906) yılı sergisi ile 1325 (1909) yılı sergisinin hâsılat ve ziyaretçi sayılarını karşılaştırdığımızda; 1322 (1906) yılı sergisine; 27.837 (6025'i kadın; 21.812 erkek) kişi ziyaret etmiş ve eşya satışından toplam 182.625 kuruş 10 paralık bir gelir elde edilmiştir. 1325 (1909) yılı sergisinde ise 32.295 (4207 'i kadın; 28.088'i erkek) kişi ziyaret etmiş ve yine eşya satışından 209.169 kuruş gelir elde edilmiştir⁵⁸⁹.

1893 yılı Mayıs ayında Amerika'nın Chicago şehrinde her türlü sanayi, toprak ve su ürünleri ile madenlerin teşhir edileceği bir serginin açılacağı duyurulmuştur. Osmanlı Devleti de bu sergiye katılma kararı aldığı için, İstanbul Ticaret Odası, Bursa Ticaret Odası'na bir yazı göndererek, teşhir ürünü gönderilmesini istemiştir⁵⁹⁰. Bu sergi için, Hudâvendigâr Vilâyeti dâhilinde de birtakım ürünler, valiliğe gönderilmiştir. Ertuğrul Sancağı'ndan da bu amaçla birkaç parça eşya gönderilmiştir⁵⁹¹. Bursa Ticaret Odası, vilâyet dâhilinde toplanan ve teşhire layık olduğu düşünülen ürünleri İstanbul'a

⁵⁸⁵ Bursa Sergisi, No:7, 21 Ağustos 1325, ss.76-77.

⁵⁸⁶ Bursa Sergisi, No:10, 10 Kânunusani 1325, s.119.

⁵⁸⁷ Bursa Sergisi, No:7, 21 Ağustos 1325, s.72.

⁵⁸⁸ Bursa Sergisi, No:10, 10 Kânunusani 1325, s.114.

Sergi Gelirleri: Sergide satılan eşya bedeli: 211.369 kuruş 10 para; Duhuliye hâsılatı: 45.634 kuruş 20 para; Sinematograf hâsılatı: 11.047 kuruş; Gazino hâsılatı: 9257 kuruş 10 para; Ücreti teşhireye (sergileme ücreti) : 5500 kuruş; Serginin Bitiminde Satılan Sergi Eşyası Bedeli: 21.763 kuruş; Meclis-i Umumi kararıyla devair-i belediye varidatının yüzde biri 23.832 kuruş 10 para; Varidatı Müteferrika (Diğer Gelirler) :706 kuruş; Sergi namına istikraz edilen mebalîğ: 28.000 kuruş 35 para; Genel Toplam: 369.907 kuruş 35 para.

Sergi Giderleri: Gayri ez yüzde beş ve bir eşya sahiplerine verilen: 201.127 kuruş 15 para;Memur ve hademe maaşı: 31.130 kuruş 30 para;Ücraatı maktu: 1620 kuruş ; İnşaat ve tertibat masrafı: 51.394 kuruş, 15 para;İcar bedeli: 4656 kuruş;Memurun ve hademenin elbise masrafı: 6318 kuruş;Açılış günü masrafı: 6442 kuruş 20 para;Sigorta ücreti: 1456 kuruş 10 para;Nakliye masrafı: 4951 kuruş 35 para;İlanat vesairenin basım ücreti: 1066 kuruş ; Çalgıcılara verilen ücret: 17.393 kuruş; Masrafı müteferrika: 14.434 kuruş 10 para;Sergi namına istigraz edilen mebalîğden red edilen: 28.000 kuruş ;Sandık mevcudu: 118 kuruş 20 para **Genel Toplam:** 369.907 kuruş 35 para.

⁵⁸⁹ Bursa Sergisi, No:9, Eylül 1325, s.106.

⁵⁹⁰ Faruk Üsküdarı, **Eski Bursa'dan Notlar**, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, Bursa, 1972, s.139.

⁵⁹¹ Bursa gazetesi, No:101, 30 Cemâziyelevvel 1310, s.4

göndermiştir. Mehmed Ziya'nın verdiği bilgiye göre Karahisar'dan Chicago Sergisi'ne gönderilen ürünler takdire layık görülerek ülke adına bir madalya gönderilmiştir⁵⁹².

Ticaret ve Nafia Nezareti 1909 yılında, sanayi ürünleri üstüne, ülke genelinde bir yarışma düzenlemiş ve hazırlanan talimatnâme'yi de Hudâvendigâr Vilâyeti Valiliği'ne göndermiştir. Valilik talimatnâme gereğince bir komisyon oluşturmuş ve çalışmalara başlamıştır. Yerel gazetelere ilanlar verilerek veya el broşürleri dağıtılarak halkın dikkati çekilmeye çalışılmıştır. Toplam 26 katılımcının katılımı ile gerçekleştirilen yarışmada, dereceye girenlere ödülleri verilmiştir. Bursa Belediyesi de yarışmaya katılan ürünlerden oluşan bir sergiyi, belediye binası içinde açmıştır. Sergide teşhir edilen ürünler ise; fanila, gömlek, kravat, çorap gibi giyim eşyaları ile değişik şekillerde imal edilmiş deri vb. ürünlerdir. Sergide teşhir edilen ürünlerin hepsi Bursa Ticaret Odası tarafından satın alınmıştır⁵⁹³.

Müze:

Azmi Bey, Hudâvendigâr Valisi olmadan önce, Bursa'da maarif müdürü iken, yapmış olduğu çalışmalar ile "Müze-i Hümayun Bursa Şubesi" ismi ile mekteb-i idâfi mülkinin bahçesinde, 19 Ağustos 1320 (1 Eylül 1904) tarihinde müzenin açılışını gerçekleştirmiştir. Açılış tarihi özellikle II. Abdülhamid'in tahta çıkış yıldönümüne denk getirilmiştir. Müzedeki mevcut eserler müslim-gayrimüslim sınıflaması yapılarak, iki ayrı alanda sergilenmiştir. Önemli görülen eski eserler camekânlara ve özel yapılan dolaplara konulmuştur. Müzede bulunan tarihi eserler arasında, mermer kitabe ve heykeller de bulunmaktadır. Bu eserler; Osmanlı, Selçuk, Roma ve Bizans devirlerine aittir. Eserler numaralandırılmış ve bir defterde kayıt altına alınmıştır. 1909 yılına kadar 512 eser kaydedilmiştir. Müzenin bahçesinde de heykel ve kitabe gibi pek çok eser teşhir edilmiştir. Müze giriş ücreti ise iki kuruştur. Bu müze ile ilgili Prof. Gustav Mendel tarafından hazırlanmış olan 190 sayfalık Biruse-i Ati adında bir katalog (İslami eserlerin dışında)⁵⁹⁴, ilk kez 1908 yılında Fransızca olarak Atina'da yayınlanmıştır⁵⁹⁵. Mudanya kazasında da üzerinde insan resmi çizilmiş mermer bir taş bulunarak Bursa müzesine gönderilmiştir.

⁵⁹² Mehmed Ziya, **Bursa'dan Konya'ya Seyahat**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Dr.Levent Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2008, s.288.

⁵⁹³ Üsküdarı, a.g.e., ss.37-38.

⁵⁹⁴ Bursa Sergisi, No:2, 17 Temmuz 1325, s.22-24.

⁵⁹⁵ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.III, ss.258-259.

2.4.Kütüphaneler

Bursa merkezde bulunan kütüphaneler kuruluş açısından değerlendirildiğinde; cami kütüphaneleri, vakıf kütüphaneleri ile tekke, dergâh ve medrese kütüphaneleri olmak üzere üç farklı özellik taşımaktadır⁵⁹⁶.

Camilerde olan kütüphaneler, birtakım kitap meraklılarının yıllarca biriktirdikleri kitaplarını, vakfetmeleri ile gerçekleştirmektedir. Ulucami içinde, camekân ile kapatılmış ve üstü altın yıldızlı oyma çiçekli parmaklıkla çevrilmiş, bir kütüphane vardı. Bu kütüphane içinde ise çok sayıda ve çeşitli alanlarda yazılmış el yazması kitaplar bulunmaktaydı. Bu kitapların büyük bir kısmı ise, Münzevi Abdullah Efendi tarafından vakfedilmiştir⁵⁹⁷. 1787 yılında kütüphaneyi kuran Münzevi Abdullah Efendi, kitapların her ne şekilde olursa olsun cami dışına çıkarılmasını yasaklamıştır. Tatil günleri dışında, isteyen herkese açık olan kütüphaneye bir de mütevellî tayin edilmiş ve kütüphanenin tüm sorumluluğu kendisine bırakılmıştır. Her yıl Şaban ayında kitap sayımı yapılması da kararlaştırılarak, bir ölçüde denetim de getirilmiştir. Kütüphane kurulduktan sonraki dönemlere de bağışlar devam etmiştir. 1267 (1850) yılında Münzevi'nin halifelerinden Hacı Osman Efendi ile 1268 (1852) yılında, Urganî es-seyyid el-hac Ali Efendi ibn el-hac Ahmed bu kütüphaneye kitap bağışında bulunmuşlardır⁵⁹⁸. Şeyh Ahmed Gazzî, Orhan Camisi içerisinde kurulan kütüphaneye yaklaşık 70 kadar kitabı bağışlamış, sonraki yıllarda diğer bağışlarla birlikte kitap sayısı 700 cilde kadar ulaşmıştır⁵⁹⁹. Câmi-i Şerîfe'nin (Câmi-i Muhammediye) kütüphanesinde 118 cilt kitap vardı ve haftada iki gün, Salı ve Cuma günleri öğleden ikindiye kadar genel okuyucuya açık tutulmaktaydı⁶⁰⁰.

Umur Bey'in yaptırmış olduğu camiye vakfettiği 33 cilt Türkçe kitap ile oluşturulan kütüphane, bir vakıf kütüphanesidir. Kitapların korunması ile ilgili sorumluluk ise ücret karşılığında, cami müezzine verilmiştir. Müezzine ek olarak verilen görev; "hâfız-ı kütüb" olarak isimlendirilmiştir. Kütüphane kurulduktan sonraki yıllar da kitap bağışları devam

⁵⁹⁶ Yay.Haz.Yılmaz Akkılıç, Bursa Ansiklopedisi, C.III, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, Bursa, 2002, ss.1096-1097.

⁵⁹⁷ Hasan Tâib, **Hatıra ya da Bursa'nın Aynası Hatıra-Yâhud-Mir'ât-ı Burûsa**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Bursa İl Özel İdaresi, İstanbul, 2007, s.83.

⁵⁹⁸ R.Tuba Çavdar, "Bursa Kütüphaneleri", **Kütüphanecilik Dergisi Belge Bilgi Kütüphane Araştırmaları**, İstanbul Üniv.Edebiyat Fak.,Basımevi, İstanbul, 1989, ss.113-115.

⁵⁹⁹ Hasan Basri Öcalan, "Bursa Dergâh Kütüphaneleri", **Gümüşluden Günümüze Osmanlı Kültüründe Bursa**, Haz. Hasan Basri Öcalan, Türkiye Yazarlar Birliği Bursa Şubesi, İstanbul, 2003, s.78.

⁶⁰⁰ Hüseyin Vassaf, **Bursa Hatırası**, Haz. Mustafa Kara, Bilal Kemikli, Bursa Kültür A.Ş., Bursa, 2010, s.95.

ederek 300'e kadar ulaşmıştır⁶⁰¹. Kütüphanelere, kitap bağışlarının yanında, bazen kütüphane için gerekli bir takım malzeme de bağışlanabiliyordu. Vilâyet Evkâf Muhasebecisi Cumali Bey, Orhan Gazi Camisi Kütüphanesi'ni teftiş ederken, okuyucuların bir hasır üzerinde oturduklarını görmüş ve okuyucuların rahat etmesi için el dokuması bir halı bağışlamıştır⁶⁰².

Tekke, dergâh ve medrese kütüphaneleri, sayıca diğerlerinden daha fazlaydı. Bursa'da Düyun-ı Umumiye nazırlığı yapmış olan Rıfat Bey, kendisine ve kardeşine ait olan kitapları Emir Sultan Tekkesi'ne vakfederek bir kütüphane oluşmasını sağlamıştır⁶⁰³. Medrese kütüphanelerine ise Hüseyin Paşa Medresesi içinde bulunan kütüphane örnek olarak gösterilebilir. Bu kütüphane iki katlı olup, kâğır olarak yapılmıştı⁶⁰⁴.

Şahısların kendi ilgileri ve çabaları sonucunda oluşturdukları şahsi kitaplıkları da Bursa'da kütüphanecilik çalışmaları içinde değerlendirilebilir. Bursa Askeri İdâdîsi'nde uzun yıllar Kozmografya Öğretmenliği yapmış olan Ali Sulhi Bey (Cin Ali olarak tanınır), Coğrafya, Kozmografya ve Riyaziye kitaplarından oluşan, zengin bir kitaplığı bulunmaktaydı⁶⁰⁵. Bursa Ermeni Mektebi öğretmenlerinden İstevan Hilmi'nin de kendine ait bir kitaplığı mevcuttu⁶⁰⁶. Bursa'da Fevaid isimli gazetenin çıkmasını sağlayan Emrî Efendi'nin (Murad) de, İstanbul'dan satın alarak getirdiği kitaplarından oluşan zengin içerikli bir kitaplığı vardı⁶⁰⁷. Mısırî Tekkesi şeyhlerinden Şemseddin Mehmed Efendi'nin, nadide yazma eserlerden oluşan bir koleksiyonu vardı⁶⁰⁸. Asker kökenli olan Tahir Bey (Mehmed) de Bursalı olup kendine ait kitaplığı olan kişilerden biriydi⁶⁰⁹. Bursa'da bu dönemde yeni kurulan ve gelişmeye başlayan mektebi idâdî ve askeri idâdînin de kendilerine ait kütüphaneleri vardı⁶¹⁰. Gayrimüslimler içinde ise, Rumlara ait bir kütüphane vardı. Merkez Rum Okulu'na bağlı olan bu kütüphane "Kayabaşı Kütüphanesi" olarak isimlendirilmişti⁶¹¹.

⁶⁰¹ Çavdar, a.g.m. , ss.103-105.

⁶⁰² Bursa gazetesi, No:782, 29 Zilkade 1324, s.2.

⁶⁰³ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.IV, s.54.

⁶⁰⁴ Hasan Tâib, a.g.e., s.104

⁶⁰⁵ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.I, s.128.

⁶⁰⁶ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.II, s.255.

⁶⁰⁷ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.II, s.38.

⁶⁰⁸ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.IV, s.151.

⁶⁰⁹ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.IV, s.166.

⁶¹⁰ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.III, s.72; C.I, s.143.

⁶¹¹ Vasileios I.Kandes, **Kuruluşundan XIX. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa**, Haz. Selahattin O. Tansel, Gaye Kitabevi, İstanbul, Mart 2009, s.220.

1303 (1885/1886) yılı vilâyet sâlnâmesine göre Bursa'da bulunan kütüphaneler ve kitap sayıları şu şekildeydi: Cami-i Kebir (Ulucami) Kütüphanesi: 1470, Orhan Kütüphanesi: 333, Hüseyin Çelebi Kütüphanesi: 987, Haraççızâde Kütüphanesi: 1236, İsmail Hakkı Kütüphanesi:92, Eşrefzâde Kütüphanesi: 218. Bu kütüphanelerde bulunan kitapların türlerine ait bir cetvel Tablo No:32'de gösterilmiştir. Bu tabloda; Arapça gramer kitapları ile tefsir ve hadis kitaplarının, diğer alanlarda yazılmış olanlardan daha fazla olduğu görülmektedir.

Tablo No:32 Bursa Kütüphanelerinde Bulunan Kitapların Konularına Göre Dağılımı⁶¹²

Kitabın Türü	Eşrefzade	İsmail Hakkı	Haraççızâde	Hüseyin Çelebi	Orhan	Cami-i Kebir (Ulucami)
Musafî Şerif (Kuran-ı Kerim)	-	1	1	4	6	76
Ecza	-	4	-	-	-	59
Tefsir	39	21	105	105	29	125
Hadis	9	5	192	75	28	238
Fıkıh ve Feraiz (Miras hukuku)	14	-	81	33	10	47
Tecvid	1	2	37	15	4	27
Usul-ü Hadis	4	3	6	6	6	8
Usul-ü Fıkıh	2	-	55	33	3	20
Mev'ze (Nasihah)	12	4	90	51	26	58
Tasavvuf	18	6	45	63	30	154
İlm-i Kelam	6	2	64	82	8	48
Sarf ve Nahv (Arap grameri)	20	-	154	114	25	99
Mantık ve meani ve beyan ve aruz ve istiare	15	1	99	117	7	129
Lügat (sözlük)	7	1	49	32	19	50
Tevarih (tarih)	7	3	45	43	20	26
Et-tevavin vel Kasaid (Edebi Kaside)	14	6	17	17	32	24
Evrad-ı Şerife (Dua)	-	1	2	-	1	31
Tıp	1	-	42	22	5	11
Felsefe, Astronomi, Matematik	2	-	56	50	4	23
Edebi türler vs. yazı	4	3	37	34	5	29
Mecmua	1	10	11	32	1	43
Çeşitli Alanlar	42	19	48	59	64	145
TOPLAM	218	92	1236	987	333	1470

⁶¹² Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, Def'a 13, Matbaa-i Vilâyet, 1303, s.404.

Kâmil Kepecioğlu'nun, Bursa Kütüğü isimli eserine göre; Bursa şehir merkezinde bulunan kütüphanelerin kurucuları ve açılış tarihleri şöyledir:

Tablo No:33 Bursa'da Bulunan Kütüphanelerin Kurucuları ile Açılış Tarihleri⁶¹³

KÜTÜPHANENİN ADI	KURUCUSU	VEFAT VEYA TESİS TARİHİ	AÇIKLAMALAR
Ahmed Gazzî	Abdüllâtif Efendi	1831	Orhan'a nakil
Baba Efendi Dergâhı	Şeyh Saîd Efendi	1870	
Eminiye Dergâhı	Şeyh Emin Efendi	1813	
Emir Sultan Dergâhı	Şeyh Tahir	1878	
Haraççızâde	Hacı Hüseyin Ağa		Umumi Kütüphaneye nakil
Hüsameddin Dergâhı	Hüsameddin Efendi	1630	
Hüseyin Çelebi	Amcazade Hüseyin	1713	Orhan'a nakil
İncirli Tekkesi	İzzeddin Efendi	1780	Umumi Kütüphaneye nakil
İsmail Hakkı	İsmail Hakkı	1724	Umumi Kütüphaneye nakil
Mevlevîhane	Mehmet Dede	1853	
Moralı Dergâhı	Şeyh Galip Efendi	1863	
Ulu Cami	Abdullah Efendi	1797	Vakfiyesi,10.12.1782'dedir. 449 Cilt ve 508 adet idi. 4'ü Tıp, 5'i divan ve 4'ü Tarih kitabı olup diğerleri din kitapları idi.

⁶¹³ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.III, s.72.

Tablo No:34 1316 (1898/1899)Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesine Göre Bursa'da Bulunan Kütüphaneler⁶¹⁴

KÜTÜPHANENİN				
İsmi	Yeri	Kurucusu	Kitap sayısı	Tesis tarihi
Bahaeddin Efendi	Bahaeddin Dergâhı	Şeyh Emin Efendi	175	Bilinmiyor
Cami-i Kebir (Ulucami)	Cami-i Kebir	Hacı Abdullah Efendi	2257	1202
Cizyedarzâde	Hisar Mahallesi	Cizyedarzâde Hacı Hüseyin	1566	1170
Eşrefzade	İncirli Dergâhı	Eşrefzade	324	Bilinmiyor
İnebey	İnebey Medresesi	Hüseyin Çelebi	1294	Bilinmiyor
İsmail Hakkı	İsmail Hakkı Dergâhı	İsmail Hakkı	100	Bilinmiyor
Mevlevihane	Mevlevihane Dergâhı	Cenuni	201	Bilinmiyor
Mısri Efendi	Mısri Dergâhı	Morevi Şeyhi Ali Efendi	180	Bilinmiyor
Orhan	Orhan Camii	Şeyh Ahmed Gazi	523	1300

Tablo No:34'e göre, Ulucami'de bulunan eserlerin sayısı, diğer cami ve dergâhlarda bulunanlardan çok daha fazladır. Ulucami'nin, Bursa'nın bir simgesi olarak görülmesi ve değer verilmesi, kitap sayısının fazlalığındaki en önemli nedendir.

Bursa kütüphanelerinden isteyen okuyucu yararlanabiliyordu. Hatta okumak amacıyla kütüphaneden, ödünç kitap da alabiliyorlardı. Fakat Emirî Kütüphanesi, ödünç kitap verme uygulamasında değişikliğe gitmek zorunda kalmıştır. Kütüphaneye abone olmayan hiçbir kimseye kitap verilmeyeceği ilan edildiği gibi, kitap alıp okumak için üye olanlardan bir ay için alınan 20 kuruşa ilave olarak 5 kuruş da depozito alınacağı bildirilmiştir. Kütüphane yönetimi bu uygulamaya gerekçe olarak, ödünç alınan kitapların bazılarının yırtılmış veya ciltleri bozulmuş bir şekilde iade edilmesini göstermiştir⁶¹⁵.

Kütüphanelerden bazıları düzenli olarak okuyucularına hizmet verirken, bazı kütüphanelerin bu durumu aksattığı görülmektedir. Câmî-i Kebîr ve Orhan Gâzî kütüphaneleri, okulların eğitim verdiği günlerde açıldı ve öğrenciler yararlanabilmekteydi. Fakat Haraçsızâde ve İnebey Medresesi Kütüphanesi ile İsmail Hakkı ve Eşrefzâde Dergâhları'nın kütüphaneleri kapalıydı. Bunun gerekçesi ise hâfız-ı kütüb ismi verilen kütüphane görevlilerinin yokluğu veya ihtiyaca cevap veremeyecek kadar az olmasıydı⁶¹⁶.

⁶¹⁴ Hudâvendigâr Vilâyet Salnâmesi, Def'a 25, Matbaa-i Vilâyet, 1316, ss.442-443.

⁶¹⁵ Bursa gazetesi, Sayı:116, 16 Ramazan 1310, s.7.

⁶¹⁶ Bursa gazetesi, Sayı:134, 8 Safer 1311, s.2.

2.5. Yerel Basının Faaliyetleri: Matbaalar, Gazeteler ve Dergiler

Bursa’da ilgili dönem içinde kurulmuş olan matbaalar şunlardır.⁶¹⁷

Vilâyet Matbaası: 1282 (1865) yılında, Hudâvendigâr Vilâyeti Valisi Süreyya Paşa zamanında kurulan, Bursa’nın ilk matbaasıdır. Resmi niteliği bulunan bu matbaada; Türkçe, Rumca, Ermenice ve Fransızca taş harfler ile baskı yapılabiliyordu. Hükümet dairesinin bulunduğu yerin arka tarafında hizmet veriyordu. Hudâvendigâr gazetesi, resmi sâlnâmeler (yıllıklar) ve resmi belgeler bu matbaada basılmaktaydı⁶¹⁸.

1315 (1897/1898) yılına ait Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi’nde, matbaa görevlileri şu şekilde verilmiştir: Müdür Mustafa Nuri Efendi, Sermakinist (Başmakinist) Hamdi Efendi, Litografî Memuru Yusuf Efendi, Yardımcıları: Süleyman Hamdi Efendi, Salih Efendi, Mücellid (ciltçi) Kemaleddin Efendi, Müvezzi’(dağıtıcı) Mehmed Ağa, Muharrir (yazar), mektubi kalemi müsveddelerinden Mümtaz Bey, Ser Mürettib (Baş Dizgici) Mehmed Edhem Efendi, Ser Mürettib Refiki (Baş Dizgici Yardımcıları): Abdülmecid Efendi, Hasan Arslan Efendi, Ahmed Münir Efendi, İsmail Feyzi Efendi, Adil Efendi ve sanayi okulundan iki öğrenci olmak üzere tüm personel 16 kişiydi⁶¹⁹.

Feraizcizâde Matbaası: 1291 (1874) yılında Feraizcizâde Şakir Efendi tarafından kurulmuş olan özel bir matbaa idi. Matbaa, Alacamescid Mahallesi’nde kurulmuştur⁶²⁰. Birçok dilde baskı yapabilmektedir. Nilüfer dergisi bu matbaada basılmıştır⁶²¹.

Emrî Matbaası (Matbaa-i Emrî veya Bursa Matbaası) : 1307 (1889) yılında Murad Emrî tarafından kurulmuş bir özel matbaaydı. Hükümet Caddesi üzerinde, Geyve Hanı içinde faaliyet göstermekteydi⁶²². Bu matbaada da çeşitli dillerde baskı yapmak mümkündü. Bursa gazetesi, Barika-i İrşad gazetesi, Fevaid dergisi Gündoğdu dergisi ve Sanayi risalesi

⁶¹⁷ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.III., ss.111-112. (Vilâyet Matbaasının kuruluş tarihini Kepecioğlu, 1284 (1867) olarak ifade ediyor.1317, 1318 ve 1319 Vilâyet Sâlnâmelerinde ise bu tarih 1282 (1865) olarak gösterilmişken 1321 yılı sâlnâmesinde ise 1284 olarak verilmiştir).

⁶¹⁸ Şerafeddin Mağmumi, **Bir Osmanlı Doktorun Anıları Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye**, Çev.Cahit Kayra, Büke Yay., İstanbul, 2001, ss.47-48.

⁶¹⁹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def’a 24, Matbaa-i Vilâyet, 1315, s.60. (Mürettib: Matbaada harfleri ve yazıyı yerine dizen kişi).

⁶²⁰ Mülazım Abdülkadir, **Bursa Tarihi Kılavuzu**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Levent Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi için Sistem Ofset tarafından Yeşil Şehir Kitaplığı:3, Ankara, 2009,s. 203.

⁶²¹ Mülazım Abdülkadir, a.g.e., s.203.

⁶²² Kepecioğlu, a.g.e., C.II , s.39.

bu matbaada basılmıştır. Mağmumi, bu matbaada kitap ve broşür olmak üzere 40'a yakın eser basıldığını ifade etmektedir⁶²³.

Bu matbaada her türlü kitap, risale ve defter basılabilmekteydi⁶²⁴. Fakat baskı makinelerinin çok eski model olması, yayınlanan gazetelerin hızlı ve düzenli bir şekilde basılmasını engellemekteydi. Bu nedenle, yeni bir matbaa makinesi alınmıştır. Üstelik matbaa, Dâire-i Hükûmet (Hükümet Dairesi) Caddesi'nde, kendisine ait bir binaya taşınmıştır⁶²⁵.

Muin-i Hilâl Matbaası: 1326 (1908) yılında Bursa'da bulunan özel bir şirket tarafından kurulmuştur. Harfler, pedalı bulunan ve motor ile hareket eden bir makine ile basılmaktaydı. Bu makine ile farklı baskı uygulamaları yapılabilmekteydi. Dönemin ileri teknolojisinin bu matbaada kullanıldığı söylenebilir. Haftalık olarak yayınlanan Ertuğrul gazetesi bu matbaada basılmaktaydı⁶²⁶.

1313-1325 (1895-1908) Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmeleri'nin hepsinde, Vilâyet Matbaası, Feraizcizâde Matbaası ve Emrî Matbaası (Matbaa-i Emrî veya Bursa Matbaası) olmak üzere Bursa'da biri resmi ve diğer ikisi özel olmak üzere toplam üç matbaanın ismi geçmektedir. Bu matbaalarda; Türkçe, Rumca, Fransızca ve Ermenice dillerinde eserler basıldığına dair bilgi bulunmaktadır⁶²⁷.

II. Abdülhamid döneminde Bursa'da basılıp, yayınlanan gazete ve dergiler şunlardır:

Hudâvendigâr gazetesi: 8 Şubat 1869 yılında yayın hayatına başlayan Bursa'nın ilk yerel gazetesidir. Vilâyetin, belediyenin ve hükümetin birtakım çalışmalarının, ilanlarının haber ve duyurularının yapıldığı bir gazete olduğu için, resmi özelliğe sahiptir. Bu yönüyle de Bursa'nın ilk resmi gazetesidir. Gazete, başlangıçta yalnızca Çarşamba günleri⁶²⁸ yayınlanmaktaydı. Gazetenin sonraki yıllarda Çarşamba ve Cumartesi günleri olmak üzere haftada iki gün yayın yaptığı anlaşılmaktadır. Bursa'daki tüm yerel gazeteler Türkçe yayınlanmaktadır. Yalnızca, Hudâvendigâr gazetesinin iki yaprağı Türkçe, iki yaprağı ise

⁶²³ Mağmumi, a.g.e., ss.47-48.; Mülazım Abdülkadir, a.g.e., s.204.

⁶²⁴ Bursa gazetesi, No:101, 30 Cemâziyelevvel 1310, s.7.

⁶²⁵ Hudâvendigâr gazetesi, No:1634, 8 Şevval 1312, s.2.

⁶²⁶ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.III, s.210; (Kepecioğlu, Müdafaa isimli bir gazetenin bu matbaada 1908 yılında basıldığını söylüyor fakat başka hiçbir kaynaktan bu gazeteyle ilgili bir bilgi mevcut değil. C.III, s.255).

⁶²⁷ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1313, s.135; 1314, s.428; 1315, s.309; 1317, s.336; 1318, s.234; 1319, s.346; 1321, s.362; 1322, s.338.

⁶²⁸ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 22, Matbaa-i Vilâyet, 1313, s.135.

Ermenice olmak üzere toplam dört yaprak halinde basılmaktadır⁶²⁹. Gazetede yayınlanan okuyucu mektuplarından anlaşıldığına göre, Hudâvendigâr gazetesi yayınlanmaya başlandığı günden itibaren Bursa halkı tarafından ilgiyle karşılanmıştır. Bu ilginin bir sonucu olarak resmi daireler ve okullar gazeteye abone olmaktadır. Gazetenin sayıları, abone olan okurlara ve kurumlara posta ile gönderilmekteydi⁶³⁰.

Nilüfer dergisi: 1887 tarihinde yayınlanmaya başlanan, Bursa'nın ilk dergisidir. Edebiyat ve Fen dergisi olan Nilüfer, 15 günde bir yayınlanmaktaydı. Senelik abonman ücreti on beş kuruştur. Dergi beş yıl yayın hayatını sürdürerek kapanmıştır⁶³¹.

Bursa gazetesi: 18 Ekim 1890 tarihinde Emri Efendi tarafından yayın hayatına başlayan, Pazartesi ve Perşembe günleri olmak üzere haftada iki defa yayınlanan bir gazetedir. Sonraki yıllarda yayın günü sadece Pazartesi günü olarak belirlenmiştir⁶³².

Sanayi: Bir risaledir. 15 günde bir ticaret, ziraat ve sanayi haberleri yayınlamak üzere 5 Teşrinisani 1306 (15 Kasım 1890) tarihinde yayınlanmaya başlamıştır⁶³³.

Fevâid: 1893 yılında yayın hayatına başlayan bir dergidir. Gazetenin sahibi Emri (Murad) Efendi, sekiz sayfa olarak basılan bu gazetenin ilk sayısını ücretsiz olarak okurlarına dağıtmıştır. Dergi 15 günde bir yayınlanmıştır⁶³⁴. Derginin yayın günü 1313 (1895/1896) yılı vilâyet salnâmesinde Perşembe günü olarak gösterilmiştir⁶³⁵. Derginin yayına başladığı ilk yıllarda; nüshası 10 para, yıllık aboneliği ise 6 kuruştur. 15 Kasım 1896 tarihinden itibaren ise gazetenin yayın yönetmenliğine Mehmed Rıfat Bey'in getirilmesi ile gazetenin içeriği zenginleştirilerek 32 sayfaya çıkarılmıştır. Bu durum maliyeti yükselttiği için, derginin satış fiyatına yansımış ve nüshası 20 para, yıllık aboneliği ise 12.5 kuruş olarak belirlenmiştir. Kepecioğlu'nun tespitlerine göre bu dergide şiir ve yazıları yayınlanan, şair ve yazarlar şunlardır: Mehmed Rıfat Bey, Müsteabîzâde İsmet, Muallim Feyzî, Faik Ali, Tevfik Fikret, Bahaeddin, Mehmed Celâl, Tepedelenizâde Kâmil, Receb Vahyi, Askeri Lise öğrencisi Ömer Naci, Cenab Şehabeddin... Sultan Cem'in Divanı ve Azeri'nin Nakşu Hayâlî isimli eserleri, bu dergide süreli olarak yayınlanmıştır⁶³⁶.

⁶²⁹ Mülâzım Abdülkadir, a.g.e., s.202. (Gazete, 30 Aralık 1926 tarihinde yayın hayatına son vermiştir).

⁶³⁰ Mustafa Tayla, **Bursa Basımı (1868-1983)**, Bursa Gazeteciler Cemiyeti Yay., Bursa, 1997, s.18, 21

⁶³¹ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.III, s.275.

⁶³² Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, Def'a 22, Matbaa-i Vilâyet, 1313, s.135; 1315, s.309.

⁶³³ Tayla, a.g.e., s.31.

⁶³⁴ Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1314, Def'a 23, Matbaa-i Vilâyet, s.428.

⁶³⁵ Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1313, Def'a 22, Matbaa-i Vilâyet, s.135.

⁶³⁶ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.II, s.39.

Gündoğdu: 1896 yılında yayınlanmaya başlayan bir dergidir. Feraizcizâde Şakir Efendi tarafından yayınlanan dergi ayda bir defa çıkmaktaydı⁶³⁷.

Barika-i İrşâd: 23 Teşrinievvel 1324 (1908) yılında yayınlanmaya başlayan bir gazetedir⁶³⁸.

Köroğlu: 17 Kasım 1908 yılında yayınlanmaya başlayan bir gazetedir.

Karagöz: 1908 yılında yayın hayatına başlamış, Pazartesi ve Perşembe günleri olmak üzere haftada iki defa yayınlanmış bir gazetedir. 19 Ağustos 1909 tarihinde tek sayı olarak özel bir yayını vardır⁶³⁹.

Müdafaa: 1908 yılında Bursa'da Muin-i Hilâl Matbaasında basılan bir gazetedir⁶⁴⁰.

Bursa Sergisi: Serginin açık olduğu, 10 Temmuz 1325 (1909)-15 Kanunisani 1325 tarihleri arasında haftalık olarak yayınlanmıştır

Bu döneme yakınlığı açısından; 24 Mart 1910 yılında haftalık olarak yayınlanmaya başlayan Ertuğrul gazetesi de bu yayınların içine eklenebilir⁶⁴¹.

Bursa'da, İstanbul'da basılan gazetelere ulaşmak da mümkündür. Bazı kütüphaneler, abone olma karşılığında bu hizmeti okuyucularına sunmaktaydı. Hazine-i Fünûn gazetesinin dağıtım merkezlerinden biri Dersaadet (İstanbul) Asır Kütübhânesi diğeri ise Bursa'da bulunan Kütübhâne-i Emirî idi. Gazete, eki ile beraber toplam 16 sayfaydı. Nüshası 10 paraydı. Yıllık abonman ücreti ise, normalde 10 kuruş iken, Bursa'dan abonman olacaklardan posta ücreti hariç 23 kuruş alınmaktaydı⁶⁴². Aradaki farkı kütüphanenin hizmet bedeli olarak aldığı anlaşılmaktadır. Mağmumi, Bursa kütüphanelerinde aranan pek çok gazetenin bulunabileceğini belirtiyor. Bursa ve İstanbul ile diğeri şehirlerde basılan gazeteler arasında bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşma gereğince yayınlanan her gazete ve dergi karşılıklı olarak, bu şehirlerdeki bazı kütüphanelere gönderilmekteydi. Böylece Bursa halkı, daha çok yayına ulaşma imkânına kavuşmaktaydı. Genel olarak Bursa halkı arasında gazete okuma oranı düşük olduğu için,

⁶³⁷ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, 1314, Def'a 23, Matbaa-i Vilâyet s.428.

⁶³⁸ Tayla, a.g.e., s.36.

⁶³⁹ Tayla, a.g.e., s.45.

⁶⁴⁰ Kepecioğlu, a.g.e., C.III (2009), s.255.

⁶⁴¹ Tayla, a.g.e., 42, 47.

⁶⁴² Bursa gazetesi, No:133, 1 Safer 1311, s.8.

kıraathanelerin bazılarında ve üstelik sınırlı sayıda yayın bulundurulmaktaydı. Belediye bahçesinde bulunan kiraathanede ancak Sabah ve Tarık gazeteleri bulunmaktaydı⁶⁴³.

Hudâvendigâr gazetesinde yer alan bir ilanda, “Mecmûa-ı Edebiyye” isminde bir derginin 28.sayısının basıldığı belirtilmektedir⁶⁴⁴. Fakat bu derginin Bursa'nın yerel dergilerinden biri mi olduğu veya İstanbul'dan aboneler için getirilen bir dergi mi olduğuna dair bir bilgi mevcut değildir.

⁶⁴³ Mağmumi, a.g.e, ss. 47-48.

⁶⁴⁴ Hudâvendigâr gazetesi, No:1948, 3 Safer 1319, s.2.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: KAMU HİZMETLERİ, ULAŞIM VE TİCARİ FAALİYETLER

1.KAMU HİZMETLERİ

1.1.Posta ve Haberleşme Faaliyetleri

Ömer Subhi Bey hatıralarında, Bursa'ya Çarşamba ve Pazar günleri olmak üzere haftada iki defa posta geldiğini bildirmektedir⁶⁴⁵. 16 Nisan 1302 (28 Nisan 1886) tarihinden itibaren ise Perşembe günü hariç, haftanın 6 günü İstanbul-Mudanya arasında düzenli olarak vapur ve posta hizmeti başlamıştır. Üstelik posta hizmetlerine emanet alımı da dâhil edilmiştir⁶⁴⁶. Mehmed Ziya'nın hatıralarından ise Bursa-Konya arasında da düzenli bir posta akışı olduğu anlaşılmaktadır⁶⁴⁷.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmelerinde posta hizmetleri hakkında verilen bilgiler Tablo No:35 ve 36'da gösterilmiştir. Tablolardan anlaşılacağı üzere; vilâyet dâhilinde Bursa Merkez ile beraber toplam yedi posta şubesinin postane ve telgrafhanesinin olduğu görülmektedir. Beş şubenin ise vekâlet ile yönetildiği anlaşılmaktadır. Posta hizmetleri karşılığında elde edilen yıllık gelirler de ise sürekli bir artış gözlenmektedir (Tablo No:37). Bu durum Bursa'daki ticari ve sosyal hayatın canlılığı ile açıklanabilir.

Bursa gazetesinin haberine göre, Posta ve Telgraf Nezâreti tarafından hazırlanmış olan telgraf haritalarına ek olarak posta haritaları da hazırlanmış olduğu ve ilgili şubelere dağıtılacağı yönünde bir haber yer almaktadır⁶⁴⁸.

Bursa Postanesi görevlileri, saat 6'ya (ezan saati ile 12'ye) kadar mektup alımı yapmaktaydı. Postane görevlileri, bu saatten sonra gelenlerin mağdur olmaması için, postanenin dış kapısına bir posta kutusu koyulmasını sağlamışlardır. Böylece isteyenler pulu yapıştırılmış mektuplarını bu kutudan atabileceklerdi⁶⁴⁹. Bursa gazetesinde yer alan bir haberde, mektupların sahiplerine zamanında gönderildiğini ve daha önceden telgrafhanede geceleri kavvâs (oklu asker) ve müvezzi' (posta dağıtıcısı) bulunmaz iken,

⁶⁴⁵ Ömer Subhi, **Ömer Subhi Bey'in Bursa Seyahati Hudâvendigâr Vilayetinde Bir Hafta Seyahat**, Çev.Nezaket Özdemir, Sentez Yay., İstanbul, 2007, s.34.

⁶⁴⁶ BOA, Y.PRK, 11/35, 25 Receb 1303.

⁶⁴⁷ Mehmed Ziya, **Bursa'dan Konya'ya Seyahat**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Dr.Levent Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2008, s.28.

⁶⁴⁸ Bursa gazetesi, No:114, 3 Ramazan 1310, s.6.

⁶⁴⁹ Hudâvendigâr gazetesi, No:1622, 6 Receb 1312, s.4. (Gazetede belirtilmemiş olmasına karşın verilen saatin halk arasında kullanılan ezan saati olma ihtimali yüksektir. Ezan saatine göre 12, akşam saat 6'ya karşılık gelmektedir).

sonradan her gece nöbetçi olarak iki kavvâs ve bir müvezzinin kalmaya başlaması ile telgrafların zamanında sahiplerine ulaştığı bildirilmektedir. Gazete, özellikle Çekirge Postanesi'nde çalışan posta görevlisinin çalışmalarını takdir etmektedir⁶⁵⁰.

Tablo No:35 Vilâyet Dâhilinde Bulunan Posta ve Telgraf Hizmetlerinin İşleyiş Şekli⁶⁵¹

Posta ve Telgrafhanesi bulunan yerler	Yurt içi havalename ve posta paketi kabul edip etmediği	Yurt dışına havalename ve posta paketi kabul edip etmediği	Telgrafhanesi yurt dışı haberleşmesine açık olup olmadığı	Görevli memuru olmayıp satın alma yolu ile idare olunan posta şubeleri	
				Şube isimleri	Bağlı olduğu merkez
Bursa	Eder	Eder	Açıktır	Tirilye	Mudanya
Mudanya	Eder	Eder	Açıktır	Mahmudiye	Eskişehir
Gemlik	Eder	Etmez	Açıktır	Paşalimanı	Erdek
İnegöl	Etmez	Etmez	Değildir	Yeniköy	Pazarköy
Yenişehir	Etmez	Etmez	Açıktır		
Kirmastı	Etmez	Etmez	Değildir		
Mihaliç	Etmez	Etmez	Değildir		

Tablo No:36 Bursa'ya Gelen ve Giden Postaların Günleri ve Geliş - Gidiş Yerleri⁶⁵²

Günler	Bursa'dan Gidiş Yerleri	Bursa'ya Geliş Yerleri
Cumartesi	İstanbul, Yenişehir, Bilecik, Eskişehir, Kütahya, Karahisar, Mudanya, Gemlik, İnegöl	İnegöl, Yenişehir, Bilecik, Eskişehir, Kütahya, Karahisar
Pazar	İstanbul, Mudanya, Gemlik	İstanbul, Mudanya, Gemlik
Pazartesi		İstanbul, Mudanya, Atranos
Salı	İstanbul, Mudanya, Gemlik, Mihaliç, Kirmastı, Bandırma, Balıkesir	İstanbul, Mudanya, Gemlik, Mihaliç, Kirmastı, Bandırma, Balıkesir
Çarşamba	İnegöl, Yenişehir, Bilecik, Eskişehir, Kütahya, Karahisar, Atranos	
Perşembe	İstanbul, Mudanya, Gemlik	İstanbul, Mudanya, Gemlik
Cuma		İstanbul

Tablo No:37 Bursa Postanesinin 1320-1322 Yıllarında Elde Ettiği Hâsılat⁶⁵³

Seneler	Posta Hâsılatı (kuruş)	Telgraf Hâsılatı (kuruş)	Havalename Hâsılatı (kuruş)		Toplam (kuruş)
			Yurt İçi	Yurt Dışı	
1320 (1902/1903)	941.905	496.988	37.436	376	1.476.750
1321 (1903/1904)	992.807	524.295	45.546	438	1.603.086
1322 (1904/1905)	1.035.267	201.443	42.811	569	1.680.090

⁶⁵⁰ Bursa gazetesi, No:127, 19 Zilhicce 1310, s.5.

⁶⁵¹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.297.

⁶⁵² Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.298.

⁶⁵³ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.298.

Tablo No:35, 36 ve 37'e göre; Bursa'nın kazalarının yanında, çevre illeri ve İstanbul ile sürekli ve düzenli bir haberleşme ağı kurmuş olduğu görülmektedir. Yalnızca haftanın iki günü (Pazartesi ve Cuma), Bursa'dan posta hizmeti kabul edilmemektedir. Bursa'nın çevresiyle olan iletişim olanağını artırması, sosyal etkileşimi de beraberinde getirmeye başlamıştır. Daha önceden İstanbul'da olan bir olay Bursa'ya ulaşmıncaya kadar, İstanbul halkı bu olayı çoktan unutmuş olurken, ulaşım ve haberleşme alanında yaşanan ilerlemelerle, artık İstanbul'daki haberler günü birlik Bursa halkına ulaşmaya başlamıştır. Böylece İstanbul'da ortaya çıkan bir yenilik çok kısa süre içinde Bursa'ya ulaşmakta ve Bursa çarşı ve pazarlarını renklendirmektedir.

Tablo No:35'e göre; Osmanlı Hükümeti posta ve telgraf hizmetlerini ülke geneline yaygınlaştırmak istemektedir. Fakat bütçe el vermediği için gerekli tesisleri kurmada ve personel atamada çok büyük sıkıntı yaşamaktadır. Bu duruma pratik bir çözüm bulmak amacıyla, posta hizmetlerini görmesi karşılığında, belli bir süreliğine, genellikle esnaftan birilerine bu iş ihale edilmiştir.

1.2.Konsolosluklar ve Yabancı Memurlar

Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul'da birçok ülkeye ait elçilik binası bulunmaktaydı. Bazı ülkeler, siyasi ve ekonomik çıkarlarını düşünerek Anadolu'nun önemli şehirlerinde konsolosluklar da açmışlardı. Bu konsolosların görevi, ülkeleri ile olan ticari ilişkilerin düzenlenmesi ve kendi vatandaşlarının hak ve hukukunu korumaktı⁶⁵⁴.

Elçilik ve konsolosluk çalışanları, kapitülasyonların vermiş olduğu güvence ile çalışmalarını rahat bir ortam içinde yürütmekteydiler. Bu rahatlık konsolosların Osmanlı memurları üzerinde çeşitli şekillerde baskı kurma veya çeşitli isteklerini yerine getirmeye kadar varabiliyordu. Ebubekir Hâzım Tepeyran hatıralarında, Edirne vali muavinliği yaptığı dönemde (1893), Fransız Konsolosu Albert Pinar'ın, faytonla sokaktan geçerken bir çocuğun attığı ağaç parçasının, faytonun içine düşmesi hadisesini büyük bir olaymış gibi değerlendirip, valilikten tarziye⁶⁵⁵ isteğinde bulunduğunu ve dönemin Edirne valisinin

⁶⁵⁴ Zeynep Dörtok Abacı, "Bursa'daki Yabancı Konsolosluklar", **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009-Bursa)**, Osmangazi Belediyesi, Bursa, 2009, s.240.

⁶⁵⁵ Tarziye: Yapılan kötü bir davranış için özür dileme, gönül alma (**Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu, 2005, s.1910).

de bu isteği yerine getirdiğini söylemektedir⁶⁵⁶. Bursa'daki konsolosların da benzer tutum içinde oldukları bir gerçektir.

Bursa'da birkaç ülkenin konsoloslukları bulunmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında, yabancıların Bursa'ya göstermiş oldukları önem ortaya çıkmaktadır. Bursa'da 1310-1319 (1892-1902) döneminde, İran, Almanya, İngiltere, Avusturya-Macaristan, Rusya, Fransa, İtalya, Yunanistan ve Belçika adına çalışan konsolosluk görevlileri vardı⁶⁵⁷. Bu ülkelerden bazıları, konsolosluk işlerini geçici sürelerle ve vekâlet yoluyla diğer devletlere devir etmişlerdi. Avusturya-Macaristan Devleti'ni 1313-1317 (1893-1900) yılları arasında Almanya, İtalya'yı uzunca bir süre 1310-1319 (1892-1902) Fransa ve Belçika'yı da 1317-1319 (1899-1902) tarihlerinde İngiltere temsil etmişlerdir. Konsolos vekili olarak görev yapan bazı kişilerin ise birden fazla devleti temsil ettikleri de görülmektedir. Mösyö Herman Şöller, uzun yıllar Almanya'nın konsolos vekili olarak çalışmış, bazı dönemlerde ise bu görevine ek olarak Avusturya-Macaristan ve İngiltere devletlerinin de temsilciliğini

⁶⁵⁶ Ebubekir Hâzim Tepeyran, **Hatıralar**, Haz.Faruk İlkan, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1998, ss.183-185.

⁶⁵⁷ Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 1311, ss.130-131; 1313, ss.192-193; 1315, ss.72-74; 1317, ss. 95-96;1319, ss.96-98. **İran**: Ömer Bey, Şehbender: 1310 (1892/1893), 1311 (1893/1894) ve 1313 (1895/1896) Zülfikar Bey, İzmir Baş Şehbenderi: 1315 (1897/1898) Rıza Efendi, Birinci Tercümanlık görevi ile: 1310 (1892/1893), 1311 (1893/1894) 1315 (1897/1898) Şehbender olarak: 1317 (1899/1900), 1319 (1901/1902) Cevad Bey: İkinci Tercüman: 1310 (1892/1893) **Almanya**: Mösyö Herman Şöller, Konsolos Vekili: 1310 (1892/1893), 1311 (1893/1894), 1313 (1895/1896), 1315 (1897/1898), 1317 (1899/1900), 1319 (1901/1902). **İngiltere**: Mösyö Herman Şöller, Konsolos Vekili: 1310 (1892/1893), 1311 (1893/1894), 1313 (1895/1896). Mösyö Edvin Gilbertsen, Konsolos Vekili: 1315 (1897/1898), 1317 (1899/1900), 1319 (1901/1902).Mösyö Ozvald Estork, Tercüman, 1310 (1892/1893), 1311 (1893/1894). **Avusturya-Macaristan**: Mösyö Herman Şöller, Geçici Konsolos Memuru: 1310 (1892/1893), 1311 (1893/1894).Geçici Konsolos Memurluğu Almanya Konsolos Vekiline bağlıdır: 1313 (1895/1896), 1315 (1897/1898), 1317 (1899/1900). Geçici Konsolos Memuru Mösyö Luymer: 1319 (1901/1902). Şefet oğlu Ohannes, Tercüman: 1310 (1892/1893), 1311 (1893/1894). **Rusya**: Mösyö Jan Perdikari, Konsolos Vekili: 1310 (1892/1893), 1311 (1893/1894) 1313 (1895/1896), 1315 (1897/1898), 1317 (1899/1900), 1319 (1901/1902). Mösyö Gurilaki, Birinci Tercüman:1310 (1892/1893), 1311 (1893/1894). Elmas oğlu Ohannes Efendi, Birinci Tercüman:1313 (1895/1896), 1315 (1897/1898), 1317 (1899/1900). Tercüman Jan Elmasyan Efendi, Tercüman:1319 (1901/1902). Mösyö Leonida Kalica, İkinci Tercüman:1310 (1892/1893), 1311 (1893/1894), 1313 (1895/1896), 1315 (1897/1898). **Fransa**: Mösyö Pol Tayye, Konsolos Vekili (Fahri Konsolos rütbesine sahip): 1310 (1892/1893). Mösyö Sirelli, Konsolos Vekili:1311 (1893/1894), 1313 (1895/1896). Mösyö Lakom, Konsolos Vekili:1315 (1897/1898), 1317 (1899/1900). Mösyö Greguar Bey, Konsolos Vekâletine memur (Fahri Konsolos) :1319 (1901/1902). Elmas Oğlu Ohanes, Tercüman:1310 (1892/1893).Hehabdyan Aznif Efendi, Tercüman:1313 (1895/1896). Mösyö Aleksandır Berot, Tercüman:1317 (1899/1900). Mösyö Raul Brott, Tercüman:1319 (1901/1902). **İtalya**: Konsolos Memurluğu: Vekâleten Fransa'ya verilmiştir:1310(1892/1893), 1311 (1893/1894), 1313 (1895/1896), 1315 (1897/1898), 1317 (1899/1900), 1319 (1901/1902).Sandalcı Oğlu Mösyö Yanku, Tercüman:1310 (1892/1893), 1311 (1893/1894), 1315 (1897/1898). Mösyö Raul Brott, Tercüman:1319 (1901/1902). **Yunanistan**: Mösyö Rikaki, Konsolos Vekili:1310 (1892/1893).Antoniyadis İstavro, Konsolos Vekili:1311 (1893/1894), 1313 (1895/1896). Mösyö Caneto, Konsolos Vekili:1317 (1899/1900), 1319 (1901/1902). İstavro Mavromati Efendi, Tercüman:1310 (1892/1893), 1311 (1893/1894), 1313 (1893/1894), 1317 (1899/1900), 1319 (1901/1902). **Belçika**: Mösyö J. Ansiyu, Konsolos Vekili:1313 (1893/1894), 1315 (1897/1898). Geçici Konsolos vekâleti İngiltere Konsolosluğu'na verilmiştir: 1317 (1899/1900), 1319 (1901/1902).

yapmıştır. İran ise bu bölgedeki ticari çıkarlarını düşünerek, Bursa ve İzmir’de bulunan ve şehbender denilen görevliler bulundurmıştır.

Konsolosların etkinlik alanı, temsilcisi oldukları ülkenin şehirdeki etkinlik alanı ile doğrudan ilintilidir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Fransız konsolosunun ön plana çıktığı görülmektedir. Fransızların ipek gelirlerini denetim altına almaları, Mudanya-Bursa Demiryolu’nun işletmesini üstlenmeleri ve şehirde açılmış olan Fransız okullarının varlığı, Fransız Konsoloslugu’nun etkinlik alanının genişlemesini sağlamıştır.

Fransız konsolosluk binası 1850’li yıllarda, Muradiye’de bulunmaktaydı. 19.yüzyılın sonlarında ise Fransız ipek fabrikalarının yoğun olarak bulunduğu bu bölgeden, Irgandı Köprüsü’nün bulunduğu alana çok yakın bir yere taşınmıştır⁶⁵⁸. Konsolosluk binaları gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu bölgelerde kurulmaya özen gösteriliyordu. Alman Konsoloslugu da, Rum ve Yahudilerin yoğunlukta oturduğu Tophane’de bulunmaktaydı. İngilizler, Osmanlı Devleti ile yapmış oldukları ticaret antlaşması ile ticaret hacimlerini artırma gayreti içine düşmüşlerdi. Bu nedenle 1838 yılından itibaren Bursa’da konsolosluk görevlisi bulundurmaya başlamışlardır⁶⁵⁹.

Konsoloslar, şehre yeni atanan üst düzeydeki devlet memurlarına hoş geldin ziyaretlerinde bulunarak, şehrin yöneticileri ile olan ilişkilerini daima sıcak tutmaya çalışmışlardır. Bu yolla siyasi ve ekonomik çıkar elde etme arzusu içinde olmuşlardır. Kendilerine iadeyi ziyaret yapılmadığında ise bunu karşı bir tutum olarak algılamışlardır⁶⁶⁰. Şehir halkı ile de yakınlaşmanın yollarını aramışlar ve davet edildikleri her türlü etkinlikte yer almaya özen göstermişlerdir. 1905 yılında, II. Abdülhamid’in tahta çıkışı kutlamaları çerçevesinde, Bursa’da ilk defa gerçekleştirilmiş olan resmi baloda, şehrin ileri gelenleri ile beraber Bursa’da görev yapan konsoloslar da eşleri ile beraber katılmışlardır. II. Meşrutiyet kutlamalarında da Bursa konsolosları, ayrı ayrı gelerek, tebriklerini sunmuşlardır⁶⁶¹. Bu durum, şehirde farklı ülkelere ait konsolosların rekabet içinde olmalarının bir yansımasıdır. Ahmet Vefik Paşa’nın girişimleri ile kurulmuş olan Tiyatrosevenler Komisyonu (Tiyatro Muhipleri Encümeni) üyeleri arasında Fransız

⁶⁵⁸ Neslihan Dostoğlu, **Osmanlı Döneminde Bursa**, C.I, Akmed, 2001, ss.248-249.

⁶⁵⁹ Dörtok Abacı, a.g.m., ss.242-244.

⁶⁶⁰ Tepeyran, a.g.e., s.184.

⁶⁶¹ Raif Kaplanoğlu, **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bursa (1876-1926)**, Avrasya Etnografya Yay., İstanbul, 2006, s.111,147.

konsolosu ile Avusturya-Macaristan konsolosunun da çevirmen olarak yer alması⁶⁶², görüşümüzü kanıtlar niteliktedir.

Konsoloslar, buldukları bölgelerde zaman zaman ticari ajan olarak da görev yapmışlardır. Kendi ülkeleri lehine siyasi ve ticari faaliyetleri takip etmişler ve birer rapor olarak ülkelere sunmuşlardır. İngiliz konsolosluk raporlarında olduğu gibi⁶⁶³, verilen bilgilerin ayrıntılı ve sayısal ifadelerle desteklenmiş olması, konsolosların etkinlik güçlerinin fazlalığı hakkında bize bilgi vermektedir

2.ULAŞIM VE TİCARİ FAALİYETLER

2.1.ULAŞIM

2.1.1.Alt yapı Hizmetlerinde Yaşanan Modernleşme

Sosyal hayatın vazgeçilmez unsurlarından biri şehir içi yollardır. Mahallelerin birbirleriyle ve aynı zamanda şehrin merkezi kabul edilen Ulucami ve çevresi ile olan iletişimleri, şehir içinde bulunan sokaklar sayesinde sağlanmaktaydı. Fakat Bursa'nın kale içinde kalan kısmında bulunan sokakları çok dardı. Bu alana daha çok evi yerleştirebilmek için sokaklar, bir at arabasının geçebileceği şekilde planlanmıştı. Şehrin büyümesi ile beraber, yerleşim kale dışına taşmış olsa da, sokaklar yine eskiden olduğu gibi geleneksel yapısını korumuş, dar yapılmaya devam etmiştir.

19.yüzyılın ortalarından itibaren ulaşım olanaklarının artması, şehrin Anadolu'nun en büyük yerleşim yerlerinden biri haline gelmesi, şehir içi yollarının kullanımında zorlukların yaşanmasına neden olmuştur. Sokakların darlığı özellikle yangınlarda müdahaleyi güçleştirmiştir. Plansız şehirleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmış olan bu duruma ancak 1855 depreminden sonra müdahale edilebilmiştir. 1855 yılında Bursa'da meydana gelen büyük bir deprem, şehirde birçok binanın yıkılmasına, çok sayıda insanın ölmesine neden olmuştur. Depremlerin yanında şehirde sık sık çıkan yangınlar da yolların genişletilmesinde önemli bir vesile olmuştur. Vali Ahmet Vefik Paşa zamanında, bir

⁶⁶² Ahmet Fehim, **Sahnedeki Elli Sene**, Mitoş-Boyut Yay., İstanbul, 2002, ss.7-12.

⁶⁶³ Zeynep Dörtok Abacı, "İngiliz Konsolosluk Belgeleri Işığında Bursa Ekonomisi", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:11, Bursa, 2006, ss.159-171.

tarafından yıkılmış binaların enkazları kaldırılırken bir taraftan da yollar genişletilmeye çalışılmıştır. Yer Kapı'nın üzerindeki kemer de bu nedenle yıkılmıştır⁶⁶⁴.

Ahmet Vefik Paşa, istimlâk bedellerini ödeyerek pek çok binayı yıktırarak ve Bursa'ya birçok yeni yol ve cadde kazandırmıştır. Maksem-Pınarbaşı yolunu⁶⁶⁵ ve Ulucami'nin güneyinden geçen Saray Caddesi'ni yeniden düzenlemiş, Hükümet Caddesi olarak yeniden açılmasını sağlamıştır⁶⁶⁶. Vali Ahmet Vefik Paşa, Şahadet Camisi'nden ve Yıldız Kahvesi'nden Muradiye'ye kadar olan yolu genişletmiş, hükümet civarı ve Mahkeme Caddesi'nin yollarını yaptırmıştır⁶⁶⁷. Tophane-Hastane 1871-1878, Çekirge-Hamzabey-Kaplıca, Kapı-Zindan, Kapı-Işıklar Yolu 1883 tarihlerinde açılmıştır⁶⁶⁸.

⁶⁶⁴ Mehmed Ziya, **Bursa'dan Konya'ya Seyahat**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Dr.Levent Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2008, s.148.

⁶⁶⁵ Necip Aksop , “Ahmet Vefik Paşa”, **Uludağ**, Sayı: 56/57, Bursa, 1943, s.17.

⁶⁶⁶ Dostoğlu, a.g.e.,C.II, s.462.

⁶⁶⁷ Kâzım Baykal, **2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi**, Özkardeşler Matbaası, Bursa, 1976, s.56,60,100.

⁶⁶⁸ Kâzım Baykal, **Bursa ve Anıtları**, Hâkimiyet Tesisleri, Bursa, 1993, ss.24-25.

Tablo No:38 Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmelerine Göre Bursa Şehir İçinde Yapılan Yollar

YAPILAN YOLUN MEVKİİSİ	Yıllar	Vilâyet İçindeki Yol Uzunluğu (metre)	YAPILAN	YAPILAN KÖPRÜNÜN YAPIM ŞEKLİ	
			YOL	Yarı Kârgir (adet)	Kârgir (adet)
			Şose Uzunluğu (metre)		
Bursa'dan Çekirge ve Acemlere kadar	1310 1892-93	-	4380	1 karışık	11
Hamzabey'den Işıklar'a kadar	1310 1892-93	-	5445	5 karışık	5
Işıklar Yolu	1312 1894-95	-	1058 (tamir)	1 (tamir)	4 (yeni)
Bursa-Çekirge-Acemler	1314 1896-97	-	4380	1 ahşap	15
Bursa-Hamzabey-Işıklar	1314 1896-97	-	5440	-	5
Mahmudiye Caddesi	1314 1896-97	-	3000	1	3
Bursa'dan Hamza Bey- Muradiye -Işıklar-Acemler'e kadar	1315 1897-98	-	12.410	8	38
Mahmudiye Caddesi	1315 1897-98	-	3140	1	15
Bursa'dan Hamza Bey- Muradiye- Işıklar -Acemler mevkisine kadar	1316 1898-99	12.410	12.410	8	38
Mahmudiye Caddesi	1316 1898-99	3014	3014	1	15
Acemler-Çekirge-Teferrüç Hamzabey -Işıklar	1317 1899-00	-	6003 (tamir)	1(tamir)	2 (tamir)
Acemler-Çekirge-Teferrüç-Hamzabey -Işıklar	1318 1900-01	-	853 4647(tamir)	1(tamir)	3 1(tamir)
Acemler-Çekirge-Teferrüç Hamzabey-Işıklar	1319 1901-02	-	5647 tamir	2 tamir	3 tamir
Bursa- Kasr-ı Hümayun-Namazgâh- Teferrüç- Hamzabey-Muradiye-Çekirge-Işıklar-Acemler- Mahmudiye yolu	1321 1903-04	16.280	16.280	-	57
Bursa -Kasr-ı Hümayun-Namazgâh- Teferrüç- Hamzabey-Muradiye-Çekirge- Işıklar-Acemler- Mahmudiye yolu	1322 1904-05	16.280	16.280	-	57
Hamidiye -Bursa Kasr-ı Hümayun- Namazgâh – Teferrüç- Hamzabey -Muradiye –Çekirge- Işıklar- Acemler- Mahmudiye yolu	1323 1905-06	17.680	17.900	10	57
Hamidiye-Mecidiye-Kasr-ı Hümayun-Işıklar- Namazgâh-Teferrüç-Hamzabey-Muradiye-Çekirge- Acemler ve Mahmudiye yolu	1325 1907-08	19.040	18.450	10	60

Tablo No:38'den anlaşılacağı üzere, şehir merkezindeki yolların inşaatına veya bakımına başlandıktan sonra, cadde veya yolların kısım kısım açılışı gerçekleşmekteydi. Günümüzde olduğu gibi, yaya ve trafik akışının daha fazla aksamaması için, açılışlar geciktirilmeden yapılmaktaydı.

Mahmudiye Caddesi, Hudâvendigâr Vilâyeti Valisi Mahmud Celâleddin Paşa zamanında şose (yol) haline getirilmiş ve caddeye valinin ismi verilerek, 15 Nisan 1891 Çarşamba günü törenle açılışı gerçekleştirilmiştir. Mahmudiye Caddesi'nin bitiş noktasına bir de köprü yapılarak Uluyol ismi verilen Mudanya Şosesi ile Anadolu Şosesi birbirine bağlanmıştır⁶⁶⁹. Zafer Meydanı -Tahıl (Cumhuriyet Caddesi), Altıparmak-Merinos Caddesi 1902-1904 yılları arasında yapılmıştır⁶⁷⁰. Ahmed Vefik Paşa ve Ahmed Münir Paşa döneminde inşaatına başlanan Mecidiye Caddesi (Günümüzdeki ismi ile Fevzi Çakmak Caddesi), Vali Reşid Mümtaz Paşa'nın Hudâvendigâr Valiliği'nde bulunduğu 1903-1906 döneminde açılmıştır⁶⁷¹.

Şehir içinde yayaların rahat yürümelerini sağlamak amacıyla yaya kaldırımları da yapılmaya başlanmıştır. Altıparmak-Çekirge yolu üzerine yaya kaldırım bulunmadığı için özellikle yağmurlu havalarda yayaların sıkıntı yaşadıkları anlaşılmış ve bu nedenle sözü edilen yol tamir edildiği gibi yaya kaldırımları da yapılmıştır⁶⁷². Bursa şehir merkezinde 1313 (1895) yılı içinde 10.350 metre şose ve 4000 metre kaldırım tamir ettirilmiş ve 780 m yeni kaldırım yapılmıştır⁶⁷³.

Yolların bozulmuş olan kısımlarının tamir edilmesi için belediye tarafından ihaleler düzenlenmiştir. Altıparmak semtinde bulunan Tuna Hoteli'ni kira ile işletmekte olan Mustafa Efendizâde Hayri Efendi'ye 123.000 kuruş bedeli ile 22 Haziran 1309 (4 Temmuz 1893) tarihinde, Tablo No:39'da görülen şehir içindeki bazı yollar ihale edilmiştir.

Tablo No: 39 İhaleye Çıkarılmış Olan Bazı Şehir İçi Yollar⁶⁷⁴

	Metre
Altıparmak Köprüsü'nden Çekirge Köprüsü'ne kadar tamir	2800
Bademli yönü	150
Çekirge'den Acemlere kadar hendek ve banketlerin tamiri	1150
Bademliden Kara Mustafa Paşa'ya kadar hendek ve banketlerin tamiri	750
Toplam	4850

Bursa gazetesinde yer alan bir makalede, Bursa ve çevresinde yapılan şoselerin düz ve güzel bir şekilde yapılmış olduğu ve eskiden yapılmış olan keçi yollarının artık kullanılmadığı belirtilmektedir. Ticari ve zirai ürünlerin bu yollarla taşındığı ifade edilen

⁶⁶⁹ Kâmil Kepecioğlu, **Bursa Kütüğü**, C.III, Haz. Hüseyin Algül, Osman Çetin, Mefail Hızlı, Mustafa Kara, Asım Yediyıldız, Bursa Kültür A.Ş., Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa, 2009, s.98.

⁶⁷⁰ Baykal, a.g.e., (1993), ss.24-25.

⁶⁷¹ Dostoğlu, a.g.e., C.I, ss.336-339.

⁶⁷² Bursa gazetesi, No:105, 27 Cemâziyelâhir 1310, s.2.

⁶⁷³ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 23, Matbaa-i Vilâyet, 1314, s.301.

⁶⁷⁴ Bursa gazetesi, No:150, 2 Cemâziyelâhir 1311, s.5.

makalede, yolların her ne kadar güzel yapılmış olsa da, zamanla bozulduğu ve onarımı için de çok para harcandığı belirtilmektedir. Gazete, yeni yapılan yolların korunması için bu yollar üzerinde denetim yapmak için kondüktör veya bekçi görevlendirildiği takdirde, her yıl bakım yapılmasına gerek kalmayacağı yönünde bir görüş bildirilmiştir⁶⁷⁵.

Tatarlar Caddesi'nde son bulan bir yolun yapımı için 1901 yılında bir komisyon oluşturulmuştur⁶⁷⁶. Yine aynı yıl, Namazgâh Köprüsü'nden başlayarak, Çekirge yoluna kadar olan 8 Km'lik yolun tamir ve bakımı gerçekleştirilmiştir.

Kâzım Baykal'ın; 6 Şubat 1321 (1902) tarihli Bursa gazetesinde verilen habere dayandırarak verdiği bilgilere göre; Hudâvendigâr Vilâyeti Valisi Reşit Mümtaz Paşa; Hamidiye Caddesi'ni (Şimdiki adı Cumhuriyet Caddesi'dir) açmış, Mecidiye Caddesi'nin yarım kalmış kısmını (Fevzi Çakmak Caddesi'nin Ulucami'den aşağı kısmını) tamamlamıştır. Çakırhamam'dan stadyuma doğru olan caddeyi de Altıparmak Caddesi ismi ile açmıştır⁶⁷⁷.

Şehir içindeki bazı yollara diğer yollara oranla daha bir önem verilmiş, bakım ve onarımları aksatılmamaya çalışılmıştır. Bu yollardan biri de Bursa-Çekirge arasında bulunan kaplıca yoludur. Kaplıca için özellikle bahar aylarında Bursa'ya gelip bu yolu sık bir şekilde kullanacak ziyaretçiler düşünüldüğünden, kaplıca mevsimi gelmeden belediye tarafından bu yolun gerekli bakım ve düzenlemesi yapılmıştır⁶⁷⁸.

1907 yılında şehirde toplam 419 adet cadde veya sokak ile 327 adet çıkmaz sokak ve bir sokaktan diğerine geçişi sağlayan aralıklar bulunmaktaydı⁶⁷⁹. Belediyenin yaptığı yol düzenleme çalışmalarında, çıkmaz sokaklar ve aralıkların bir kısmı kaldırılarak yollar genişletilmiştir. Fakat verilen rakamdan, daha birçok sokağın düzenlenmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Yeni yollar yapılırken, bu yollar üzerinde yeni köprüler de yapılmıştır. Genellikle kârgir veya yarı kârgir olarak yapılan bu köprülerden az da olsa ahşap olarak yapılanı da bulunmaktadır. Eski yolların bakımı sırasında da önceden yapılmış olan eski köprülerin de onarımları gerçekleştirilmiştir. Şehir içi yolların birbirleri ile bağlantısında köprüler önemli

⁶⁷⁵ Bursa gazetesi, No:103, 20 Cemâziyelâhir 1310, s.2.

⁶⁷⁶ Hudâvendigâr gazetesi, No:1972, 25 Receb 1319, s.1.

⁶⁷⁷ Baykal, a.g.e., (1976), s.56,60,100.

⁶⁷⁸ Bursa gazetesi, No:120, 21 Şevval 1310, s.2.

⁶⁷⁹ Mülazım Abdülkadir, **Bursa Tarihi Kılavuzu**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Levent Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009, ss.22-23.

bir işlev görmektedir. Şehirde toplam 24 adet köprü vardı ⁶⁸⁰. Tarihsel süreç içinde yapılmış olan köprüler, yaya ve araç trafiğinin artması ile birlikte, bu yükü kaldıramadıkları için zarar görmeye başlamışlardır. Örneğin; Bursa gazetesinin haberine göre; Namazgâh semti ile Işıklar semtini birbirine bağlayan yol üzerinde bulunan Karınca Deresi Köprüsü tamir edilmediği için, bir kazaya neden olabileceği ve bu nedenle acilen tamir edilmesi gerektiği yönünde belediye, gazete tarafından uyarılmıştır⁶⁸¹. Fakat bu uyarılar dikkate alınmamış olacak ki gazete bir süre sonra aynı uyarıyı tekrarlamış ve bu yolu kullanan mekteb-i idâdî öğrencilerinin ve vatandaşların tehlike altında olduğunu belirtmiştir⁶⁸². Yine aynı gazete de Koca Nâib Mahallesi'ndeki, Dere Mahallesi Köprüsü'nün de harap bir vaziyette olduğu ve fabrikalara koza taşındığı için tehlikenin boyutlarının arttığı ifade edilmiştir⁶⁸³. Sedbaşı Köprüsü ise ancak iki at arabası geçebilecek durumda olduğu için, Tevfik Bey'in valiliği döneminde (1905) genişletilmiştir⁶⁸⁴.

Bursa şehir merkezinde; Sedbaşı Köprüsü'nden Çekirge'ye kadar olan 5 Km uzunluğunda bir tramvay hattı yapmak için, Cemil Bey isimli bir girişimci ve ortakları tarafından imtiyaz talebinde bulunulmuştur. Bu talebe ek olarak, tramvay inşaatı bittikten sonra, gerekli bakım ve onarım işlerinin yürütülmesi için de talepte bulunulmaktaydı. Her iki talep de, Nâfia Nezâreti'nden, Bâb-ı Âli'ye sunulmuş ve buradan da Şûrâ-yı Devlet'e havale edilerek gerekli incelemelerin yapılması istenmiştir⁶⁸⁵.

İstanbul'da şirket sahibi olan Hacı Kâmil Efendi Zade Arif Bey, beygir ile çekilen veya padişah izni olduğu takdirde elektrikle işletilmek üzere, Bursa'da bir tramvay hattı kurulması için, Osmanlı Anonim Şirketi oluşturulması yönünde bir teklifte bulunmuştur. Müteahhit Ali Rıza Bey'de kendisine kefil olmuştur. Fakat anlaşılmayan bir sebepten bu girişim sonuçsuz kalmıştır. 1906 yılında ise İskodralı Mehmet Ali Ağa, bir önceki teklife şehre elektrik getirmeyi de eklemiştir. Hükümet olaya olumlu yaklaşmış ve onay vermiştir. Fakat İskodralı Mehmet Ali Ağa, zaman geçtiği halde tramvay yapımına başlamadığı gibi şehre elektrik de getirmemiştir. Halktan gelen tepkiler üzerine de, İskodralı Mehmet Ali

⁶⁸⁰ Kâzım Baykal, **2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi**, Öz Kardeşler Matb., Bursa, 1976, s.38 (1884-1894-1900).

⁶⁸¹ Bursa gazetesi, No:103, 14 Cemâziyelâhir 1310, s.3.

⁶⁸² Bursa gazetesi, No:116, 16 Ramazan 1310, s.2.

⁶⁸³ Bursa gazetesi, No:128, 26 Zilhicce 1310, s.5.

⁶⁸⁴ Baykal, a.g.e., (1976), s.101.

⁶⁸⁵ Bursa gazetesi, No:123, 13 Zilkade 1310, s.3.

Ağa'nın mukavelesinin fesh edilmesi ve işin Bursa Belediyesi tarafından yapılması gündeme getirilmiştir⁶⁸⁶.

Şehir içinde yeni sokak ve caddelerin açılması, mevcut olanların ise gerekli altyapılarının tamamlanıp yeniden açılması, Bursa'da ilk defa yayalar da düşünülerek kaldırımların yapılması, cadde ve sokakların bağlantısı için yeni köprülerin inşa edilmesi gibi birtakım faaliyetler şehrin modernleşmesine büyük katkı yapmıştır. Şehir içi trafiği rahatladığı gibi Bursa halkının şehir içinde hareketi de kolaylaşmıştır. Yol, kaldırım ve köprü açılışları, merkezi hükümetin direktifleriyle, şehrin idarecileri tarafından hayata geçirilen uygulamalardır. Özellikle gayrimüslim ve yabancı (ecnebi) sermaye, şehirde yeni açtıkları fabrikalar ve işletmelerin ihtiyaç duyduğu yolların yapımı konusunda hükümeti harekete geçirmede başarılı olmuştur. Dolayısıyla, bu faaliyetler planlı ve programlı olmayıp, özellikle gayrimüslim ve yabancıların (ecnebilerin) yoğun talepleri ile şehirde yeni açılmış olan kamu binalarını şehrin merkezine bağlama düşüncesinin bir yansımasıydı. Başka bir deyişle halkın isteği ile oluşmuş, tabandan tavana doğru bir yenilik hareketiydi.

II. Abdülhamid döneminde, Osmanlı Devleti sınırları içinde bir vilâyetten diğerine serbestçe yolculuk etme olanağı bulunmamaktaydı. Yolculuklar ancak "Mürur Tezkeresi" ile sağlanmaktaydı. Yolculuk yapacak kişi, yolculuk gayesini, bağlı bulunduğu şehrin nüfus dairesine bildirir, nüfus cüzdanı ve ikametgâh il muhaberesini göstererek, karşılığında bir belge alırdı. Bu belgeye "Mürur Tezkeresi" ismi verilirdi Bu tezkereyi alma zorunluluğunun, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kaldırıldığı anlaşılmaktadır⁶⁸⁷.

Bursa'yı kazalarına veya diğer şehirlere bağlayan karayolu yapımında görevli başmühendislerin çoğunluğu Müslüman değildi. Örneğin; Bursa-Karahisar yolunun yapımı Başmühendis Mösyö Badyano isimli bir kişinin sorumluluğuna verilmişti⁶⁸⁸. 1856 yılında Hudâvendigâr Vilâyeti Valisi Mehmed Namık Paşa tarafından yaptırılmış olan Bursa-Gemlik yolunun mühendisleri yine Bedyani, Zani, Makir isiminde Eflâklı, Fransız, Beyoğlu levantenlerindendir⁶⁸⁹. 1312 (1894/1895) yılında Bursa-Konya karayolunun tamir ihtiyacı duyulan 9-13.Km ile 15-32.Km olmak üzere toplam 20 Km ve 11 adet menfez ile 2 adet

⁶⁸⁶ Faruk Üsküdarı, **Eski Bursa'dan Notlar**, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, Bursa, 1972, ss.16-17.

⁶⁸⁷ Üsküdarı, a.g.e., ss.28-30.

⁶⁸⁸ Hudâvendigâr gazetesi, (Not: Gazete yırtılmış olduğu için tespit edilemedi) 19 Cemâziyelevvel 1300, 19 Cemâziyelevvel 1300, s.1.

⁶⁸⁹ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.II, s.108.

kemerli köprünün tamiri, yapılan görüşmeler neticesinde yol müteahhitlerinden Hacı Bayar ve Aris Efendi'ye verilmişti⁶⁹⁰.

Aşağıda Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâmeleri'nde verilen bilgilere dayalı olarak hazırlanmış tablolar bulunmaktadır. Bu tabloların tarih sütunu kısmında bulunan tarihler, ilgili salnâmenin tarihini ifade etmektedir. Dolayısıyla verilen tarihler, o zamana kadar yapıp bitmiş yolları göstermektedir.

Tablo No:40 Bursa-Mudanya Yolu

YOL İSMİ	HİCRİ YIL	MİLADİ YIL	YAPILAN YOL (Metre)
Bursa'dan Mudanya Caddesi'ne kadar	1302	1884/1885	29.358
Bursa'dan Mudanya Caddesi'ne kadar	1303	1885/1886	29.358
Bursa-Mudanya	1310	1892/1893	31.000
Bursa-Mudanya	1314	1896/1897	32.000
Bursa-Mudanya	1315	1897/1898	32.000
Bursa-Mudanya	1316	1898/1899	32.000
Bursa-Mudanya ve Trilye-Karaağaç yolu	1321	1903/1904	74.270
Bursa-Mudanya ve Trilye-Karaağaç yolu	1322	1904/1905	74.270
Bursa-Mudanya ve Trilye-Karaağaç yolu	1323	1905/1906	74.270
Bursa Mudanya Trilye Karaağaç yolu	1325	1907/1908	74.270

Bursa-Mudanya yolu, "Ulu Yol" ismi ile İnegöl'e kadar uzatılmıştır. Bursa-Uludağ yolu (33 Km) ise 1904 yılında yapılmıştır⁶⁹¹.

Tablo No: 41 Bursa-Orhaneli (Atranos)-Harmancık Yolu

YOL İSMİ	HİCRİ YIL	MİLADİ YIL	YAPILAN YOL(Metre)
Bursa-Atranos	1302	1884/1885	7622
Bursa-Atranos	1303	1885/1886	8149
Bursa-Atranos	1317	1899/1900	11.484
Bursa-Atranos	1318	1900/1901	19.000
Bursa-Atranos-Harmancık	1319	1901/1902	14.342
Bursa-Atranos-Harmancık-Tavşanlı-Kütahya	1321	1903/1904	67.450
Bursa-Atranos-Harmancık-Tavşanlı-Kütahya	1322	1904/1905	67.450
Bursa-Atranos-Harmancık - Tavşanlı -Kütahya	1323	1905/1906	67.450
Bursa-Atranos-Harmancık-Tavşanlı-Kütahya	1325	1907/1908	77.000

⁶⁹⁰ Hudâvendigâr gazetesi, No:1636, 22 Şevval 1312, s.1.

⁶⁹¹ Kâzım Baykal, **Bursa ve Anıtları**, Hâkimiyet Tesisleri, Bursa, 1993, ss.24-25.

Tablo No: 42 Bursa-Gemlik-Yenişehir Yolu

YOL İSMİ	HİCRİ YIL	MİLADİ YIL	YAPILAN YOL (Metre)
Bursa-Gemlik	1310	1892/1893	34.865
Bursa-Gemlik	1314	1896/1897	34.865
Bursa-Gemlik	1315	1897/1898	34.865
Bursa-Gemlik	1316	1898/1899	23.865
Bursa-Gemlik-Yenişehir	1321	1903/1904	83.710
Bursa-Gemlik-Yenişehir	1322	1904/1905	83.710
Bursa-Gemlik-Yenişehir	1323	1905/1906	83.710
Bursa-Gemlik-Yenişehir-Selöz	1325	1907/1908	89.450

Yeni yapılan Gemlik-Yenişehir yolu üstünde 50 adet köprü yapılmıştır⁶⁹². Kâmil Kepecioğlu, bu köprülerin 1893 yılında yapıldığını söylemektedir⁶⁹³. Bu sözü edilen köprülerden biri de Bursa-Kestel arasında bulunan demir köprüdür⁶⁹⁴.

Tablo No:43 Bursa-Mihaliç-Bandırma Yolu

YOL İSMİ	HİCRİ YIL	MİLADİ YIL	YAPILAN YOL(Metre)
Bursa-Mihaliç	1302	1884/1885	18.718
Bursa-Mihaliç	1303	1885/1886	32.030
Bursa-Mihaliç	1310	1892/1893	65.000
Bursa-Mihaliç	1314	1896/1897	65.000
Bursa-Mihaliç	1315	1897/1898	65.000
Bursa-Mihaliç	1316	1898/1899	65.000
Bursa-Mihaliç-Bandırma	1321	1903/1904	93.260
Bursa-Mihaliç-Bandırma	1322	1904/1905	93.260
Bursa-Mihaliç-Bandırma	1322	1904/1905	93.260
Bursa-Mihaliç-Bandırma	1323	1905/1906	93.260

Bu yol üzerinde, yol güvenliğini sağlamak için bir kule inşa edilmiştir. Bu kulede yol muhafızları kalmaktadır. Tepe Derbendi⁶⁹⁵ ismi verilen kule, Mudanya çıkışında çevreye hâkim bir noktada bulunan tepe üzerinde yapılmıştır. Mudanya'ya yaklaşık 8 Km mesafededir⁶⁹⁶. Derbendi geçtikten sonra, bir dere kenarında arabaların mola verdiği ve yolcuların dinlendiği geçit (Ya da Büyük Bekleme veya Dinlenme) isimli bir yer bulunmaktadır. Yeşil ve ağaçlıklı bir alan olan geçit, tren yolunun faaliyete geçmesi ile önemini kaybetmiştir. Sadece Cuma ve Pazar günleri balık yemek için gelen misafirlerine

⁶⁹² Bursa gazetesi, No:123, 13 Zilkade 1310, s.2.

⁶⁹³ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.II, s.109.

⁶⁹⁴ Mehmed Ziya, a.g.e., s.165.

⁶⁹⁵ Derbent: Geçit Karakolu

⁶⁹⁶ İbnülcemal Ahmet Tevfik, **Velosipet ile Bir Cevelan**, Çev.Cahit Kayra, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2006, ss.33-34.

hizmet vermektedir. Yolun 22.Km'sinde ise yine yeşil bir bölge üzerinde, Küçük Bekleme (Ya da Küçük Dinlenme) isimli bir dinlenme alanı da bulunmaktadır⁶⁹⁷.

Bursa-İnegöl arasında iki yol bulunmaktadır. Biri Yenişehir yolu diğeri ise Aksu yoludur. Aksu yolu diğeri oranla daha kısadır. Bursa-İnegöl yolunun bir bölümü taşlık diğeri bölümleri ise dar ve çukurdur. Ilıca Boğazı'nda, muhafızı olan "Ilıca Derbenti" isminde bir derbent bulunmaktadır⁶⁹⁸.

Bursa'dan Kirmastı'ya (Mustafakemalpaşa) da iki yol gitmektedir. Biri Apolyond Gölü'nün kuzeyinden, diğeri ise Keşiş Dağı'nın kuzey eteklerinden (yani Apolyond Gölü'nün güneyinden). Kuzeydeki yol ise diğeri göre daha uzundu ama daha iyi bir durumdaydı⁶⁹⁹.

Bursa'nın şehir içi ve şehir dışı yollarının yapımında, Hudâvendigâr Vilâyeti Valilerinin büyük emek ve gayretleri bulunmaktadır. Özellikle bu valilerden; Aziz Ahmed Paşa, Ahmed Vefik Paşa ve Reşid Mümtaz Paşa ön plana çıkmaktadır⁷⁰⁰. Çevre şehir ve kazaların Bursa şehir merkezine bağlanması, şehre ulaşımı kolaylaştırdığı gibi şehrin bir çekim merkezi olma özelliğini de artırmıştır. Ticari açıdan önemli iki limana açılan Mudanya ve Gemlik yollarının yapımının yanında, Orhaneli, Harmancık gibi sarp ve engebeli bir araziye kurulmuş olan bu yerleşim yerlerine de yeni yolların yapılmış olması, yöre halkının Bursa'ya daha sık gelişine zemin hazırlamıştır. Fabrika işçilerinin, iş dönemlerinde şehirdeki ipek fabrikalarında çalışmak üzere, köylerinden kalkıp şehre gelmeleri de kolaylaşmıştır.

2.1.2. Taşıma Hizmetleri: Faytonlar, Briçkalar ve Landolar

Bursa'da, şehir içinde ve şehir dışında ulaşımı sağlamak için atlı arabalar kullanılmaktaydı. Arabalara koşulan atların sayısı ve konforlu olup olmamalarına göre çeşitli isimler almaktaydı.

Şehir içinde çok yaygın bir şekilde kullanılan bu arabaların başında faytonlar gelmekteydi. Körüklü, dört tekerlekli bir at arabası olan fayton, tek veya çift at ile çekilmekteydi. Körükleri yarı yarıya ve öne doğru kapanacak şekildeydi. Sürücüsü için, ön

⁶⁹⁷ İbnülcemal Ahmet Tevfik, a.g.e., ss.37-38.

⁶⁹⁸ İbnülcemal Ahmet Tevfik, a.g.e., ss.54, 56-57.

⁶⁹⁹ Ömer Subhi, **Ömer Subhi Bey'in Bursa Seyahati Hüdavendigâr Vilayetinde Bir Hafta Seyahat**, Çev.Nezaket Özdemir, Sentez Yay., İstanbul, 2007, s.40, 42.

⁷⁰⁰ Mülazım Abdülkadir, a.g.e., s.204.

kısımda yüksekte özel olarak yapılmış bir yer vardı⁷⁰¹. Faytonların şehir içindeki durak yerleri Ulucami ve çevresiydi⁷⁰². Lando ve körük arabalarının ahırları ise belediye binasının bulunduğu Millet Bahçesi civarındaydı⁷⁰³. Şehir içinde kullanılan arabalar; briçka, talika ve landolardır⁷⁰⁴. Briçka: “göçmen arabası” denilen yaylı makaslı bir arabadır ve şehir içinde çokça bulunmaktadır. Bir de hızlı yol aldıkları için, “Hasret Kavuşturan” ismi verilen Tatar arabaları vardı⁷⁰⁵.

Lando: “*Tanzimat Dönemi’nden sonra, özellikle yolcu taşımak için kullanılan, dört tekerlekli ve üstü açılır-kapanır, çift körüklü at arabası türüdür*”⁷⁰⁶. Bu arabanın içinde, dingillerle paralel olarak düzenlenmiş karşılıklı iki oturma sırası bulunmaktadır⁷⁰⁷.

Halka açık kupa araba ise hiç yoktur. Ayrıca eşya taşımak için de arabalar bulunmaktadır. Araba ücretleri uygun olmakla beraber, arabacılar dar sokaklara rahatlıkla girebilmekte ve dik yokuşlarda zorlanmamaktadırlar. Bu durum arabacıların ustalıklarından kaynaklanmaktadır⁷⁰⁸.

Özellikle kaplıcalar için gelmiş olan ziyaretçiler genellikle iki hayvan tarafından çekilmekte olan arabalara binmekteydiler⁷⁰⁹. İstendiği takdirde gün boyunca araba kiralanabilmekteydi⁷¹⁰.

Tablo No: 44’de verilen güzergâhlara bakıldığında, at arabalarının şehrin hemen hemen her semtine gittikleri görülmektedir. Ücret fiyatlandırması ise gidilecek mesafe ile yolculuk yapılacak at arabasına göre yapıldığı da bu tablodan anlaşılmaktadır.

⁷⁰¹ Fatma Hayrünissa Hanım, **1896 Baharında Bursa** (Orijinal ismi: Hüdâvendigâr Vilayetinde Kısmen Bir Cevalan) Haz.Nezaket Özdemir, Bursa Kültür A.Ş., Belediyesi, 2010, s.20.

⁷⁰² Mehmed Ziya, a.g.e., s.79.

⁷⁰³ Hasan Tâib, **Hatıra ya da Bursa’nın Aynası (Hatıra-Yâhud-Mir’ât-ı Burûsa)**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Bursa İl Özel İdaresi, İstanbul, 2007, s.85.

⁷⁰⁴ Rochebrune, a.g.e., s.20.

⁷⁰⁵ Ebubekir Hâzım Tepeyran, **Hatıralar**, Haz. Faruk İlkan, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş.İstanbul, 1998, s.46.

⁷⁰⁶ Mehmed Ziya, a.g.e., s.25.

⁷⁰⁷ Fatma Fahrünnisa Hanım, a.g.e., s.15.

⁷⁰⁸ Şerafeddin Mağmumi, **Bir Osmanlı Doktorun Anıları Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye**, I.Basım, Çev: Cahit Kayra, Büke Yayınları, İstanbul, 2001., s.30.

⁷⁰⁹ İbnülcemal Ahmet Tevfik, a.g.e., s.98.

⁷¹⁰ Ömer Subhi, a.g.e., s.16.

Tablo No: 44 Bursa'daki Arabaların İndirme-Bindirme Yerleri ve Ücretleri⁷¹¹

KONAKLAMA YERİ	BİNME YERİ	Lando (kuruş)	Çift Atlı (kuruş)	Tek Atlı (kuruş)
Kaygan, Hükümet, Sedbaşı Köprüsü civârı.	Büyük İstasyon'dan	10	05	03
Çelebi Sultan ve Ermeni Kilisesi ve Müftüönü ve Hoca Alizâde ve İbrâhim Paşa ve Veled-i Habîb ve Reyhan ve Balıkpazarı civarlarıyla Çarşû-yı Kebîr civarında bulunan yerler.	Büyük İstasyon'dan	10	06	03
Hazret-i Emîr, Namazgâh ve Âşıklar, Molla Arap, Karaağaç, Maksim, Pınarbaşı, Hisar içinde bulunan diğer yerler.	Büyük İstasyon'dan	15	08	05
Güvertili, Kaplıcalar, Muradiye, Hamza Bey, Çınarönü, Balıkpazarı, Câmî-i Kebîr civârına ve Uzunçarşî'dan aşağıda bulunan diğer yerler.	Bekleme İstasyonu'ndan	10	05	03
Demirkapı, Hisar içi, Molla Arap, Âşıklar ve diğer yerler.	Bekleme İstasyonu'ndan	15	08	05
Çekirge, Güvertili ve Balıkpazarı'na götürmek için.	Acemler İstasyonu'ndan	10	05	03
Hisar içi, Câmî-i Kebîr ve Sedbaşı civârıyla Uzunçarşî'nin aşağısında bulunan yerler.	Acemler İstasyonu'ndan	15	08	05
Hazret-i Emîr ve Âşıklar ile şehrin diğer yerlerine.	Acemler İstasyonu'ndan	20	12	06
Bursa'da mahall-i ikâmetine sabah getirip bırakmak ve akşamüzeri gelip almak üzere.	Bursa'dan Acemler-Acemlerden	30	16	08
Bursa'dan mahall-i ikâmeti Hisar içi, Maksim, Molla Arap, Âşıklar, Hazret-i Emîr ve civârında bulunan yere kadar sabah getirip bırakmak ve akşam üzeri gelip almak üzere.	Çekirge'den Bursa'ya	20	14	04
Bursa'daki mahall-i ikâmeti bâlâdaki semtlerden başka mahallerde bulunan yere sabah getirip bırakmak ve akşamüzeri gelip almak üzere.	Çekirge'den Bursa'ya	20	10	05

Arabaları saat hesabıyla kullanmak isteyenler, şâyet birinci saati tamamen kullanmayacak olurlar ise ücretini tamâmen vermeye mecbûr idiler. Birinci saatin sonunda arabaları kullanmaya devam edecek olurlarsa, saat başına belirlenmiş olan ücreti ödemek zorundaydılar. Atların tek veya çift olması araba ücretinin belirlenmesinde önemli bir etken olmakla beraber, konfor daha önemli tutulmuş ve landoların fiyatı, çift atlı arabaların iki katına çıkarılmıştır. Arabaların çoğunlukla tren istasyonlarına yolcu taşıdıkları da bu tablodan anlaşılmaktadır. Kaplıca bölgesi olan Çekirge'yi şehir merkezine bütünleştirmek için, önce güzel bir yol yapılmış ve arkasından da bu yol üzerinde düzenli ve hızlı bir şekilde ulaşımı sağlayacak devrin en önemli ulaşım araçlarından biri olan landolar konulmuştur.

⁷¹¹ Bursa gazetesi, No:124, 20 Zilkade 1310, s.4.

Şehir içinde at arabalarının konulduğu ve atların her türlü bakımının yapıldığı ahır veya “arabalık” denilen yerler bulunmaktaydı. Sözü edilen bu yerlerden; 1884 yılında 147, 1900 yılında 144⁷¹² ve 1907 yılında 114⁷¹³ adet tespit edilmiştir.

Şehir içi ulaşımı sağlayan arabacı esnafından birtakım şikâyetler de gelmekteydi. Arabaların kullanımını çocuklara bırakmaları ve çocukların da atları koşturmaları nedeniyle bir kazaya neden olabileceği endişesiyle Bursa gazetesi aracılığıyla yetkililer uyarılmıştır⁷¹⁴.

Bursa-Mudanya arası, at arabası ile üç saat sürmektedir. Özellikle Rumeli’den Bursa’ya gelen muhacirler, taşımacılık işini canlandırmışlardır. Bursa-Mudanya yolunda, “Muhacir arabası” ismi verilen bir çeşit at arabası ile yolcu taşımacılığı yapmışlardır. Mehmed Ziya, sözü edilen bu arabanın geçit ve bozuk yollarda her zaman dingilin kırılma ihtimalinin bulunduğunu ifade etmektedir⁷¹⁵. Bursa-Mudanya yolunda çalışan faytonlar genellikle 4, Tatar arabaları ise 6 yolcu almaktadır⁷¹⁶. Karanlık gecelerde arabanın önüne koydukları fenerler aydınlatmayı sağlıyordu.

Bursa-Gemlik yolu, fayton ile 6 saat sürmektedir. İşlek bir yol olduğu için, bu yolun bakım ve onarımına önem verilmiştir. Bursa-Gemlik yolu, Gemlik’e 10 Km mesafede ortası yıkılmış olan bir surun içinden geçmektedir⁷¹⁷.

Bursa-Balıkesir arasında çalışan yaylı araba yoktu⁷¹⁸. Sadece Bursa-Bandırma yolunda yaylı ve makaslı talika ile yolculuk yapılabiliyordu. Önü açık olan bu arabalar yazın rahat olmakla beraber, kışın çok soğuk aldığı için yolcularını rahatsız edebiliyordu⁷¹⁹.

Bursa ve çevresinde yeni yolların yapılması ve mevcut yolların da onarılıp iyileştirilmesi sonucunda, bu yollar üstünde yeni bir ulaşım aracı olan bisiklet kullanılmaya başlanmış ve kullanıcı sayısı da gün geçtikçe artmıştır⁷²⁰.

⁷¹² Kâzım Baykal, **2000 Yıllık Bursa’nın Belediyesi**, Öz Kardeşler Matb., Bursa, 1976, s.38 (1884-1894-1900).

⁷¹³ Mülazım Abdülkadir, **Bursa Tarihi Kılavuzu**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Levent Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009, ss.22-23.

⁷¹⁴ Bursa gazetesi, No:122, 5 Zilkade 1310, s.2.

⁷¹⁵ Mehmed Ziya, a.g.e., ss.28-29.

⁷¹⁶ Naçov, a.g.m., s.23, 51.

⁷¹⁷ Mehmed Ziya, a.g.e., s.138.

⁷¹⁸ Ömer Subhi, a.g.e., s.53.

⁷¹⁹ Mağmumi, a.g.e., s.97.

⁷²⁰ Mehmed Ziya, a.g.e., s.70.

2.1.3.Mudanya-Bursa Demiryolu

Bursa-Mudanya Demiryolu (41 Km) dar bir hat olarak 1873 yılında yapılmıştır⁷²¹. Fakat uzun bir dönem işletmeye açılmamıştır. Hattın işletilmesi, gerekli bakım ve onarımı yapıldıktan sonra ancak 5 Haziran 1308 (17 Haziran 1892) tarihinde gerçekleşmiştir⁷²². Mudanya-Bursa Timur (Demir) Yolu Osmanlı Şirketi, bir tarifnâme hazırlayarak, trende yolculuk yapacak yolcular ve taşınacak mallar ile ilgili kuralları belirlemiştir⁷²³.

Bursa-Mudanya Demiryolu hattının toplam uzunluğu 41.780 m olup,⁷²⁴ tren bu yolu ortalama 1,5-2 saatte almaktadır⁷²⁵. Vagonlarda birinci mevkiler hasırla, ikinci ve üçüncü mevkiler ise tahta ile döşenmiş olup, yalnızca ikinci mevkinin oturulacak bölümü kafesli yapılmıştı⁷²⁶. Demiryolu şirketi, daha çok yolcu çekmek için tren vagonlarından birine, özel olarak yerli mızıka takımını yerleştirmiş ve yolculuk boyunca yolculara ücretsiz olarak konser verdirmiştir⁷²⁷.

Bursa şehir merkezinde toplam üç istasyon bulunmaktaydı: Çekirge, Yahudilik ve şehrin doğu yönünde, Yıldırım Gazi Mahallesi'nde, Mahmudiye Caddesi üzerinde bulunan son istasyondur⁷²⁸. Yahudi İstasyonu'na, "Bursa Beklemesi" ismi de verilmekteydi⁷²⁹.

Bursa-Mudanya demiryolu hattında kullanılmak üzere bir lokomotif alındığına dair haber Bursa gazetesinde yer almaktadır⁷³⁰. Getirilecek olan yeni usul ve kuvvetli lokomotiflerin ağırlığını tren yoluna döşenmiş olan rayların çekemeyeceği düşünüldüğünden, demir çubukların değiştirilmesine karar verilmiştir. Önceki rayların her biri 8 kg ağırlığında iken yeni sipariş edilen rayların her biri 22 kg ağırlığında ve 9'ar

⁷²¹ Baykal, a.g.e., (1993), ss. 24-25.

⁷²² Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 33, Matbaa-i Vilâyet, 1324, s.202.

⁷²³ **Mudanya-Bursa Timur Yolu Osmanlı Şirketi Tarifnamesi**, Bursa Vilâyet Matbaası, 1310.

⁷²⁴ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, s.276.

⁷²⁵ Kinçov, a.g.m., s.73.

⁷²⁶ Mağmumi, a.g.e., ss.84-85.

⁷²⁷ İbnülcemal Ahmet Tevfik, a.g.e., s.20.

⁷²⁸ Hasan Tâib, a.g.e., ss.147-148.

⁷²⁹ Hüseyin Vassaf, **Bursa Hatırası**, Haz. Mustafa Kara, Bilal Kemikli, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., Bursa, 2010., s.12.

⁷³⁰ Bursa gazetesi, No:118, 7 Şevval 1310, s.3.

metre uzunluğundaydı⁷³¹. Mudanya'dan başlamak üzere eski raylar sökülerek, Bursa'ya kadar demiryoluna çelik yaylar da döşenmiştir⁷³².

Bursa-Mudanya demiryolu katarları zaman zaman raylardan çıkarak ufak tefek kazalar atlatmakta, bazen de çeşitli nedenlerden dolayı arızalanarak yolda kalmaktaydı⁷³³. Demiryolu açıldığı tarihten 1312 (1894) yılına kadar iki defa Acemler çevresinde sadece lokomotif raydan çıkmış, ölen veya yaralanan olmamıştır. Posta katarı da yolda kalmış ve bu nedenle, İdâre-i Mahsûsa'nın Edremit vapuru Mudanya'dan geç hareket etmiştir. Yokuşlarda tren kazanlarının hararet yapması nedeniyle trenin durması ise zamanla azalmıştır. Kazanlar için kullanılan kuyu suyu taşlaşıp, tortu bıraktığı için, şehrin ünlü kavak suyu bu bölgeye getirilmiş ve kazanlarda kullanılmıştır. Kuraklık yaşanan nadir dönemlerde ise kuyu suyu veya kavak suyu bulunamadığından seferler durma noktasına gelmiştir. Hudâvendigâr gazetesinde bu konuya değinilmekte ve sorunun halli için kuraklık dönemlerinde Nilüfer Deresi'nden su çekilmesi önerilmektedir⁷³⁴. Tren yolcularının da su ihtiyacı düşünülmüş ve İnegöllüoğlu Hacı Mehmed tarafından Yörükali İstasyonu'nda, dört çeşmesi ve dört taşı bulunan bir sebil yaptırılmıştır. Tren bu istasyonda durduğunda, yolcular susuzluklarını gidermek için bu sebile akın etmekteydi⁷³⁵.

Demiryolu taşımacılığı yabancılar ve gayrimüslimlerin elinde olduğu için bazen Türk tüccarlar sıkıntı yaşamaktaydı. Mudanya tren istasyonunun müdürü bir Rum'du ve ticari eşyanın taşınması ve nakli konusunda tüccarlara zorluklar çıkarınca, bu durum Bursa Ticaret Odası'na bildirilmiştir. Bursa Ticaret Odası da duruma müdahale ederek ilgili şirketi uyarmış ve sorunu çözmüştür⁷³⁶. Şirket ile ilgili bir diğer şikâyet ise, tren kalkış saatlerini alafranga saat ile belirlemesiydi. Oysa o dönem halk arasında alaturka saat denilen ezan saati kullanılmaktaydı. Bu durum birtakım anlaşmazlıklara neden olduğu gibi birçok tüccar ve vatandaşın zamanında trene binememelerine neden olmaktadır. Şirket yetkilileri ayrıca piyasada bozuk para darlığını sebep göstererek 15 para alınması gereken nakliye ücretini 20 para olarak almaktaydı. Bursa Ticaret Odası bu konuda kendisine gelen şikâyetleri değerlendirmiş ve fazla olarak alınan 5 paranın Bursa Gureba Hastanesi'ne

⁷³¹ Bursa gazetesi, No:135, 15 Safer 1311, s.2.

⁷³² Hudâvendigâr gazetesi, No:1650, 8 Safer 1313, s.1; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 22, Matbaa-i Vilâyet, 1313, s.145.

⁷³³ Bursa gazetesi, No:133, 1 Safer 1311, s.4. (Makaslara bağlı demir çubuk seyir halinde kopmuştur).

⁷³⁴ Hudâvendigâr gazetesi, No:1601, 6 Safer 1312, s.1.

⁷³⁵ Hüseyin Vassaf, a.g.e., s.11.

⁷³⁶ Faruk Üsküdari, **Eski Bursa'dan Notlar**, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, Bursa, 1972, ss.72-73.

bağışlamasına karar vermiştir. Ayrıca Bursa Ticaret Odası, istasyonlarda yaşanan sorunlardan dolayı kendisine iletilen şikâyetleri vilâyete bildirerek sorunların halledilmesine yardımcı olmuştur⁷³⁷.

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi'nde, demiryolunun Mudanya'da bulunan garının vapur iskelesine bitişik yapılmış olduğu ve gar içinde; lokomotifler için ayrılmış ayrı bir alan, bir ambar ve gümrük dairesi, limanda çalışan şirketlerin büroları, bilet gişesi, askeri sevk memurluğuna ait bir büro, istasyon müdürlüğüne ait bir büro ile posta memurları için büroların bulunduğu belirtilmektedir⁷³⁸.

Mudanya-Bursa Demiryolu hattı üzerinde; 2'i büyük, 13'ü küçük olmak üzere 15 madeni ve çeşitli ebatlarda 14 kârgir köprü ile 92 menfez ve 6 istasyon bulunmaktadır. Demiryolu şirketinin; 10 Lokomotif ve 14 yolcu vagonuyla, 50 adet yük vagonu bulunmaktadır. Lokomotiflerin 4'ü atıl durumda olup, 6 tanesi sefere çıkmaktadır.

Tablo No:45 Mudanya-Bursa Demiryolu İstasyonları Arasındaki Mesafeler⁷³⁹

Hat Bölgesi	Birbirine mesafesi		Denizden Yüksekliği	Hat bölgesi	Birbirine mesafesi		Denizden Yüksekliği
	Km	Metre			Metre	Km	
Mudanya	0	0	2,40	Acemler	13	588,32	100,40
Yürekli	10	415,55	217	Bursa (Beklemesi)	2	624,64	120,75
Koru	12	20,63	68,22	Bursa	2	464,21	152

Tablo No: 46 Hattın Yapımından (17 Haziran 1292) 1906 Senesi Sonuna Kadar Elde Edilen Yıllık Gelir Cetveli

Sene	Gelir-Frank (*)	Km Başına Düşen Gelir	Sene	Gelir-Frank (*)	Km Başına Düşen Gelir
1892	126.677	3016	1900	254.241	6053
1893	241.680	5754	1901	280.813	6686
1894	223.782	5326	1902	291.878	6949
1895	216.315	5150	1903	312.140	7592
1896	217.712	5183	1904	319.619	7774
1897	212.940	5070	1905	332.410	8085
1898	251.535	5988	1906	356.088	8661
1899	283.745	6755	--	--	--

(*) Frank: 4 kuruş 30 para.

⁷³⁷ Üsküdari, a.g.e., ss.77-79.

⁷³⁸ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 22, Matbaa-i Vilâyet, 1313, s.145.

⁷³⁹ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325. ss.276-277.

İstasyonlar arasındaki uzunluk Tablo No:45’de gösterilmiştir. Tablo No:46’a göre; Km başına düşen gelir 1906 yılında, 8661 franktır. Bu meblağ o günün ekonomik koşulları açısından değerlendirildiğinde, oldukça iyi bir gelirdir. Şirketin; Brüksel, Paris ile İstanbul Perapalas Otelinde idare merkezleri bulunmaktadır.

Demiryolunun, 1892-1899 döneminde elde ettiği kazanç ile 1900-1906 yılları arasında taşınan yolcu ve mal miktarları, 1325 (1907/1908) yılı Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi’nde şu şekilde verilmiştir:

Tablo No:47 1900-1906 Döneminde Taşınan Yolcu ve Mal Miktarı⁷⁴⁰

Sene	Yolcu Adedi	Emtia Tonilato (Ton)	Sene	Yolcu Adedi	Emtia Tonilato (Ton)
1900	64942	19843	1904	68910	31032
1901	60722	26470	1905	62109	35394
1902	07991	30064	1906	76805	35929
1903	57971	32013	1907	--	--

Mudanya-Bursa Demiryolu’nun Kasaba Hattı ismi ile Karahisar’a kadar uzatılması için planlar hazırlanmış ve bu planlar hükümet tarafından da kabul edilmiştir⁷⁴¹.

Mudanya-Bursa Demiryolu İdaresi çalışanlarının çoğunluğunun gayrimüslim olduğu, görev listesinden ise 19 farklı görev alanının bulunduğu anlaşılmaktadır⁷⁴².

2.1.4. Mudanya ve Gemlik Limanları

Bir arşiv belgesinden, İstanbul-Mudanya arasında vapur seferlerinin karşılıklı ve Perşembe günü hariç haftada altı gün olmak üzere, 16 Nisan 1302 (28 Nisan 1886) tarihinde başlamış olduğu anlaşılmaktadır⁷⁴³.

⁷⁴⁰ Hudâvendigâr Vilâyet Sâlnâmesi, Def’a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325, ss.278-279.

⁷⁴¹ Hudâvendigâr gazetesi, No:1652, 22 Safer 1313, s.1.

⁷⁴² Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def’a 26, Matbaa-i Vilâyet, 1317, s.94. ; Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def’a 28, Matbaa-i Vilâyet, 1319, s.96.

Hükümet Komiseri: Ahmed Muhtar Efendi (Ahmed Rüştü Bey-1319) ; Direktör: Mösyö Janfur ve Muavini Mösyö Amdetukas; Muhasebeci: Kostantinidi; Sandık Emini: Mihran Papazyan Efendi; Kontrol ve Hareket Memuru: Hristidi Efendi; Mağazacı: Kostantinidi Efendi; Tabib: Mihalidis Efendi; Mudanya Muvakkıf (Durduran) Memuru: Pandeli Avramidi Efendi; Bursa Muvakkıf (Durduran) Memuru: Yani Karcali Efendi; Bursa Muvakkıf (Durduran) Memuru Muavini: Pavli Avramidi Efendi; Bursa Beklemesi Muvakkıf Memuru: Kostantin Kalyadi Efendi; Koru Muvakkıf Memuru: Vartan Dalyan Efendi; İskele Memuru: Alko Avramidi Efendi ; Katar Memurları: Leon Avhan Efendi, Dimitri Paraksyadi; Kondüktörler: Kesaridis, Odisyey; Depo Sefi: Feliks Dâer Efendi; Makinistler: Halil Ağa ve Osman Ağa; Ateşçiler: Atnaş Ağa, Yanni Koma, Sutri Ağa; Hat Memuru: Mösyö Mark Gabinalli.

⁷⁴³ BOA, Y.PRK. AZJ. 11/35, 25 Receb1303.

Hudâvendigâr gazetesinde yer alan bir habere göre, Masajeri Martim Kumpanyası isimli bir şirket, sadece Avrupa ve Amerika'ya ticari mal ve eşya göndermek isteyenler için gemilerinden birini Mudanya Limanı'na göndermiştir. Geminin Osmanlı limanlarına uğramayacak olması, gazete tarafından "İdâre-i Mahsûsa'nın menfaati gözetilmiştir" şeklinde yorumlanmıştır⁷⁴⁴.

Şirket-i Hayriye (Şirket-i Mahsusiye, İdare-i Mahsusa) İstanbul'da 1852 yılında yolcu taşımak için kurulan ilk özel Türk Anonim Şirketi'dir⁷⁴⁵. Osmanlı Devleti'nin son döneminde, özellikle İstanbul Boğazı ve Marmara Denizi'nde, yolcu taşımacılığı yapmıştır. Faruk Üsküdari, bu şirketin oluşturulma kararının, Bursa'ya bir ziyaretleri sırasında, henüz ilk memuriyetliklerinde bulunan, Fuat Paşa ve Cevdet Paşa tarafından alındığını bildirmektedir⁷⁴⁶.

Bursa'nın dış dünyaya açılan kapısı konumunda bulunan Mudanya Limanı'nın işletmesi bir Osmanlı Ermenisi tarafından yapılmaktaydı. Mudanya-Bursa Demiryolu'nun açılması ile mevcut iskele yeterli gelmeyince, demiryolu şirketi yeni bir iskele yapmıştır. Böylece Mudanya'nın iki ahşap iskelesi olmuştur⁷⁴⁷. Fakat şirket yapmış olduğu masrafı, yolculardan ve ticari mallardan aldığı ücrete yansıtınca, halk tarafından tepki çekmiştir. Bursa Ticaret Odası kendisine gelen şikâyetleri değerlendirmiş ve ilgili demiryolu şirketini sert bir şekilde uyarmıştır⁷⁴⁸.

Gemlik vapur iskelesi ise, şehir merkezine uzak bir noktada inşa edilmişti. Bu nedenle yolcular, iskeleden yarım saat süren bir yolculuğa katlanmak zorundaydılar. Özellikle denizin dalgalı olduğu kış günlerinde bu sıkıntı daha da artmaktaydı. Bu sorunu çözmek için mevcut iskele iptal edilmiş ve 16 Ağustos 1893 tarihinde, şehre yakın bir noktaya yeni bir iskele yapılmasına karar verilmiştir⁷⁴⁹.

⁷⁴⁴ Hudâvendigâr gazetesi, No:1640, 20 Zilkade 1312, s.3.

⁷⁴⁵ Ömer Subhi, **Ömer Subhi Bey'in Bursa Seyahati Hüdavendigâr Vilayetinde Bir Hafta Seyahat**, Çev.Nezaket Özdemir, Sentez Yay., İstanbul, 2007, s.64.

⁷⁴⁶ Üsküdari, a.g.e., ss.46-47. (Fuat Paşa, sonradan Sadrazam olmuştur. Cevdet Paşa ise; Adalet Bakanlığı yapmış, tanınmış bir Tarihçi olmuştur).

⁷⁴⁷ Mağmumi, a.g.e., s.22.

⁷⁴⁸ Üsküdari, a.g.e., ss.95-97.

⁷⁴⁹ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.IV, s.223.

1879 yılında İstanbul'dan Mudanya ve Gemlik'e, her Salı, Cuma ve Pazar; oradan İstanbul'a da Salı, Perşembe ve Pazar günleri vapur seferleri düzenlenmekteydi⁷⁵⁰. İstanbul-Mudanya arası gemi ile ortalama 4,5-5 saat sürmekteydi⁷⁵¹. Mudanya Limanı'na ayak basan her yolcudan "toprak bastı" adı altında, resim murûru alınmaktaydı. Bu gelir belediyeye aktarılmaktaydı⁷⁵².

Bursa halkı Mudanya ve Gemlik iskelelerinde işletilen Türk vapurlarından memnun değildi. Çünkü bu vapurların gerekli bakım ve onarımları yapılmadığı için, bazen denizde batma tehlikesi bile yaşanmaktaydı. Bursa Ticaret Odası gönderdiği yazıda; Bu gemilerin bu şekilde işletilmeye devam ederse, yolcuların can güvenliği tehlike altında olacağını ve ticaretin de bu durumdan zarar göreceğini ve bu nedenle Bursa-Mudanya hattına daha iyi vapurlar konulması gerektiğini bildirmiştir. Üstelik ücret tarifesi de sağlıklı olmadığı için, yabancı (ecnebi) vapurları ile rekabet edilemediğini ve bu yüzden de tacirlerin mallarını yabancı vapurları ile taşıyacağı ifade edilmektedir⁷⁵³.

Bursa'da, II. Abdulhamid döneminde, ulaşım alanında önemli yatırımlar yapılmıştır. Karayolu, denizyolu ve demiryolu taşımacılığı bu dönemde canlandırılmış, ticari mallar ile yolcu taşımacılığının boyutu arttırılmıştır. Yolların iyileştirilmesi, taşıma araçlarının daha konforlu hale getirilmesi ile yolculuk süreleri kısaldığı gibi insanların daha çok yer değiştirmesi sağlanmıştır. Bu durum sosyal hayatın hareketlenmesini beraberinde getirmiştir.

⁷⁵⁰ Çev. ve Haz. Hüseyin Mevsim, **Bulgar Gözüyle Bursa**, Kitap Yay., İstanbul, 2009, s.13.

⁷⁵¹ Ömer Subhi, a.g.e., s.11; Daskalov, a.g.m., s.97.

⁷⁵² Hüseyin Vassaf, a.g.e., s.8.

⁷⁵³ Üsküdari, a.g.e., ss.8-9.

2.2.TİCARET

2.2.1. Pazar, Çarşı ve Hanlar

Bursa'da canlı bir ticaret hayatı bulunmaktaydı. Bu canlılık, şehirde haftada iki defa kurulan pazarlar ile şehrin çarşı ve hanlarında kendini göstermekteydi. Yetiştirdiği ürünleri satmak için Bursa'ya gelen köylüler, pazarların değişmez yüzleriydi. Bursa'nın yakın köylerinden gelen köylü satıcılar, sabah erken saatlerde yola çıkmaktaydı. Köylüler, at, merkep, at arabası, kağrı arabası ile veya yaya olarak Bursa'ya gelmekteydiler. Genellikle konvoylar yapılarak gelmekte ve köylere dönüş yine konvoylarla yapılmaktaydı⁷⁵⁴.

Bursa'da kurulan pazarların hangi günler olduğuna dair çeşitli bilgiler mevcuttur. Pazartesi, Perşembe, Cuma ve Pazar günlerinde, pazarların kurulduğu çeşitli kaynaklarda geçmektedir. Fakat ön plana çıkan, Kâmil Kepecioğlu'nun da bildirdiğine göre, Pazartesi ve Perşembe günleriydi. Atranos ve Keles kazalarında ise pazarlar, Cuma günü kurulmaktaydı⁷⁵⁵.

Pazar günü konusunda farklı bilgiler veren kaynaklar, pazar yeri konusunda ise aynı yeri işaret etmekteydi: Ulucami ve çevresi. Pazar, cami avlusundan, belediye dairesine kadar uzanmaktaydı. Köylüler, köyden getirdikleri küçük çaptaki mallarını bu pazarda satmaktaydılar. Bu ürünlerden bazıları; tavuk, hindi, merkep yükü odun ya da kömür, turp, tereyağı, yoğurt, pekmez, tarhana, kesme makarna, kabak, incir, şeftali ayva, elma, üzüm, kestane, kaymak ve süt idi. Özellikle sebze türü olan; domates, patlıcan, biber, soğan, lahana vb. oldukça ucuzdu⁷⁵⁶. Odun ve kömür merkep sırtında, tavuklar ise elde dolaştırılarak satılırdı. Bundan dolayı şehirde tavukçu dükkânı yoktu. Şerafeddin Mağmumi hatıralarında, pazara genelde köylü kadınların geldiğini ve alıcılarla sıkı pazarlıklar yaptıklarını anlatmaktadır. Köylüler sabah satıcı konumundayken, akşama doğru alıcı konumuna geçmekteydiler. Sattıkları ürünlerden elde ettikleri para ile manifatura türündeki ürünler ile sabun ve tuz gibi evleri için gerekli olan ürünleri satın almaktaydılar. Satılmayan ürünleri ise tekrar merkeplere veya arabalara yükleyerek köylerine geri dönmekteydiler⁷⁵⁷.

⁷⁵⁴ İbnülcemal Ahmet Tevfik, **Velosipet ile Bir Cevelan**, Çev.Cahit Kayra, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2006, s.96,98.

⁷⁵⁵ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.IV, s.38.

⁷⁵⁶ Naçov, a.g.m., ss.60-61.

⁷⁵⁷ Mağmumi, a.g.e., ss.56-58.

Kâzım Baykal şehirde 47 adet çarşının varlığından bahsetmektedir⁷⁵⁸. Çarşılar, meslek gruplarına göre ayrı ayrı yerlerde bulunmaktaydı⁷⁵⁹. Bu dükkânların bir kısmı Türklere, bir kısmı da Rumlara ve Ermenilere aitti⁷⁶⁰. İbnülcemal Ahmet Tevfik hatıralarında, Bursa'nın yarısının çarşı-pazar ve alış-veriş yeri olduğunu belirtmektedir⁷⁶¹. Çarşıda bulunan bazı meslek grupları ise şunlardır: Kuyumcular, ayakkabıcılar, yorgancılar, arakiyeciler, muhallebiciler, kaymakçılar, helvacılar, fesçiler, kürkçüler, cevahirciler, demirciler, parmakçılar, arabacılar, keçe külahı yapan yerler, bakkallar, kebabçılar, kuruyemişçiler, nalburlar, saraçlar ve manavlar⁷⁶².

Tahtakale ile Uzun Çarşı arasında demirciler, arabacılar, keçe külah yapan dükkânlar ile bakkaliye türü gıda ürünleri satan dükkânlar bulunmaktaydı. Uzun Çarşı yöresinde ise Bursa'nın ünlü kebabçı dükkânları yer almaktaydı. Kestane satanlar için de özel pazar yerleri ayrılmıştı⁷⁶³. Ömer Subhi hatıralarında, Bursa'da üretilen yerli ürünlerin yabancı ürünlere göre daha revaçta olduğunu söylemektedir⁷⁶⁴.

Uzun Çarşı ve Mahmutpaşa çarşısının bulunduğu hanların, akşam olunca kapıları kapatılmaktaydı. Gece ise hanın bekçiliğini pazvant denilen kişi yapmaktaydı. Hanın kapısı kapatıldıktan sonra dışarıya çıkmak kesinlikle yasaktı. Önemli ve acil bir ihtiyaç olduğunda ise izin almak için birtakım formaliteler gerekiyordu⁷⁶⁵.

Evliya Çelebi şehirde, Acem Hanı, Kurşunlu Han, Yoğurt Hanı, Kütahya Hanı ile Yağ Kapanı Hanı'nın ve 70 tane de bekârların kaldığı han bulunduğunu ifade etmektedir⁷⁶⁶. Vasileios I. Kandes, Hisar kapısından çıkıldıktan sonra şehir içinde; Bedesten, Mahmut Paşa Hanı (Fidan Hanı), İpek Hanı, Pirinç Hanı, Eski Han ve Yeni Han (Koza Han) gibi büyük hanların bulunduğunu söylemektedir⁷⁶⁷. Diğer bazı hanlar ise şunlardır: Bey Hanı (Emir Hanı), İvaz Paşa Hanı (Geyve Hanı), Bezir (Vezir) Hanı, Tuz Hanı (Umur Bey) Hanı, Balı Bey Hanı, Doğan Gözü (Başçı İbrahim Bey) Hanı, Karaca

⁷⁵⁸ Kâzım Baykal, **2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi**, Öz Kardeşler Matb., Bursa, 1976, s.38 (1884-1894-1900).

⁷⁵⁹ Hasan Tâib, a.g.e., s.86.

⁷⁶⁰ Ömer Subhi, a.g.e., s.30.

⁷⁶¹ İbnülcemal Ahmet Tevfik, a.g.e., s.52.

⁷⁶² Hasan Tâib, a.g.e., s.86.; İbnülcemal Ahmet Tevfik, a.g.e., s.43,51; Mağmumi, a.g.e., ss.41-42.

⁷⁶³ İbnülcemal Ahmet Tevfik, a.g.e., ss.51-52.

⁷⁶⁴ Ömer Subhi, a.g.e., s.30.

⁷⁶⁵ Naçov, a.g.m., s.18.

⁷⁶⁶ Evliya Çelebi, **Seyahatname'ye Göre Ruhaniyetli Şehir Bursa**, Haz. Hasan Basri Öcalan, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009, ss.48-49.

⁷⁶⁷ Vasileios I., Kandes, **Kuruluşundan XIX. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa**, Haz.Selahattin O. Tansel, Gaye Kitabevi, İstanbul, 2009, s.116.

Bey (Paşa) Hanı, Hoca Sinan Hanı (Mudanya Hanı), Galle Pazarı (Ali Paşa) Hanı, Kamberler Hanı⁷⁶⁸.

Koza Han'ın ismi değiştirilerek "Yeni Han" yapılmıştır. Pirinç Hanı yapıldığında ise bu hana "İkinci Yeni Han" ismi verilmiş, Yeni Hanın da ismi "Birinci Yeni Han" (Yeni Tahtakale de denilmekteydi) olarak değiştirilmiştir⁷⁶⁹. Şehre gelen zahirenin satışı, "Tahıl Hanı" ismi verilen büyük bir handa yapılmaktaydı⁷⁷⁰. Tahıl pazarında bulunan ürünlerin neler olduğu ve fiyatlarının ne kadar olduğuna dair Tablo No:48'de verilmiş olan bilgiler, 19.yüzyıl Bursa ziraatı hakkında az da olsa bir fikir vermektedir.

Tablo No:48 Tahıl Pazarında Satılan Hububatın Fiyat Cetveli⁷⁷¹

Yerli Ürün	Kuruş (kilesi)
A'lâ hinta (iyi buğday)	23
Ednâ (Düşük kalite buğday)	20
Şa'ir (Arpa)	12
Mısır a'lâ (iyi mısır)	15
Ednâ (Düşük kalite mısır)	12
Çavdar	16
Burçak	17

Bursa'da bulunan hanlar, askeri amaçlı olarak değil, tamamen ticarete yönelik olarak yapılmış yapılardır. Hanlar, aynı mahalle veya aynı cadde üzerinde, birbirine yakın olarak inşa edilmişlerdir⁷⁷². Bu durum ticari canlılığın şehrin belli bölümlerinde toplanmasını sağladığı gibi ticari faaliyetlerin kolay ve hızlı işlemesine de olanak sağlamıştır. Şehirde ayrıca hububat ürünlerinin konulduğu ambarlar da bulunmaktaydı. 1884 ve 1907 yıllarında iki adet ambarın olduğu tespit edilmiştir⁷⁷³.

⁷⁶⁸ Fahri Dalsar, **Bursa'da İpekçilik**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No:856, İstanbul, 1960,ss.254-262.Bu adı geçen hanlardan, Emir Hanı, Geyve Hanı, Fidan Hanı, Koza Hanı ve Pirinç Hanı'nın çizimleri, Cumhuriyet döneminde Türkiye'ye gelen Fransız araştırmacı Albert Gabriel tarafından yapılmıştır (Albert Gabriel, **Bir Türk Başkenti Bursa**, C.I, Çev. Neslihan Er, Hamit Er, Aykut Kazancıgil, Osmangazi Belediyesi, İstanbul, 2010, ss.179-191).

⁷⁶⁹ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.IV, s.247.

⁷⁷⁰ Hasan Tâib, a.g.e., s.93.

⁷⁷¹ Bursa gazetesi, No:101, 30 Cemâziyelevvel 1310, s.8.

⁷⁷² Kâmil Kepecioğlu, **Bursa Hanları**, Bursa Halkevi Yay., Bursa, 1935, s.23.

⁷⁷³ Kâzım Baykal, **2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi**, Öz Kardeşler Matb., Bursa, 1976, s.38 (1884-1894-1900); Mülazım Abdülkadir, **Bursa Tarihi Kılavuzu**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Levent Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009, ss.22-23.

Şehir içi ticari hanlardan başka, şehir dışındaki yollar üzerinde bulunan, konaklama ve dinlenme amaçlı olarak yapılmış hanlar da bulunmaktaydı. Bursa-Mihaliç yolu üzerinde bir Müslüman Türk'ün işlettiği han bulunmaktaydı. Bu han, biri at ahır diğeri kahvehane ve konaklama yeri olarak işlev gören iki ayrı binadan oluşmaktaydı.

Bursa gazetesinde, Bursa Ziraat Bankası şubesinde çalışan bir memurun verdiği bilgilere dayandırılarak verilen haberde, bir yıl içinde on milyon kuruşluk bir işlem hacmine ulaşıldığı belirtilmektedir. Buna karşın bankada çalışan iki kâtibin yetersiz kaldığı ifade edilmektedir. Kendisinden bilgi alınan memurun genel merkeze durumu bildirerek ilave memur alınması yönünde görüş bildirdiği de haberde yer almaktadır⁷⁷⁴.

Müdürlüğünü Mösyö Melenci'nin yapmış olduğu Bank-ı Osmânî'nin Bursa şubesi tarafından tüccara sadece koza rehini karşılığında ödünç para verilirken, rehin olunacak ürünlere buğday ve diğer hububat ürünleri de eklenerek tüccara kolaylık sağlanmıştır⁷⁷⁵.

Tablo No:49'da verilen sayısal bilgiler değişkenlik göstermekle beraber, ticari yapılar ve şehrin ticari potansiyeli hakkında az da olsa bir bilgi vermektedir.

⁷⁷⁴ Bursa gazetesi, No:119, 14 Şevval 1310, s.4.

⁷⁷⁵ Bursa gazetesi, No:109, 28 Receb 1310, s.2.

Tablo No: 49 Bursa Şehir Merkezinde Bulunan Ticari Yapılar ve Miktarları

	1884 ⁷⁷⁶	1889 ⁷⁷⁷	1892 ⁷⁷⁸	1894	1895 ⁷⁷⁹	1898 ⁷⁸⁰	1900	1905 ⁷⁸¹	1907 ⁷⁸²
Ambar	2	-	-	-	-	-	-	-	2
Balıkhane	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Boyahane	17	-	13	13	17	17	-	17	17
Böceklik	47	-	-	-	-	-	47	-	47
Çamaşırılık	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Çarşı	47	-	-	-	-	-	-	-	47
Değirmen	-	-	28	28	28	28	-	29	-
Devdahhane*	14	-	37	-	-	37	-	-	14
Dükkân ve Mağaza	-	3423	2930	2930	-	2930	-	2930	-
Fabrika	-	-	36	36	41	41	-	41	-
Fason Değirmeni	18	-	-	-	-	-	-	-	18
Fırın	117	-	100	100	100	100	117	100	117
Hamam	27	45	26	26	26	26	-	26	27
Han	16	49	49	-	49	39	-	49	-
İpek Fabrikası	42	-	-	-	-	-	42	-	42
Karaca Değirmeni	12	-	-	-	-	-	-	-	12
Kiremithane Çömlekhane	5	-	-	-	-	-	6	-	2
Mezbaha	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Şişehane	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Tabakhane	31	-	-	37	37	-	31	37	31
Tütün (Reji) İdaresi	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Yağhane	5	-	-	-	-	-	5	-	5
Yün Tarak Makinesi	2	-	-	-	-	-	-	-	2

*Devdahhane: İpekli kumaşların, ipeklerinin hazırlandığı yer.

⁷⁷⁶ Baykal, a.g.e., (1976), s.38 (1884-1894-1900 yılları)

⁷⁷⁷ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 16 ve 17, Matbaa-i Vilâyet, 1306, ss.92-93.

⁷⁷⁸ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 19, Matbaa-i Vilâyet, 1310, ss.311-312.

⁷⁷⁹ Mehmed Ziya, **Bursa'dan Konya'ya Seyahat**, Haz. Mehmet Fatih Birgöl, Dr. Levent Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2008, s.134.

⁷⁸⁰ Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 25, Matbaa-i Vilâyet, 1316, s.263.

⁷⁸¹ Kepecioğlu, a.g.e., (2009), C.I, s.202.

⁷⁸² Mülazım Abdülkadir, a.g.e., ss.22-23.

2.2.2.İpekçilik Faaliyetleri

Bursa halkı, yaşamını temel geçim kaynağı olan ipekçilik üzerine kurmuştur. Dut ağaçlarının bakımı, kozaların ham ipek ipliğine dönüşüm süreci, halkın bir yaşam tarzı haline gelmiştir. Koza üretimi oldukça emek isteyen ve zahmetli bir iştir. Havaların kötü gitmesi veya kozalarda ortaya çıkan bir hastalık, koza üreticileri için tam bir felakete dönüşebilmektedir. Üstelik dut ağaçlarının, ipek böceğini beslemek dışında herhangi bir ekonomik getirisinin bulunmaması⁷⁸³ koza üreticilerinin tüm dikkatlerini ve mesailerini bu konu üzerinde yoğunlaştırmışlarına neden olmuştur.

İpekçiliğin ekonomik getirisi yanında sosyal hayatı etkileyen ve düzenleyen bir yanı da bulunmaktadır. Koza alımlarının yapıldığı Ağustos ve Eylül aylarında⁷⁸⁴ şehirde yaşanan canlılık bu durumun en temel göstergelerinden biri olmakla beraber, halkın giyim ve kuşamda da ipekli ürünleri tercih etmesi, ipeğin Bursa sosyal hayatı içindeki önemini göstermektedir. Çeşitli ipekli kumaşlarla dikilen bu giyim ve aksesuar ürünlerinden bazıları, kefiye (erkeklerin kullandıkları püsküllü bir tür başörtüsü), mendil, kravat, kemer ve boyun atkısıdır⁷⁸⁵. Bursa halkı ipekli giysileri, bir gösteriş veya özentisi aracı olarak kullanmamaktadır. Şehirde ipeğin bol miktarda bulunması ve halkın da yoğun olarak bu işle geçimini sağlıyor olması, ipeğin halkın giyim ve kuşamına da yansımaya neden olmuştur.

Bursa halkı, çok eski tarihlerden beri ipekçilikle uğraşarak olmasına karşın, ipekçiliğin gerçek değerini bulması ve bir sanayi kolu haline gelmesi, Osmanlı döneminde olmuştur. Şehir, 15.ve 16. yüzyıllarda, ipekli kumaşların ihraç edildiği, ipek endüstrisinin merkezi bir konumda iken⁷⁸⁶, 17.yüzyılda ilk dut ağaçlarının dikilmeye başlanması⁷⁸⁷ ile

⁷⁸³ Fransa’da, ipekböceklerinde ortaya çıkan “pebrine” hastalığı, 1857 yılında Bursa’ya da ulaşmış ve ham ipek fiyatlarının ucuzlamasına neden olmuştur. Bu yüzden üreticiler ümitsizliğe kapılıp, kendi elleriyle diktikleri dut ağaçlarını kesmişlerdir. Bu olay, dut ağaçlarının, ipek böceği beslemek dışında hiçbir ekonomik getirisinin olmadığı (odun olarak kullanımı dışında) bir kanıttır (Ergun Kâğıtçıbaşı-Enis Yaşar, **Bursa Ekonomik Tarihi 1326-1900**, Bursa Ticaret Odası, Bursa, 2005,s.258).

⁷⁸⁴ Ayhan Aktar, “Bursa’da Devlet ve Ekonomi”, **Bir Masaldı Bursa**, Haz. Ergun Yenal, YKY., Bursa, 2008, s.123.

⁷⁸⁵ Kandes, a.g.e., s.129.

⁷⁸⁶ Halil İnalcık, **Devlet-i’ Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1306) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2009, s.268.

⁷⁸⁷ Suraiya Faroqhi, **Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908**, C.III, Cem Yay., İstanbul, 1997, s.192.

üretici niteliği kazanmış, 19.yüzyılın başlarında ise artık yedi ayrı tür dut ağacının dikildiği⁷⁸⁸ bir ipek şehri olmuştur.

Bursa'da ipekçilik faaliyetlerinin tam olarak anlamak ve sosyal hayat üzerindeki etkisini doğru bir şekilde değerlendirebilmek için, 19.yüzyılın başlarından itibaren ipeğin öyküsünü iyi bilmek gerekir. İpek üretiminin makineleşmeye dönüşümünü sağlayan iki tarih önemlidir. İlk tarih 1824'dür. Bu tarihte, Fransa'nın ipekli kumaş üretiminin merkezi olarak bilinen Lyon şehrinde dokumacılar, üretimde yeni bir yöntem geliştirdiler. Bu yeni yönteme göre, kozadan iplik çekilmesi işlemi, mekanik sistemle çalışan bir makine tarafından yapılmaktaydı. Bu makine sayesinde dokumacılar, en önemli problem olarak gördükleri standart kalınlık sorununu da çözmüş oldular. Aynı zamanda yeni yöntem ile maliyetlerde de önemli bir düşüş yaşanmıştı⁷⁸⁹. İkinci dönüşüm tarihi ise 1829 yılıdır ve bu tarihte İsviçre'de, buhar gücü ile çalışan flatür (iplik çekme) makineleri kullanılmaya başlanmıştır. Avrupa'daki bu yeni gelişmeler kısa süre içinde Bursa'yı da etkilemiştir. 1834 yılında yeni teknoloji, Fransa'dan Bursa'ya ulaşmış ve Bursalı ipek dokumacıları, elle çalışan ilkel mançınıkları bir kenara bırakarak, geleneksel üretime son vermişlerdir⁷⁹⁰.

Bursa'da, ipek üretiminde yeni teknolojinin kullanılıp Avrupa standartlarının yakalanması ve ipek üreticiliğinin çoğunlukla gayrimüslimler (Rum ve Ermeniler)⁷⁹¹ tarafından yapılıyor olması, Avrupa sermayesinin şehre girişini kolaylaştırmıştır. Özellikle Fransızlar Bursa ipekçiliği ile ilgilenmişler ve şehirde buhar gücüyle çalışan ilk flatür (iplik çekme) fabrikalarının 1830'lu⁷⁹² yıllarda kurulması sırasında önemli bir rol oynamışlardır. Nitekim Falkeisen isimli bir girişimci, Bursa'da ilk flatür (iplik çekme) fabrikasının

⁷⁸⁸ Zeynep Dörtok Abacı, "Avusturyalı Osmanlı Tarihçisi Joseph Von Hammer Purgstall'ın Bursa İzlenimleri (Ağustos 1804)", **Uludağ Üniv., Fen-Edebiyat Fak., Sosyal Bilimler Dergisi**, C.15, Sayı:15, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2008, s.404.

⁷⁸⁹ Aktar, a.g.m., s.121.

⁷⁹⁰ Leila Thayer Erder, **The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835-1975**, Princeton University, 1976, s.96.

⁷⁹¹ Baykal, a.g.e., (1976), s.35.

⁷⁹² Bursa'da, buhar gücüyle çalışan ilk flatür fabrikalarının ne zaman kurulduğuna dair çeşitli kaynaklarda değişik tarihler verilmiştir. Kâğıtçıbaşı, Yaşar, a.g.e., s.242'de verilen bilgiye göre, Bursa'ya yeni teknolojiyi 1834 yılında Fransa'dan gelen Glaizal ailesi getirmiştir. Anne-baba ve dört çocuktan oluşan bu aile Bursa'ya yerleşmiş ve ilk ipek çekme tesisini kurmuşlardır. Fakat aile başarılı olamadığı için Tiflis'e göç etmiş ve tesisini İsviçre'den gelen M.Farkeisen devir alıp başarıya ulaştırmıştır. Kâzım Baykal 1936 yılında şehrin Kayabaşı ve İshakşah Mahallelerinde ilk flatür fabrikalarının kurulduğunu söylemekte, Fahri Dalsar ise 1938 tarihini vermektedir (Dalsar, a.g.e., s.410). Leila Erder de, Falkeisen tarafından inşa edilen ilk fabrikanın 1839 yılında yandığını ve ertesi yıl yeniden inşa edildiğini ifade etmektedir (Erder, a.g.e.,100).

kurulması için bir Osmanlı Ermenisi olan Taşciyan Efendi ile ipek makaraları üzerine çalışan bir Fransız kendisine ortak olarak seçmiştir⁷⁹³.

Yeni yöntemlerin şehre gelmesi ve üstelik bu yöntemle çalışan bir fabrikanın kurulması, geçimini eski usul yöntemlerle ipek üretimi yapan özellikle gayrimüslimleri hem zor durumda bırakmış hem de fabrikanın açılması büyük oranda tepki çekmiştir. Falkeisen hem bu tepkilere son vermek hem de fabrikada çalışacak eleman sıkıntısını gidermek için, ipekçilikle uğraşan aileleri, kızlarını fabrikaya işçi olarak göndermeleri yönünde ikna etti⁷⁹⁴. İşçi kızların, yapacakları işler konusunda eğitilmelerini sağlamak amacıyla da Falkeisen, Fransa'dan, Marie Bloche adında bir hanımı getirtti⁷⁹⁵. Yabancı sermaye, şehirde dokumacılık alanında çalışan ve bu işten az-çok anlayan ustaları eğitip iş gücü olarak değerlendirmek yerine ucuz işgücü olarak gördüğü özellikle gayrimüslim genç kız ve kadınlara yönelmiştir⁷⁹⁶. Avrupa'dan getirtilen ipek ustaları ile de bu kız ve kadınlara pratik dersler verilerek kısa sürede iş ortamına hazırlanmaları sağlanmıştır.

Fransız yatırımcılardan sonra, yerli yatırımcılar da ipekçilik konusu ile ilgilenmeye başladılar. Bagos Bilezikçi ve kardeşleri, İstanbul'dan gelerek, makara sistemi İtalyan modeline dayanan, bir flatür (iplik çekme) fabrikası kurdular. Bagos Bilezikçi'nin damadı ve aynı zamanda ipek iltizamı sahibi olan Agop Düzoğlu'nun büyük yardımlarıyla 1843 yılında flatür (iplik çekme) fabrikalarını kurmaya başladılar. Fabrikalar küçüktü ama vilâyetin geniş alanlarına yayılmıştı. Bursa'da bulunan fabrikada 150 kız veya kadın işçi çalışmaktaydı ve bu işçilerin sorumluluğu iki İtalyan ustabaşına verilmişti. Aynı dönemde bir diğer yerli yatırımcı ise Mustafa Nuri Paşa'ydı. Bursa'da diğer girişimcilerden farklı olarak hidrolik enerji ile çalışan bir fabrika kurdu fakat sermaye yetersizliğinden dolayı devretmek zorunda kaldı⁷⁹⁷.

Bursa ipek sanayinde bir taraftan yabancılar ve gayrimüslimler tarafından yeni teknolojiye uygun fabrikalar açılırken, diğer taraftan genellikle Müslümanlar tarafından yapılan eski klasik yöntemle üretim devam etmekteydi. Bu durum, şehirde birbirinden

⁷⁹³ Erder, a.g.e., s.99. (İpek ipliği elde etmek için kullanılan makinelerin ilkel olanına “mancımık” ismi verilirken, gelişmiş olanlarına ise “çıkırık” veya “makara” isimleri verilmiştir. Çalışmamızda “makara” teriminin kullanılması uygun görülmüştür.

⁷⁹⁴ Erder, a.g.e., s.101.

⁷⁹⁵ Kağıtçıbaşı, Yaşar, a.g.e., s.242.

⁷⁹⁶ Aktar, a.g.e., 125.

⁷⁹⁷ Erder, a.g.e., s.103.

tamamen farklı ikili bir üretim yapısı ortaya koymaktaydı⁷⁹⁸. Osmanlı Hükümeti, bu ikiliğin giderilip, ipekçiliğin yeni yöntemlerle yapılmasını sağlamak için, Fransa ve İsviçre'den ipekçilik konusunda uzmanlar getirterek, yeni teknikleri Bursa ipek üreticilerine öğretmek istiyordu. Şehirdeki ipekçilik faaliyetlerine büyük ilgi gösteren Fransızlar, Osmanlı Hükümeti'nin bu isteğini bir fırsat görerek, Bursa'ya gelmeye devam ettiler. Yerli halkı eğitmek amacıyla gelen bir Fransız uzman, 1844 yılında Kuşbazlar Mahallesi'nde bir atölye kurarak 50 kadar kişiye, yeni teknikle ipeğin nasıl çekileceğine dair ders vermiştir⁷⁹⁹. 1845 yılında Zürih merkezli bir İsviçre firması olan "MM Henry et Daniel Muralt fils at Cie", Goudard isimli bir Fransızın yardımı ile Fransa'ya ipek göndermeye başladı. Şirket başlangıçta 60 olan makara sayısını sonraki yıllarda iki katına çıkararak 120 yapmıştır⁸⁰⁰. 1846 yılında ipekçilikle uğraşan bir başka girişimci olan Louis Brotte Bursa'ya gelmiştir. 1847-1848 tarihlerinde, Fransa'nın çeşitli yerlerinden 14 aile daha Bursa'ya gelerek yerleşmiştir. Gelen ailelerin çoğunluğunun ipekçilik ile uğraşıyor olmaları, Bursa ipekçiliğine önemli ölçüde etki etmiş ve ham ipek ihracatında Fransa ağırlık kazanmaya başlamıştır⁸⁰¹.

Fransızların Bursa'ya gelip yerleşmesi ve ipekçilik alanında yatırımlarda bulunup fabrikalar açması, Bursa yerel sanayisinin ilk çekirdeklerini oluşturup, geleneksel yöntemlerden makineleşmeye geçişi sağladığı gibi Fransız sermayesinin değişik iş kollarına kayması, sosyal hayatın da etkilenmesine ve ileriye doğru bir ivme kazanmasına neden olmuştur. Sosyal hayattaki bu yeni farklı uygulamalara, Madam Augustine Brotte'nin çalışmaları örnek olarak gösterilebilir. Madam Brotte, Bursa'daki ticari hayatına kadın işçileri eğitmekle başlayıp kendi flatür (iplik çekme) fabrikasını kurduktan sonra, sermayesini değişik sektörlere kaydırmıştır. Gayrimenkul alımlarında bulunmuş, otelcilik ve lokantacılık alanında göstermiş olduğu başarı ile Bursa'da ilk kez Avrupai tarzda işletmecilik örneği sergilemiştir. Hotel D'Anatolie isimli bir otel açan Madam Brotte, müşterilerine sunduğu güzel şarapları ve Fransız usulü yemekleri ile adından söz ettirmiş ve otelcilik alanında Bursalı girişimcilere öncülük etmiştir⁸⁰². Madam Brotte, bir yönüyle de Bursa'da yeni oluşmaya başlayan ipek sanayinin, Bursa'nın yerli yatırımcıları tarafından eksik bırakılmış olan arka planını doldurmaya çalışmış, hizmet sektörünün

⁷⁹⁸ Aktar, a.g.e., ss.127-128.

⁷⁹⁹ Kağıtçıbaşı, Yaşar, a.g.e., s.244.

⁸⁰⁰ Erder, a.g.e.,100.

⁸⁰¹ Kağıtçıbaşı, Yaşar, a.g.e., 243.

⁸⁰² Aktar, a.g.m., s.123.

Avrupalı tarzdaki ilk oluşumlarını başlatmış ve bunda da başarılı olmuştur. Şehrin mimari dokusunun değiştirilmesi için Osmanlı Hükümeti tarafından yaptırılmış olan şehir planlarında da yine Fransız etkisi görülmektedir. 1863 yılında Yeşil Cami, Ulucami ve Orhan Camisi'nin restorasyonunun yapılması için dönemin Osmanlı padişahı Sultan Abdülaziz tarafından Leon Parvillee isminde bir mimar görevlendirilmiştir⁸⁰³.

İpekböceği yetiştirip kozalarından çıkarılan ipeklerle çeşitli kumaşlar ve dokumalar imal etmek amacıyla şehirde birçok fabrika kurulmuştur. Bu fabrikalardan biri de, Sultan Abdülmecid döneminde, 1852 yılında, Demirkapı Mahallesi'nin hemen altında bulunan Cilimboz Deresi kıyısında, devlet tarafından yaptırılmış olan Fabrika-i Hümayun'dur⁸⁰⁴. Fabrika kurulduğunda 78 adet makaraya sahipti⁸⁰⁵. Bu fabrika, İstanbul'da bulunan Hereke Fabrikası'nda dokunan ipekli kumaşların, hammadde ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulmuştu⁸⁰⁶.

1855 yılında Sardunya Viskonsülü M.Teraneo, Bursa'da bulunan 22 ipek fabrikasının yalnızca ikisinin yabancılara ait olduğunu, diğerlerinin ise büyük çoğunluğunun Hristiyanlara ve az bir kısmının da Müslümanlara ait olduğunu bildirmektedir⁸⁰⁷.

Fransızlar, Bursa'da ilk ipek fabrikalarının kurulmasından itibaren, Bursa ipekçiliğine olan ilgilerini artırarak devam ettirmişler ve bu ilgi 1853-1856 döneminde oldukça artmıştır. Bu ilginin nedeni, Fransa'da, ipekböceklerinde görülen pebrine (karataban) hastalığının yıllık koza üretimini oldukça düşürmesi, koza ve ipek fiyatlarını ise büyük oranda artırmış olmasıdır. Bu nedenle Fransa, Bursa'dan daha fazla hammadde talebinde bulunmaya başlamıştır. Hastalığın tedavisi ancak 1865 yılında Louis Pasteur tarafından bulunabilmiştir⁸⁰⁸.

⁸⁰³ Beatrice St. Laurent, **Ottomanization and Modernization The Architectural and Urban Development of Bursa and The Genesis of Tradition 1839-1914**, Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 1989, s.120.

⁸⁰⁴ Neslihan Dostoğlu, **Osmanlı Döneminde Bursa**, C.I, Akmed, 2001, ss.286-289; Mülazım Abdülkadir, a.g.e., s.199.

⁸⁰⁵ Erder, a.g.e., s.107.

⁸⁰⁶ Dalsar, a.g.e., s.411.

⁸⁰⁷ Erder, a.g.e., 105.

⁸⁰⁸ Zeynep Dörtok Abacı, a.g.m., ss.164-165.

İpek Fabrikalarının ekonomik anlamda yararlarının yanında toplumsal birtakım sorunlara da neden olmaktadır. 1861 yılında, bir Osmanlı Ermenisi tarafından Kurtoğlu ismi ile kurulmuş olan ipek fabrikasının lağımlarından gelen sular, fabrika yakınında bulunan mezarlığa ulaşmaktaydı. Halk bu durumdan şikâyetçi olup, fabrika sahibini uyardığı halde, hiçbir önlem alınmamıştır. Bu nedenle halk ayaklanmış ve ellerinde kazmalarla fabrikayı yakma girişiminde bulunmuşlardır. Olaylar daha sonra asker tarafından bastırılmış ve fabrikanın gördüğü zarar bu kişilere ödettirilmiştir⁸⁰⁹.

Osmanlı Hükümeti, 1888 yılında ipek gelirlerini Düyun-ı Umumiye'ye devretti⁸¹⁰. Düyun-ı Umumiye'ye de, ipek üreticilerinin teşvik edilerek üretimin artırılması yönünde önlemler almaya başladı. Teşkilat, Bursa ve çevresinde dut ağacı ekimini teşvik ettiği gibi Osmanlı Hükümetini de çeşitli tedbirler alma konusunda ikna etti. Dut ağacı ekilmiş araziden vergi almamak, ücretsiz dut fidanı dağıtılmasını sağlamak, hükümetin Fransızların isteği üzerine aldığı önlemlerden bazılarıydı⁸¹¹.

Teşkilat, ipekböcekçilikle uğraşanların kendisinden ruhsat almasını zorunlu kıldığı gibi ipekböceğinin yumurtaları veya koza satışına ise büyük bir denetim ve kısıtlama getirdi. Düyun-ı Umumiye, Pasteur'un geliştirdiği ipekböcekçiliği yetiştirme yönteminin Bursa halkına öğretilmesi amacıyla, 18 Ocak 1888 tarihinde, Bursa'da bir ipekböcekçiliği okulu kurulması teşkilat yönetimi tarafından kabul edildi⁸¹². Okul yönetimi, Bursa halkını kozacılık faaliyetinde bulunmasını teşvik etmiş ve bu amaçla bir kutudan en çok koza elde eden üreticilere para ödülü ile birlikte tohumların incelenmesi sırasında kullanılması için bir de mikroskop hediye etmiştir⁸¹³. Fransa'da ortaya çıkan pebrine hastalığı Bursa'daki kozaları da büyük ölçüde etkilemişti. Düyun-ı Umumiye'ye yetkilileri bu sorunu çözmek için Pasteur usulünde işlem yapan bir mikrografi laboratuvarı kurulmasını sağladılar. Düyun-ı Umumiye'nin çalışmaları ile Fransızların ipek ihracatındaki büyük payı % 80-90 oranında gerçekleşmiş ve Fransız talebinin sabit kalması sağlanmıştır⁸¹⁴. Fransızlar ipekten elde edilen ham ipliğin en kısa sürede Fransa'ya nakledilmesini istiyorlardı. Bu nakil için de en uygun yol Mudanya'dan gerçekleştirilecek denizyolu taşımacılığıydı. Mudanya-

⁸⁰⁹ Dalsar, a.g.e., s.413.; Mülazım Abdülkadir, a.g.e., s.201.

⁸¹⁰ Donald Quataert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, Çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2008 s.205.

⁸¹¹ Aktar, a.g.m., s.129.

⁸¹² Quataert, a.g.e., ss.207-208. (Bursa'da kurulan Harir Darüt Talimi'nin faaliyetleri , bu çalışmanın II.Bölümünde ayrıntılı olarak verilmiştir).

⁸¹³ Aktar, a.g.m., s.131.

⁸¹⁴ Quataert, a.g.e., s.207, 217.

Bursa arasındaki mesafe ise demiryolu ile aşılabacaktı. 1872 yılında projeye konulan ve bir bölümü yapıldığı halde tamamlanmayıp yapımı terk edilen demiryolunun yeniden işletmeye açılması için Fransızlar, Düyün-ı Umumiye içindeki etkinliklerini de kullanarak, Osmanlı Hükümeti'ni ikna ettiler. Fransız-Belçika ortak sermayeli bir şirkete inşaat ruhsatı verilerek, 1892 yılında demiryolunun açılışı gerçekleştirildi⁸¹⁵.

Bursa'da ticari ve sanayi hayatını ellerinde tutan, yabancılar ve gayrimüslimler mesleki örgütlenme alanında da Müslümanlardan önde gözükmüyorlardı. Bursa Ticaret Odası 1889 yılında kurulmuş ve ilk toplantısını da 18 Haziran 1889 tarihinde gerçekleştirmiştir⁸¹⁶. 1889-1923 döneminde odaya, 313 Müslüman Türk, 437 gayrimüslim olmak üzere, toplam 750 üye kaydedilmişti⁸¹⁷.

Flatür ve dokuma fabrikalarının hepsinin ısınmayı odun ile sağlamaları nedeniyle, ormanların büyük zarar gördüğü anlaşılmıştır. Bursa Ticaret Odası bu duruma bir çare olarak Ereğli'den kömür getirtilmesi yönünde 22 Teşrinisani 1306 (9 Aralık 1890) tarihinde bir karar almıştır⁸¹⁸.

Mehmed Ziya, II. Abdülhamid döneminde, şehirde 41 tane ipek fabrikası olduğunu ve bu fabrikalarda 4000 kilo kozanın ipeğe dönüştürüldüğünü söylemektedir. Her fabrikada mancınık sayısına göre 60-100 arasında işçi çalışmaktaydı. Tüm fabrikalarda çalışan işçi sayısı ise yaklaşık olarak 3150 idi⁸¹⁹. İpekböceği mahsulü alındıktan sonra, üreticiler ürünlerini Koza Hanı'na getirirlerdi. Handa tüccarların ayrı ayrı odaları ile ipek işlerinin yürütülmesi için hükümet tarafından görevlendirilmiş memurların odaları bulunmaktaydı⁸²⁰. Kozalar, hanın geniş olan meydanında bulunan hasırdan yapılmış sepetlerin içine dökülür ve kalitelerine göre iyi-orta-kötü olmak üzere üç gruba ayrılırdı⁸²¹. Kozaların kalitesine göre, Düyün-ı Umûmiye tarafından belirlenen raiç bedeli üzerinden tüccarlar ürünlerini satmaktaydılar. Düyün-ı Umûmiye kendi hissesine düşeni aldıktan sonra kalan kısmını da köylüye dağıtmaktaydı. Ürününün paraya çevrilmesi ise üreticileri

⁸¹⁵ Laurent, a.g.e., s.125. (Mudanya-Bursa demiryolu ile ilgili ayrıntılı bilgi için, çalışmanın üçüncü bölümünde yer alan ulaşım bölümüne bakınız).

⁸¹⁶ **Bursa Ticaret ve Sanayi Odası İlk Karar Defteri 1889-1904**, Haz. Raif Kaplanoğlu, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, Bursa, 2009, s.2.

⁸¹⁷ Üsküdarı, a.g.e., s.5.

⁸¹⁸ Üsküdarı, a.g.e., ss.10-11.

⁸¹⁹ Hasan Tâib, a.g.e., 2007, s.43.

⁸²⁰ Hasan Tâib, a.g.e., ss.131-133.

⁸²¹ Edmond Dutemple, "Bursa'da İpek Endüstrisi", **Bursa'da Yaşam**, Çev. Mehmet Demirpençe-Selahattin O.Tansel, Bursa, Kasım 2005, s.42.

memnun etmekteydi⁸²². Düyûn-ı Umûmiye, tüccar ve üreticilerin memnun olduğu bu durumdan tek memnun olmayan, gelir kaynağı kesilen Osmanlı maliyesiydi.

Bursa'da ipekçiliğin teşvik edilerek geliştirilmesi yönünde birtakım uygulamalar yapılmıştır. Bunlardan biri de zaman zaman düzenlenen ipek kozası yarışmalarıdır. En iyi ipeğin seçildiği bu yarışmaların dışında Bursa'da koza mevsiminde, kozasını ilk yetiştirene de ödüller verilmiştir⁸²³. Nakit para ve mikroskop ödüllü yıllık sergiler de düzenlenmekteydi⁸²⁴. İpekçilik zaman içinde, gelişen teknolojik imkânlardan da yararlanmaya başlamıştır. Pasteur'un keşfettiği bu yeni yöntemde, böceklerin koza yapmadan bozulmalarının önüne geçilmiştir. Bursalılar da ipekçilik alanında birtakım girişimlerde bulunmuşlardır. Nalbandoğlu Mahallesi'nden Mehmed Tevfik Efendi'nin, ipek sarıp bükme için bir makine icat etmesi de bu girişimlerden biridir. Tüm bu gelişmeler kozadan elde edilen hâsılâtın yükselmesini de sağlamıştır. 1311 (1893) yılındaki koza hâsılâtı, Bursa gazetesinin haberine göre, iki milyon kuruşa yakın olduğu tahmin edilmektedir⁸²⁵.

Bursa'da hükümet, ipekçiliğin profesyonel yöntemlerle yapılması konusunda önemli düzenlemeler yapmıştır. İpek üreticilerine yeni eğitim usullerini öğrenmelerini teşvik etmek için, Harîr Dârüttalîmi bünyesinde sınavlar açmış ve başarılı olan üreticilere şahadetname (diploma) verilmiştir⁸²⁶.

İpek fabrikalarında çalışmak için, iş mevsimi olarak adlandırılan yaz aylarında civar köy ve kasabalardan genç kızlar, kervanlar oluşturarak gruplar halinde Bursa'ya geliyorlardı. Rum, Ermeni ve Musevi kızlarından oluşan bu kafilenin büyük çoğunluğunu Rum kızları oluşturmaktaydı. İçlerinde sayıca az da olsa Müslüman kızı da bulunmaktaydı⁸²⁷. Çünkü Rum kızlarının çeyizlerini yapmaları ve evlenebilmeleri için, erkek tarafına ödedikleri "Drahoma" denilen evlilik parası ile çeyizlerini hazırlamak için gereken parayı kazanmaları gerekiyordu⁸²⁸. Leila Erder, çalışan kızların birçoğunun yaşının çocuk denilecek kadar küçük olduğunu söylemektedir. Genç kızların ise

⁸²² Hüseyin Vassaf, a.g.e.,73.

⁸²³ Bursa gazetesi, No:120, 21 Şevval 1310, s.3.

⁸²⁴ Quataert, a.g.e., s.213.

⁸²⁵ Bursa gazetesi, No:132, 24 Muharrem 1311, ss.1-2.

⁸²⁶ Bursa gazetesi, No:138, 8 Rebülevvel 1311, s.3.

⁸²⁷ A.de Rochebrune, **Dilber Kethy'nin Bursa ve İstanbul Hatıratı (Mesaib-i İslâm)**, Haz. İlhami Yurdakul, Kitabevi, İstanbul, 2007, ss.101-102.

⁸²⁸ Şerafeddin Mağmumi, **Bir Osmanlı Doktorun Anıları Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye**, I.Basım, Çev: Cahit Kayra, Büke Yayınları, İstanbul, 2001, ss.46-47.

evleninceye kadar bu fabrikalarda çalıştığını ve sözlüleri veya nişanlıları askerde olduğu için de yıllarca onlarla haberleştiklerini dile getirmektedir⁸²⁹.

Flatür (iplik çekme) fabrikalarında günde 12-13 saat çalışan bu işçilerin, ancak 30'ar dakikalık iki dinlenme vakitleri (yerel deyimle duraları) bulunmaktaydı⁸³⁰. Fatma Fahrünnisa Hanım, hatıralarında ipek fabrikasında çalışan işçi kızların çok zor şartlar altında çalıştıklarını söylemektedir. Ellerini sürekli sıcak su kovalarına daldırmaları neticesinde hepsinin ellerinin derilerinin buruştuğunu ifade etmektedir⁸³¹.

İşçi kızlardan, Bursa şehir merkezinde oturan veya Bursa'da evi veya yakını olanlar, akşam mesai bitiminde evlerine giderlerdi. Kalacak yeri olmayanlar ise akşamları fabrikalarda kalırlardı. Mağmumi, işçi kızların kalmaları için ayrılmış yerlerin, dar, bazılarının ışıktan mahrum ve ipek böceğinin ağır kokusu nedeniyle havasının kötü ve rutubetli olduğunu ve üstelik birçok kızın da bir arada kalmasının, sağlık açısından uygun olmadığını söylemektedir⁸³².

İpek fabrikalarının yılın sadece bir-iki ayı çalışıyor olması ve bu fabrikalarda çalışmak için sezonluk olarak gelen köylü işçilerin, asıl uğraş alanları olan topraktan kopmayışları, şehre geldiklerinde fabrikalarda kalıp şehir insanı ile bütünleşememeleri ve iş bitiminde tekrar köylerine dönmeleri neticesinde toplumsal bir değişimin temeli atılamamış ve bu değişim çok sınırlı boyutlarda kalmıştır. İşçiler fabrikada çalışmayı bir yan uğraş alanı görmüşler ve bu nedenle de şehre doğru bir göç hareketi başlatmamışlardır. Bursa'ya bağlı kasabalarda yaşayan halk ise bir taraftan zirai faaliyetlere devam ederken diğer taraftan da kentsel faaliyetlere sıkı bir şekilde bağlanmıştı⁸³³. Dolayısıyla Bursa 19.yüzyıl ile 20.yüzyıl başlarında sanayileşme hamlesini, tarımsal faaliyetlerle beraber yürütme eğilimindeydi.

Fabrikada çalışan işçi kızlarının yanında, kendi hanelerindeki tezgâhlarda çalışan, yün kumaş veya kadife üzerine işleme yapan kadın işçiler de bulunmaktaydı. Bu işçilerin çoğunluğu Ermeni olmakla beraber, içlerinde Müslüman kadınları ve kızları da vardı⁸³⁴.

⁸²⁹ Erder, a.g.e., s.113.

⁸³⁰ Mağmumi, a.g.e., ss.46-47.

⁸³¹ Fatma Hayrūnissa Hanım, **1896 Baharında Bursa (Orijinal ismi: Hüdâvendigâr Vilayetinde Kısmen Bir Cevlan)**, Haz.Nezaket Özdemir, Bursa Kültür A.Ş., Belediyesi, 2010,s.43.

⁸³² Mağmumi, a.g.e., ss.46-47.

⁸³³ Erder, a.g.e., s.114.

⁸³⁴ Rochebrune, a.g.e., ss.101-102.

Bursa’da, ipek fabrikalarının sayısının artması ve ipekçiliğe olan ilgi, işçi talebini artırmıştır. Fabrika sahipleri işçileri öncelikle eğitimden geçirmektedir. Eğitimli işçiler, fabrikalarda deneyim kazandıktan sonra, maaşlarını düşük bularak işi bırakmakta ve daha yüksek ücretler karşılığında başka ipek fabrikalarında çalışmaktaydılar. Bu durum işçiler için avantajlı bir durum ortaya çıkarırken fabrika sahiplerini zor durumda bırakmaktaydı. Bu sorunu çözmek için, “geçiş veya tezkere” ismi verilen bir sistem oluşturuldu. Bursa’da bulunan ipek fabrikalarının yetkililerinin anlaştığı bu sisteme göre, fabrikada çalışan bir işçi, işten ayrılmak için işverenden izin yani tezkere alması gerekiyordu. Tezkeresi olmayan bir işçi ise ne kadar da kalifiye bir eleman olsa da yine de başka bir fabrikada çalışmamaktaydı. Bu sistem aynı zamanda, işçi ücretlerinin de düşmesine neden oldu. Yeni sistem aynı zamanda deneyim ve performansa dayalı olarak işçileri değerlendirmeye ve maaşlarını da bu kriterlere göre belirlemeye başladı⁸³⁵.

Kız (veya kadın) işçilerin çalışma şartlarındaki zorluklar 1909 yılına kadar aynı şekilde devam etti. Bu tarihte, işçilerden gelen şikâyetler üzerine Bursa Ticaret Odası olaya el koydu, işçiler ve işverenlerle görüşüp, fabrikalara birer gözlemci gönderdi ve iş şartlarının iyileştirilmesi yönünde 9 Eylül 1325 (22 Eylül 1909) tarihli bir karar yayınladı. Fakat bu karar uzun süre pratik olarak uygulanamadı⁸³⁶.

Bursa merkezde kurulan ipek fabrikaları dışında, zaman içinde değişik alanlarda üretim yapan fabrikaların açılmasına teşebbüs edildiği veya açıldığı da görülmektedir. Bunlardan bazıları, “Dumansız Barut Fabrikası” ile “Buz Fabrikası” kurulma girişimleridir⁸³⁷. Şehirde, “Yapağı Fabrikası” ve “Makarna Fabrikası” kurulmuş olduğunu ise Hudâvendigâr gazetesinin haberinden öğrenmekteyiz⁸³⁸. Bazı fabrikaların ise üretimlerinde gerekli özeni göstermedikleri anlaşılmaktadır. Bursa gazetesi, şehirde bulunan gazoz fabrikasının, ürettiği gazozların sağlık yönünden sakıncalı olduğunu belirtmekte ve ilgilileri uyarılmaktadır⁸³⁹.

⁸³⁵ Erder, a.g.e., ss.110-112.

⁸³⁶ Üsküdarı, a.g.e., ss.74-76.

⁸³⁷ Bursa gazetesi, No:121, 28 Şevval 1310, s.2.; No:134, 8 Safer 1311, s.5.

⁸³⁸ Hudâvendigâr gazetesi, No:1239, 19 Şevval 1304, s.4; No:2222, 15 Şaban 1324, s.4.

⁸³⁹ Bursa gazetesi, No:115, 9 Ramazan 1310, s.4.

2.2.3. Reklamlar ve Tüketici Profiline Yaşanan Değişim

Bursa halkı, İstanbul ve Avrupa’da yeni üretilen ürünleri ve ekonomik faaliyetleri, yerel basının gelişmesi ve ulaşım olanaklarının artması ile yakından takip edebilme fırsatı yakalamıştı. İpekçilik faaliyetleri ile maddi açıdan iyi bir konuma gelen Müslim, gayrimüslim ve yabancılardan oluşan ve şehrin en güzel caddesi kabul edilen “İpekçilik Caddesi”nde oturan, elit bir sınıf ortaya çıkmıştı⁸⁴⁰. Bu sınıfın bireyleri, İstanbul ve Avrupa modasını günü gününe takip etmekte, yeni çıkan ve özellikle marka özelliği taşıyan ürünlere rağbet etmekteydi. Bursa esnafı da bu talep edilen ürünleri dükkânlarında ve mağazalarında sergilemekteydi⁸⁴¹. Bursa’nın sıradan halkı da bu elit sınıfın yeni uygulamalarını anlamaya ve uyum sağlamaya çalışmaktaydı. Bu uyum süreci oldukça hızlı işliyordu. Şehrin ekonomisinde yaşanan genel iyileşme, halkın alım gücünü artırdığı gibi lüks tüketim mallarına yönelmesini de sağlamıştı. Üstelik bu ürünler Avrupa’dan geldiği için alım gücünü çok fazla aşmayan makul ücretlerle satılmaktaydı.

Osmanlı Devleti’nde ticari yaşam, esnaf teşkilatları aracılığıyla yürütülmekteydi. Bu teşkilatlar, üretimi sınırlayıp, kalite ve fiyatları da denetledikleri⁸⁴² gibi belirli bir ekonomik anlayış da getirmişlerdi: “Eşitlik, işbirliği, dayanışma, ölçülülük, aşırıya kaçmama ve hoşgörü”⁸⁴³ ilkelerinden oluşan bu anlayış, doğrudan tüketiciye yansımaktaydı. Reklamın ve ücret farklılığının yaşanmadığı ortamda, tüketici fiyat karmaşası yaşamıyordu. Fakat satın aldığı ürünün tanıtımı yapılmadığı için, diğer ürünlerle kıyaslama yapamıyor, sadece kendisine sunulan ile yetinmek zorunda kalıyordu. Avrupa ürünlerinin Bursa pazarına girmeye başlaması ile birlikte, Bursa halkı hem malın fiyatını sorgulamaya hem de ürün kıyaslaması yapmaya başlamıştır. Bursa esnafı ise; “aşırıya kaçmama veya az ile yetinme” ilkesinden yavaş yavaş sıyrılmaya ve daha çok para kazanmanın yollarını araştırmaya koyulmuştur. Bu durum, Bursa halkı için çok yeni bir kavram olan “reklam” ile tanıştırmıştır. Yerel gazeteler aracılığıyla verilen reklamlar,

⁸⁴⁰ Leila Thayer Erder, **The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835-1975**, Princeton University, 1976, s.234.

⁸⁴¹ Zeynep Dörtok Abacı, **Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti’nin Mekânsal Ve Sosyal Değişimi**, Doktora Tezi, Danışman: Prof.Dr. Hasan Ertürk, Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Kentleşme ve Çevre Sorunları Bilim Dalı, Bursa, 2005, s.155.

⁸⁴² Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922 (The Ottoman Empire, 1700-1922)**, Çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yay., İstanbul, 2002, ss.203-205.

⁸⁴³ Cafer Çiftçi, “Müşteri Memnuniyeti, Kalite ve Osmanlı Esnafı”, **Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:7, Bursa, 2004, s.21.

esnafın ve tüketicinin değişen ekonomik anlayışlarını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Yerel basın faaliyetlerini artırması ile reklam almaya başlaması ve gazete sayfalarında yeni ürünlerin boy boy reklamının yapılması tüketicinin artmasında önemli bir etken olarak görülmekteydi. Bursa halkı artık elindeki ile yetinmiyor ve daha fazlasını istiyordu. Bursa gazetesinin, 101.sayısında; “İlanat” başlığı altında, bir veya iki sayfadan ibaret olan reklam bölümünde, yeni çıkan kitaplar, saatçi ve yaldızcı Mehmet İlahi'nin dükkânını tarif eden bir ilan, Singer markalı dikiş makinesi ile Emrî Matbaası'na ait reklam göze çarpmaktadır⁸⁴⁴. Gazetenin diğer sayılarında; “Avis” isimli mağazaya ait bir ilan⁸⁴⁵, resimli olarak tanıtılan bayan ayakkabısı⁸⁴⁶, Arangel kütüphanesinin kitapları⁸⁴⁷, matbaa makinesi⁸⁴⁸ ve takvim⁸⁴⁹ reklamı yapılan ürünlerden bazılarıydı. Gazete aynı ilanları, ilerleyen sayılarda tekrar tekrar vermekteydi. Bayanlara yönelik ilanlarda ise (ayakkabı gibi) göze hitap etmek ve reklamın etkinliğini artırmak amaçlanıyordu. Bundan dolayı, reklamı yapılan ürün, çizimi yapılarak verilmekteydi.

Bursa'da ticari alanda yaşanan canlılık ve değişim, değişen piyasa koşullarına paralel olarak, kendiliğinden ortaya çıkmıştı. Bu değişim, dükkân ve mağazaların yeniden şekillenmesine, müşteri-satıcı ilişkilerinin yeniden biçimlenmesine yol açtığı için, sosyal hayat üzerinde de önemli ölçüde etkili olmuştur. Değişimin öncüleri ise yabancı tüccarlar ile bağlantıları olan Bursalı tüccar ve esnaflar olmuştur. Yerel basın ise bu yeni gelişmeleri destekleyici bir rol üstlenmiştir.

⁸⁴⁴ Bursa gazetesi, Sayı:101, 29 Cemazeyilevvel 1310, s.7.

⁸⁴⁵ Bursa gazetesi, Sayı:108, 22 Cemazeyilahir 1310, s.8.

⁸⁴⁶ Bursa gazetesi, Sayı:112, 17 Şaban 1310, s.7.

⁸⁴⁷ Bursa gazetesi, Sayı:133, 1 Safer 1311, s.7.

⁸⁴⁸ Bursa gazetesi, Sayı:146, 4 Cemazeyilevvel 1311, s.8

⁸⁴⁹ Bursa gazetesi, Sayı:116, 16 Ramazan 1310, s.7.

SONUÇ

II. Abdulhamid döneminde, Bursa'da sosyal hayat alanında kapsamlı bir değişim söz konusudur. Bu değişimin öncülüğünü ise; Devletin taşradaki uzantıları olan şehrin idarecileri, Bursa ipek gelirlerine el koyup işletme hakkını ele geçiren Fransız idaresindeki Düyun-u Umumiye İdaresi ile bu dönemde şehre gelen Kafkas ve Balkan göçmenlerinden oluşan üçlü bir yapı teşkil etmektedir.

Yenileşme hareketlerinin etken olduğu bu değişim sürecinin birbirine geçmiş iki karakteristik yönü bulunmaktadır. Şehrin yöneticileri, halkın isteklerini göz önünde bulundurarak tabandan tavana bir değişim uygulayıp, değişimin arkasında yer almış ve yeniliklerin destekçisi olmuşlardır. Özellikle gayrimüslim ve yabancılar eliyle gerçekleşen ekonomik faaliyetlere kolaylık sağlamak için bu kesimden gelen talepler karşılanmaya çalışılmıştır. Ulaşım, posta ve haberleşme hizmetlerinin geliştirilmesi, şehirde Ziraat Bankası'nın bir şubesinin açılması, yeni kamu binalarının hizmete girmesi tabanın isteği ile gerçekleşen faaliyetlerdir. Tiyatro, sergi, müze gibi kültürel faaliyetler yanında birçok yeni usul okulun açılmış olması ise şehir yöneticilerinin yeniliğin önünde yer alarak tavandan tabana doğru gerçekleştirdikleri yenileşme hareketleridir. Şehrin yöneticileri tarafından gerçekleştirilen her iki yönlü değişim, planlı ve programlı bir şekilde önceden düşünüldüğü tasarılmış faaliyetler değildi. Bu faaliyetlerin bazıları şehrin ve halkın ihtiyaç duyduğu alanlara yatırım yapmak şeklinde karşımıza çıkarken, bazı faaliyetlerin ise (tiyatro, sergi gibi) kendiliğinden gelişen bir süreç içinde ortaya çıktığı görülmektedir. Başka bir deyişle şehir kendi kendini şekillendirmiş, şehrin yöneticileri ise değişimin bazen önünde bazen de arkasında yer almış fakat daima yeniliklerin destekçisi olmuşlardır. Değişimin öncüsü hiçbir zaman şehrin asıl sahibi olan yerli Müslüman halk olmamıştır. Fakat Müslümanlar öncüleri takip etmiş ve değişime önemli ölçüde ayak uydurmayı başarmışlardır.

Mektepli-Alaylı çatışması ile kendini gösteren yenilikçi ve gelenekçi tartışması Osmanlı toplumunda bazı ikilemlere neden olduğu gibi sosyal hayatın da zaman zaman durağanlaşmasına yol açmıştır. Bursa ise diğer Osmanlı şehirlerine göre bu etkiyi en az yaşayan bir şehir olmuştur. Bu durumun oluşmasında, şehre merkezin değer vermesi ve bundan dolayı Bursa'ya gönderilen idarecilerin birçoğunun iyi eğitilmiş, Batı kültürü ile tanışmış, yeniliğe açık ve modernleşme yanlısı özelliklere sahip olması önemli bir etken olmuştur. Özellikle Ahmet Vefik Paşa'nın, Hudâvendigâr Vilâyeti Valiliği'ne

getirilmesinden sonra şehrin sosyal hayatında büyük değişiklikler yaşanmaya başlanmıştır. Paşa, şehrin fiziki ve kültürel gelişim ve değişimini birbirine paralel götürme çabası içinde olmuştur. Vefik Paşa, modernleşmenin simgeleri olan yeni kamu binalarını inşa ederken eski ile de uyumu göz önünde bulundurdu. Başka bir deyişle, şehrin Osmanlı geleneksel yapısından gelen dokusu ile modernitenin öngördüğü yapının bir uyum içinde birleşmesini sağladı. Bu yapılırken, her türlü modernleşme hareketinde Osmanlı geleneğine uygunluk arayışı önemsendi. Örneğin şehir merkezinde yeni bir cadde açılırken, “Yürüyen Dede Türbesi” yıkılmamış, şehrin tarihsel mirasına sahip çıkılarak, uygun görülen başka bir alana taşınmıştır.

Şehirde, çeşitli nedenlerden dolayı çıkan yangınlar, yerleşimin sık, sokakların dar olması ve şehirde hiç eksik olmayan lodosun da etkisiyle kısa süre içinde büyüyüp bütün şehre yayılmakta ve maddi anlamda oldukça zarar vermekteydi. Bu duruma bir son vermek ve yangına müdahaleyi etkin kılabilmek amacıyla 1876 yılında tulumbacı (itfaiye) örgütü kuruldu. 1886 yılında ise tulumbacı başı kadrosu açılarak teşkilatlanma tamamlandı. İtfaiyeciler, lodosun etkili olduğu gecelerde sokaklarda devriye gezerek yangına müdahale etmek için her an hazırda bekletilmişlerdir. Yangın durumunda ise sokakların dar oluşundan dolayı yangına müdahalede zaman zaman büyük sıkıntılar yaşanmıştır.

1855 depreminin meydana getirdiği tahribat yıllarca ihmal edilmiş yalnızca tarihi öneme sahip birkaç yapının restorasyon çalışması yapılmıştı. Oysa şehirde birçok bina hasar almıştı. Vefik Paşa ve kendisinden sonra gelen şehrin yöneticileri, depremin meydana getirdiği tahribat ile yangınlara müdahalede yaşanan zorlukları bir fırsat görerek değerlendirdiler. Bir taraftan tamirat işlemlerini yürütürken diğer taraftan da yolların genişletilmesi için birtakım yıkım faaliyetlerini başlattılar. Fakat bu yıkımlarda halkın menfaatini gözeterik istimlâk bedellerinin ödenmesinde hassas davrandılar. Deprem ve yangınların yol açtığı tahribatı yaşayarak öğrenen Bursa halkı, bu süreçte evlerinin belediye tarafından yıkılmasına büyük bir tepki göstermedi. Böylece şehir fiziki anlamda modern bir görünüme kavuştuğu gibi Bursalılar da ilk defa kaldırım ile tanışmış oldular. Şehir içi trafiği de bir düzene girerken şehri kazaya bağlayan yollar da bu dönemde ya yeniden elden geçirildi ya da yeni baştan yapıldı. Belediyecilik faaliyetleri ile şehrin yöneticileri modern bir şehir oluşturma gayreti içine girdiler. Üstelik Osmanlı yönetiminin 1882 yılında çıkartmış olduğu bir yasa, şehrin yöneticilerinin işini kolaylaştırmıştı. Bu yasaya göre, bir bölgede ondan fazla ev yanmışsa bölge yeniden düzenlenip, hak

sahiplerine yeniden parsellenmekteydi. Bu düzenleme sırasında, arsalardan bir miktar yol payı alınarak, sokak ve caddeler genişletilebiliyordu.

1903 yılında ilk defa şehir içinde su şebekesi oluşturularak Maksem semtinin bulunduğu alana büyük bir su deposu yaptırıldı. Ayrıca Ulucami'nin avlusuna şadırvan bir çeşme yaptırılarak halkın kullanımına sunuldu. Şehrin yöneticileri yeni kamu binalarının ve okulların yapımı konusunda da önemli girişimlerde bulundular ve özellikle bu konunun takipçisi oldular.

Osmanlı ekonomisinin bozuk olduğu bu dönemde, mali kaynak sıkıntısı yaşanmaktaydı. Böyle olunca şehrin idarecileri halkın yardımına başvurarak tamir ve inşaat işlerine halkın da katılımını sağladılar. Bu şekilde, bir taraftan Devlet-halk işbirliği ile açılışlar veya tamirat işlemleri gerçekleştirilirken diğer taraftan da sosyal değişime halkın katılımı sağlanarak, değişimin tabana yayılması sağlanmaya çalışıldı.

1886 yılından itibaren, düzenli vapur seferlerinin başlaması ve bu hatta çalışacak gemilerin kalitesinin artırılması ve üstelik denizyolu şirketleri arasında yaşanan rekabetten dolayı bilet ücretlerinin son derece düşük tutulması, Bursa'ya olan ilgiyi artırmıştır. Bu dönemde Bursa'yı ziyaret eden yerli-yabancı ziyaretçi sayısında büyük oranda bir artış yaşanmıştır. Bu artış nedeniyle şehir içinde taşımacılık yapan at arabalarının güzergâhları yeniden belirlenmiştir. Üstelik Bursa merkez ile kaplıcaların bulunduğu Çekirge semti arasında düzenli bir yol yapılmış ve bu yolda o dönem için oldukça konforlu sayılan landolar çalıştırılmaya başlanmıştır.

Düzenli vapur seferleri aynı zamanda şehirde posta hizmetlerinin de bir düzene girmesini sağlamış ve postane hizmeti verecek bir bina ile birlikte bir de telgrafhane açılmıştır. Bursa halkının posta hizmetlerinden daha çok faydalanmasını sağlamak amacıyla postane girişine bir posta kutusu konulmuş, görevli iki memurun gece de nöbetçi olarak postanede kalmaları sağlanmıştır.

Bursa'da ilk defa resmi hüviyette bir matbaa kurulmuş ve Bursa'nın ilk gazetesi olan Hudâvendigâr gazetesi bu matbaada basılmaya başladı. Bursa halkı bu gazete aracılığıyla hükümetin ve valiliğin yayınladığı çeşitli duyuru ve ilanlara ulaşabilme fırsatı yakaladı. Özel matbaaların kurulması ve bu matbaalarda Bursa gazetesinin basılmaya başlaması ile de şehrin günlük hayatı hakkında daha kapsamlı bilgi edinme şansı edindi. Bursa yerel gazeteleri şehrin edebi ve kültürel hayatının gelişiminde önemli bir katkı

sağlamışlardır. Bununla beraber şehrin yöneticilerini belli konularda dikkatini çekmişler, devlet ile halk arasında aracı rolü üstlenmişlerdir. Halkın çeşitli istek ve taleplerini dile getirdikleri gibi, gazete sayfalarında yer alan reklamlar ile Bursalı tüccar ve esnafa da büyük fayda sağlamışlardır.

Şehrin yöneticileri modernleşmenin sadece alt yapı çalışmaları ile olmayacağını bilincinde olduğu için, şehirde kültürel faaliyetlerin başlamasında da öncü rolü üstlendiler. Ahmet Vefik Paşa, 1879 yılında şehrin ilk tiyatrosunu kurdu. Bursa halkını zorla da olsa tiyatroya çekmeyi başardı. Artık haftada bir veya iki defa tiyatroya giden ve sahnelenen oyunları dikkatlice izleyip zevk almasını bilen bir halk kitlesi ortaya çıkmıştı. Başlangıçta yalnızca şehrin entelektüel kesimi olarak nitelendirilen eşraf, memur ve yüksek rütbeli askerler tiyatro gösterilerini izlerken zamanla sıradan halk kitleleri de oyunları izlemek için tiyatroyu doldurmaya başladı.

1906 ve 1909 yıllarında olmak üzere şehirde geniş katılımlı iki ayrı sergi düzenlendi. Sergiye giriş ücretleri düşük tutularak halkın bu faaliyet içinde yer alması sağlandı. Kadınlar da bu dönemde unutulmadı. Haftanın bir günü yalnızca kadınların sergiyi ziyaret etmesi için ayrıldı. Aynı uygulama tiyatro gösterileri için de sergilendi. Böylelikle kadının sosyal hayat için de yer alması sağlanmaya çalışıldı. 1904 yılında ise şehrin ilk müzesi açıldı. Küçük çapta bir müze olmasına karşın Bursa için bir ilkti. Tiyatro, sergi ve müze gibi kültürel etkinliklerle ilk defa tanışan Bursa halkı, bu yeni gelişmeleri algılamada ve benimsemeye çok fazla zorlanmadı.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, çeşitli alanlarda yapılan yenileşme hareketleri, çoğu zaman halk tarafından anlaşılmamış ve bu nedenle tepki bile görmüştür. Bu açıdan Bursa'ya bakıldığında ise yine birtakım tepkilerin olduğunu fakat şehrin idarecilerinin, eşrafın ve önde gelen dini âlimlerin desteği ve gayrimüslimlerin de aktif olarak bu süreçte yer almalarının, yeniliklerin çok kısa zamanda tabana yayılmasında etkili olduğu görülmektedir. Tiyatro salonlarının ve sergi alanlarının Bursa halkı ile dolup taşması bu duruma önemli bir delil teşkil etmektedir.

19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise, yeni usul eğitim veren okulların açılması, idâdîlerin çeşitlendirilmesi ve maârif idaresinin kurulması, eğitim alanında önemli bir mesafe alınmasını sağlamıştır. Okul ve öğrenci sayısının artışına paralel olarak şehir, dışarıdan memur ve öğrenci de kabul etmeye başlamıştır. Nüfus artışındaki unsurlardan

biri kabul edilen bu durum, şehirde bir hareketliliğin de yaşanmasına neden olmuştur. Şehirde yeni usul eğitim vermek amacıyla açılmış olan ibtidâî, rüşdiyye, idâdî ve meslek okulları, verdikleri eğitim ve uyguladıkları sosyal faaliyetler ile Bursa'nın modernleşmesinde öncü görevi üstlendikleri gibi, Bursa halkının sosyal hayatına da bir canlılık getirmiştir. Eski usul eğitim veren sıbyân okulu ve medreselerin de eğitim faaliyetlerine devam etmesi, eğitimde ikili bir yapıyı ortaya çıkardığı gibi gelenekselleşmiş bir takım eğitim uygulamalarının zamanla azalsa da devam etmesine neden olmuştur. Yeni usul eğitim veren okullardan özellikle meslek okulları Bursa için tam bir şans olmuştur. Bu okullar yeniliğin öncüsü oldukları gibi Bursa halkının da bu yeniliklerle tanışmasında aracı rolü üstlenmişlerdir. Dünyadaki ve özellikle Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip eden bu okullar, Bursa halkının yeni gelişmelerden haberdar olmasını sağlamışlardır. Ziraat okulu ve diğerleri kapılarını halka açmakta bir sakınca görmemişler ve verdikleri zirai kurslarla Bursalı çiftçilere önemli ölçüde destek olmuşlardır. Yeni usul okullar, Bursalı fakir öğrencilere, parasız veya düşük ücretlerle eğitim vererek eğitimde fırsat eşitliğinin sağlanmasında önemli bir rol oynamışlardır. Sanayi okulu (ıslahhâne) yetim ve öksüz öğrencilere sahip çıkmış, bu öğrencilere birer meslek kazandırarak topluma kazandırılmasını sağlamış ve büyük ölçüde sosyal sorumluluk örneği sergilemiştir. Yeni usul okullar, eğitimde velinin rolünü kavramışlar, veliyi eğitim faaliyetlerine dâhil etmek için çeşitli faaliyetler düzenlemişlerdir. Velilerin öğretmenlerle görüşmelerini sağlamak için okul bünyesinde özel bir oda bile açılmıştır. Zaman zaman düzenlenen öğrenci gezileri, okul yararına yapılan tiyatro gösterileri, okulların kendi imkânları ile kurdukları bando takımlarının haftanın belli günlerinde hükümet konağı önünde halka müzik ziyafeti vermesi gibi birtakım örnekler, Bursa sosyal hayatında ilk olma özelliği kazanmıştır.

Okul sayısının artması ile bu okullarda görev yapacak memur, öğretmen ve idarecilerin sayısı arttığı gibi Bursa'da eğitimli bir memur sınıfının ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Bu kesimin ihtiyaçlarının karşılanması için başta esnaf üzere Bursa halkı bir takım girişimlerde bulunmuştur. Kıraathane ve kahvehane sahiplerinin dükkânlarında yerel gazetelerle beraber, İstanbul'daki gazetelere abone olarak müşterilerine bilgi servisi sunmaya başlaması, tekke ve dergâh kütüphanelerinin gelen talepler üzerine gazete okunan bölümler açmaları gibi birtakım girişimler örnek olarak sunulabilir.

Osmanlı Devleti'nin yıkılmadığını, bütün kurumlarıyla hala dimdik ayakta durduğunu tüm dünyaya ve özellikle de Avrupa ülkelerine göstermek için bu dönemde yapılan kamu binalarına özel bir önem verildi. Bursa'da açılan hükümet konağı, askeri lise, hastane ve saat kulesi gibi yapılar görkemli görünümleri ve özellikle şehre hâkim ve her yerden görülebilen konumları ile Bursa halkının övünç kaynağı olduğu gibi Osmanlı yönetiminin verdiği bir mesaj olarak da değerlendirilebilir. Ülkenin içinde bulunduğu siyasi kıskaç ve maddi yetersizlik, bu binaların yapılmasında Osmanlı yönetimi açısından bir engel teşkil etmiyordu. Saat kulesi gibi yapılar aynı zamanda II. Abdülhamid döneminde merkezin gücünü ve otoritesini simgeleyen birer simgesel yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Saat kulesinin itfaiye kulesi olarak işlev görmesi şehrin modernleşmesine katkı yaptığı gibi yangınlara kısa sürede müdahale ederek Bursa halkına faydalı olmaktadır.

1877-1878 Osmanlı-Rus harbi ile beraber Balkanlardan ve Kafkaslardan gelen Müslüman göçmenler, şehrin ekonomik ve sosyal yönden gelişiminde önemli bir rol oynadılar. Atıl durumundaki tarımsal alanların ekonomiye kazandırılmasında muhacirler yoğun bir çaba harcadılar. Osmanlı Hükümeti'nin şehre gelen muhacirlere yeni tarım alanları açmak için bataklıkların kurutulması yönünde çalışmalar yapmış olması da muhacirlerin bu arazileri en iyi şekilde değerlendirmelerinin yolunu açtı. Muhacirler tarımsal faaliyetlerin yanında, arabacılık başta olmak üzere çeşitli alanlarda da başarı gösterdiler. Geldikleri bölgelerin inşaat metotları ile yapılmış yeni evler inşa edip, yeni mahalleler kurdular. Bursa yerli halkına kendilerini kabul ettirmek ve geldikleri bu topraklara tutunabilmek için çok çalıştılar. Getirdikleri tüm hüneryleri sergiledikleri gibi çeşitli alanlardaki ekonomik aktiviteleri ile Bursa ekonomisinin boşluklarını doldurmaya çalıştılar. Bursa'nın ilklerinin oluşumunda muhacirlerin önemli bir katkısı vardır. Şehirde yerel basının öncülüğünü de yine muhacirler yapmışlardır.

Şehirde yaşanan değişimin öncülerinden biri de 1881 yılında kurulup 1888 yılından itibaren Bursa'da faaliyetlerine başlayan Düyun-u Umumiye İdaresi olmuştur. Fransızların etkisi altındaki idare, öncelikle ipekçilik gelirlerini artırmak için birçok tedbire başvurmuştur. Bu tedbirlerden biri de şehirde bir ipekçilik okulunun açılmış olmasıdır. İpekçilik okulu Bursalı gayrimüslimler için önemli ölçüde yararlı olmuştur. Özellikle Ermeni ve Rum gayrimüslim vatandaşların tercih ettiği bu okul, verdiği eğitim ve düzenlediği kurslar yanında, üreticilerine diploma zorunluluğu getirerek üretim sürecini

disiplin altına almıştır. Bununla beraber üretim tarzında getirdiği yenilikler ile ipek ipliği üretiminin önemli ölçüde artmasını sağladığı gibi dışarıdan yapılan koza tohumu ithalatının da büyük ölçüde azalmasını sağlamıştır. Fransız yetkililer, ticari faaliyetlerin kendi menfaatleri lehine bir düzene girmesi için Osmanlı Hükümetine çeşitli konularda girişimlerde bulunması için baskı yapmışlardır. Mudanya-Bursa Demiryolu'nun işletmeye açılması da bu baskının bir sonucudur. Demiryolunun faaliyete geçmesi ile Bursa halkının Mudanya'ya ulaşım süresi kısaldığı gibi Mudanya limanından düzenli vapur seferleri aracılığıyla da İstanbul ile olan ulaşımı oldukça rahatlamıştır. Daha önceden Bursa'dan İstanbul'a gidiş-dönüş günlerce sürmekte iken, bu dönemde bir gün içinde İstanbul'a gidip-dönmek mümkün olmuştur. Bu durum özellikle ticaretle uğraşanlar için büyük ölçüde bir kolaylık sağlamıştır. Bursa esnafı ise İstanbul'da yeni çıkan ürünleri tezgâhlarında sergileme imkânına kavuşmuştur.

Şehrin gelişmekte olan sanayi faaliyetlerini bir düzen altına almak, Bursa'da faaliyet gösteren girişimcileri tek bir çatı altında toplamak amacıyla 1889 yılında Bursa Ticaret Odası kuruldu. Ticaret odasının ilk dönem üyeleri arasında gayrimüslimlerin çoğunlukta oluşu, bu dönemin ticari aktörleri hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır. Ticaret odasının girişimleri ile şehirde ilk defa sanayi sayımı gerçekleştirilerek, Bursa'nın sanayi haritası çıkarılmaya çalışıldı. Böylece şehir yıllıkları (salnâme) ile dönem öncesinde başlayan istatistikî veri toplayıp topluma sunma etkinliği, artan bir bilinç düzeyinde bu dönemde de kendisini göstermeye devam etti. Ticaret odasının kurulduğu yıl, Bursa'nın ilk Ziraat Bankası şubesi açıldı. Yeni açılan banka özellikle çiftçilerin kredi ihtiyaçlarını önemli ölçüde karşıladığı gibi modern hayatın vazgeçilmez gördüğü bankacılık faaliyetleri ile de Bursa halkını tanıştırmış oldu.

Şehirdeki belli başlı iş kollarının toplumsal tabakalar arasında belirgin bir şekilde, kendiliğinden gelişen bir süreç içinde bölüştürülmüş olması, ekonomik hayatın bir anlamda sosyal hayatın oluşmasına yön vermiştir denilebilir. Sosyal hayatı durağan ve içine kapalı bir kavram olarak görmek doğru değildir. Özellikle Bursa için bunu söylemek yanlış olur. Toplumsal tabakalar ne kadar da dini motifler ile birbirlerine kenetlenmiş olsalar ve hatta Yahudiler gibi ayrı birer yaşam mekânlarına sahip olsalar da değişim ve etkileşimin olması kaçınılmazdır.

Bursa, bu dönemde çeşitli etnik ve dini yapıya mensup müslim, gayrimüslim ve yabancı (ecnebi) unsuru barındırmasına karşın, şehir dört etnik ve dini yapının etkinlik sahası içindeydi. Müslümanlar, Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler. Bursa'da, ticari ve kültürel etkinliklerde gayrimüslimlerin, Müslümanlardan daha önde gözükmelerine karşın, şehrin asıl yöneticileri ve şehir adına karar alıcı mercileri Müslümanlardı. Ülkenin idarecilerinin Müslüman olması ve nüfus açısından gayrimüslimlere oranla üçte birlik oranda bir çoğunluğu teşkil etmeleri şehir üzerinde söz söyleme hakkının Müslümanlara geçmesindeki önemli etkenlerdi.

1830'larda ipek endüstrisi alanında mekanik üretime geçilmesi ile yaşanan değişim süreci zamanla Fransızların ve gayrimüslimlerin girişimleri ile sosyal hayat alanına yansıma imkânı bulmuştur. 1860'lı yıllardan itibaren ise şehrin yöneticileri tarafından birtakım yenileşme hareketleri başlatılmış, fakat bu hareketler yalnızca değişimin kendisini değil altyapısını hazırlamıştır. II. Abdülhamid dönemine kadar gelişen faaliyetler Bursa sosyal hayatında kapsamlı bir değişikliğe yol açmamıştır. Bu dönemde ise yerel yöneticilerin, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin ve göçmenlerin etkisi ile hem tavandan tabana hem de aksi yönde olmak üzere, sosyal hayat alanında kapsamlı bir değişim yaşanmıştır.

Doktora tezi niteliğindeki bu çalışma, Bursa sosyal hayatının tarihin belli bir döneminde incelenmesi sonucunda oluşturulmuştur. Bursa, zengin kültürel değerleri açısından tarihin her döneminde incelenebilecek bir şehirdir. Tarih araştırmacıları, zaman içinde Bursa'nın geçmişi ile ilgili bu değerleri gün ışığına kavuşturacaklardır.

EKLER

EK NO: 1

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) Belgeleri ve Transkripsiyonları

Huzûr-ı Sâmi-i Cenâb-ı Vekâlet-penâhî'ye

Devletlü efendim hazretleri

Sâye-i meâlî-vâye-i hazret-i padişâhîde günden güne terakkî etmekte olan ulûm ve maârifden memâlik-i mahrûse-i şâhânelerinde bulunan efrâd-ı tebe'anın seyyânen ve mükemmelen istifâza eylemeleri hakkındaki âmâl-ı hayr-i iştimâl cenâb-ı zıllullâhîye tevfiik-i hareketle Bursa'da ve bütün vilâyât dâhilindeki mektep ve mektepliler hakkında bilâ istisnâ ibzâl buyurulan teşvîkât ve hüsn-i teveccühât-ı vilâyet-penâhîlerine istinâden Bursa Zükûr ve Musevî Mektebi'ne âit ma'rûzât-ı âtiyye-i bendegânemi takdîm ile kabûlünü gâyet müselleme-i âsafânelerinden ricâ ve istirhâm eylerim şöyle ki ikmâl-i tahsîl ile mekteb-i mezkûrdan çıkmakta olan şâkirdân-ı Mûseviyye hâriçte mutalla'âtı büsbütün terk ederek müktesebât-ı ilmiyyelerini hemen kâmilen unutmak derecesine geldikleri dâimâ görülmekte olup bu ise emr-i tahsilde iltizâm olunan esas maksat ile gayr-ı kâbil-i te'lîf olduğu gibi mektebde ihtiyâr olunan bunca emek ve zahmetin de mahv ü ziyâ'ını bârî olduğu cihetle şâkirdân-ı mûmâ ileyhimin haftada bir yahûd ayda iki kere mektebe gelmelerine izin verilerek yine okudukları dersleri mektebdeki arkadaşlarıyla beraber tekrar ve kitâb ve gazete mutâla'a ve yek diğeri ile müzâkere ederek tahsillerini takviyye eylemek ve âcizleri tarafından da ara sıra mubâhât-ı ilmiyyeye müte'allik bazı dersler îrâdıyla ulûm ve fûnûnun lezzetini onlara iyice tanıttırmak sûretiyle âcizâne bir hizmet etmek emelinde bulunduğundan mahzâ hulûsî niyyete mahmûl olan şu istid'â-yı bendegânemin karîn-i kabûl buyurulmasını terakkî-i maârif emr-i mühimminde âsârı heme'ât-ı meşhûd olan inâyât-ı celîlelerine isnâden kaviyyen ümîd edilmektedir saltanat-ı seniyye ve bilhâssa şevketlü pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin şahsî mukaddeslerine karşı gâyet metîn ve samîmî hissiyât-ı ubûdiyyet-kârâne ile mütehassin olan ve gece ve gündüz sinagoglarda duâ-yı devâm-ömr ve ikbâl-i cenâb-ı zıllullâhîye muvâzabetle iftihâr ve sûretle vakitlerini imrâr etmekte bulunan Mûsevîlerin zât-ı sâmîlerince muallim ve müsellemler olan sadâkatları hasebiyle böyle bir te'essüse müsâ'ade buyurulduğu halde aslâ suistimâle meydan verilmiş olmayacağı ve mâil-i siyâsiyyeden zerre kadar bahs edilmek ihtimâli bulunmayacağı derkârdır ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir

Fî 23 Kânûn-ı Evvel sene 314

Zükûr Musevî Mektebi Müdürü

İmzâ

BELGE NO:1'in Transkripsiyonu

(BOA., MF.MKT., 443/42, No:6273, 29 Zilkade 1316)

Telgrafnâme

Mahall-i irsâli: Bursa
Mevredi: Mâbeyn-i Hümâyûn
Mütevassıt olan merkez: Dersa‘âdet
Numara: 1677
Kelime: 152
Tarih: Nisan sene 306

Gâyet müsta‘celdir

Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet Celîlesi'ne

İşbu cümle günü sabahleyin saat on bir raddelerinde Câmî-i Kebîr karşısındaki leblebici dükkânından ateş zuhûr ederek geceden beri gâyet şedîd batı rüzgârı esmekte olmasından ve oraları gâyet sık bulunmasından dolayı harîk üç dört cihete teveccüh edüp o sırada Câmî-i Kebîr'in iki minâresi külâhlarının tutuşması dahi ateşin etrâfa saçmasına sebep olduğundan kurbunda bulunan ve yek diğerine muttasıl birkaç bin ahşap dükkânı hâvî olan Çarşı-yı Kebîr tehlikede kalarak bazı taraflarına sirâyet eden ateşten tüccâr ve esnâf takımı azîm dehşete düşmüşler iken bizzat ve bi'l-cümle ümerâ ve zâbitân ve me'mûrîn ile birlikte fevka'l-gâye çalışılup sâye-i tevfikât-vâye-i hazret-i şehriyârîde çarşıya olan sirâyetin her taraftan önü alınup on sekiz bâb dükkân muhterik olduğu halde şimdi bastırılmış olduğu arz olunur fî 27 Nisan sene 306.

Hudâvendigâr Vâlîsi
Mahmûd

BELGE NO: 2'nin Transkripsiyonu

(BOA., Y.PRK.UM., 16/124, No: 6328, 19 Ramazan 1307).

Hüdâvendigâr Vilâyeti
Mektûbî Kalemi
Aded: 27

Mabeyn-i Hümâyûn Cenâb-ı Mülûkâne Başkitâbet Celîlesi'ne

Devletlü efendim hazretleri

Vilâyetin mahsûlât ve ma'mûlât-ı müterakkıyesiyle ahâlînin en başlı iştigâlâtından olan çiftçilik ve ipekçilik tekemmülâtına dâir numûneler irâ'e olunarak sâye-i kemâlet-vâye-i hazret-i hilâfet-penâhîde vilâyetin bir tarafında rû-nümûn olan füyûzât ve kemâlâtın diğer taraflarının da hisse-mend olması te'mîn ve bu sûretle servet ve sa'âdeti teşmîl eylemek hayr-i âlîsiyle merkez-i vilâyette küşâdı mukarrene-i müsâ'ade-i seniyye-i mülûkâneleri olup teyemmünen bed'-i sa'âdet ve umrân-ı memleket olan el-yevm cülûs-ı hümâyûn-ı hazret-i hilâfet-penâhîye şeref-müsâdif gelecek Ağustos'un on dokuzuncu rûz-ı firûzunda açılmak üzere tertîbâtına kemâl-i keremi ile devâm edilmekte bulunan sergide teşhîr olunacak mahsûlât ve ma'mûlât meyânına nefâset ve mükemmeliyetçe ihrâz-ı tefevvüz edenlerin ashâbına birer nişâne-i temâyüz ve iftihâr i'tâsı sergiye her taraftan en güzel ve zarîf eşyâ gönderilmesini müceb olarak sergi küşâdından mutasavvır olan fevâ'idi birkaç kat daha tezyîd edeceğinden mâ-adâ bu teşebbüs umrân-perverânenin dahi sâir mü'essir-i celîle-i hazret-i velî-ni'met bî-minnet-i a'zamîyi misüllü ile'l-ebed havâtır-ı şükrân ve mefharete mazhar-ı tebcîl ve takdîs olmasını te'mîn edeceğine ve Hüdâvendigâr Vilâyeti mihr-i zuhûr-ı saltanat-ı seniyye olmak haşyetiyle hâiz olduğu mefâhir-i kadîmeye ne mertebe izâfe-i şeref ve i'tibâr olursa o nisbette şân-ı âliye muvâfık olacağına binâ'en ber-vech-i ma'rûz şâyân-ı takdîr eşyâ teşhîr edenlere i'tâ olmak üzere emsâli vecihle bir kıt'a Bursa sergisi madalyası ihdâsı husûsuna lütfen ve âtıfeten müsâ'ade-i ulviyyet-âde-i hazret-i hilâfet-penâhî şeref-irzânı buyurulması zımında keyfiyetin atebe-i ulyâ-yı velî-ni'met bî-minnet-a'zamîye arz ve i'lâsına şâyânî-i delâlet ve inâyet-i celîle-i dâverîleri müsterhamdır ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehül-emrindir fî 25 Safer sene 324 ve fî 6 Nisan sene 322.

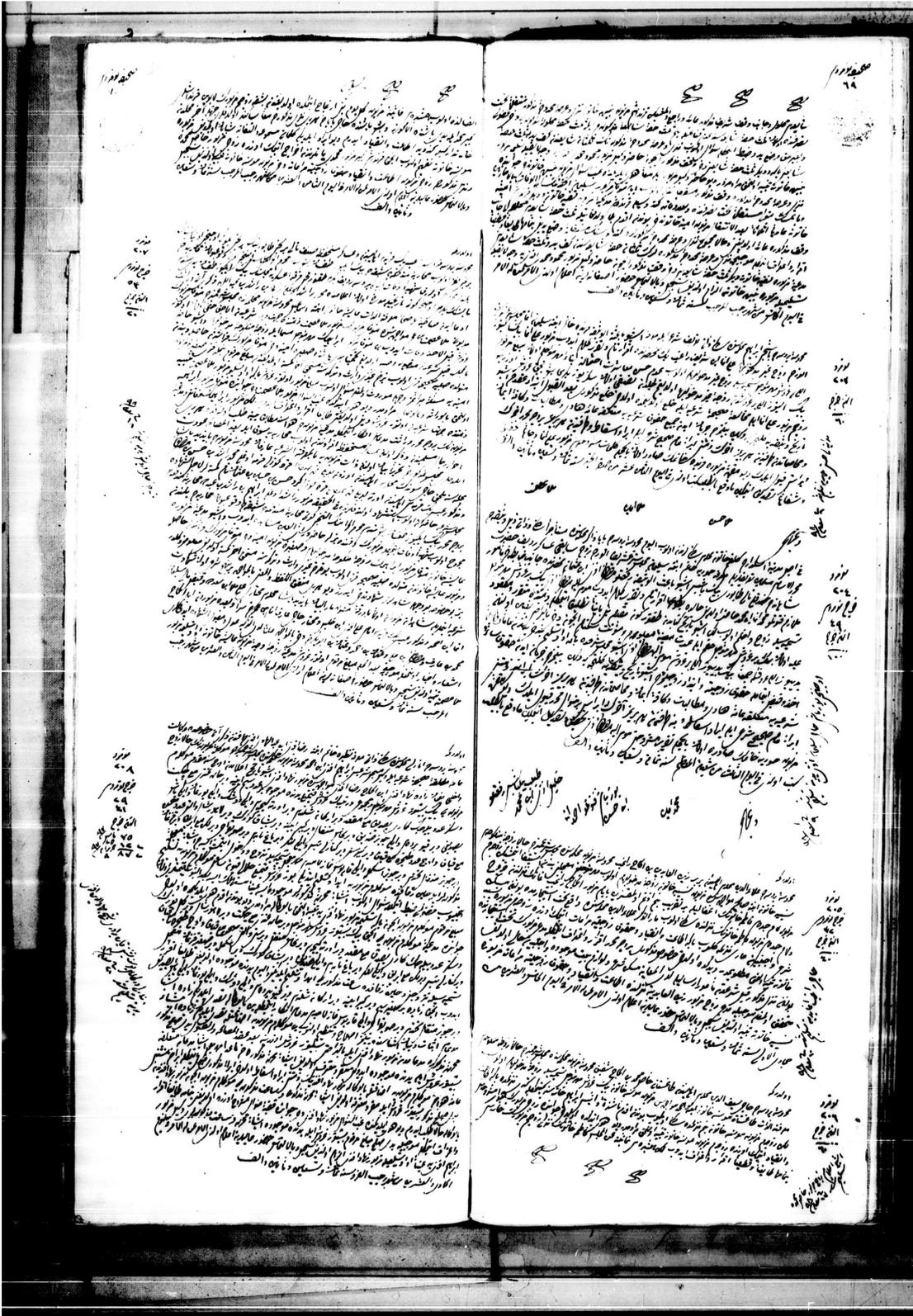
Hüdâvendigâr Vilâyeti Vâlîsi
Mühür, Mehmed Tevfik

BELGE NO: 3'ün Transkripsiyonu

(BOA., Y.MTV., 285/167, No: 6338, 25 Safer 1324)

EK NO: 2

Bursa Şer'iyeye Sicili ve Transkripsiyonu

BELGE NO: 1 (MŞH. ŞSC. d., 3127-C/135, Sayfa No: 69, No:203)
Boşanma, mehr-i müeccel (sağdan ikinci paragraf).

(boşanma-mehr-i müeccel)
3127 – C/135
Sahife numrosu: 69
Numro: 203
Alınan harç: 60 guruş
(sağdan ikinci hüküm)

Mahrûse-i Bursa'da Başçı İbrâhim Mahallesi'nde sâkine zâtı ta'rîf-i şer' ile mu'arrefe işbu bâ'isetü'l-vesîka Feride Hanım ibnet-i Süleyman Ağa meclis-i şer'-i şerîf-i enverde zevc-i medhûlün-bihâ Ali Ağa ibn-i Şerîf Râgıb Bey mahzarında ikrâr-ı tâm ve takrîr-i kelâm edüb mezbûr Ali Ağa bin altı yüz elli bir guruş mehr-i mü'eccele tesmiyyesiyle zevc-i medhûlün-bihâm olub adem-i hüsn-i mu'âşaret ihtimâline binâ'en mehr-i mü'eccelim olan meblağ-ı mezbûr bin altı yüz elli bir guruşdan zevce-i gayr-i medhûlün-bihâ olduğum ecilden nısfı olan sekiz yüz yirmi beş buçuk guruş üzerine zevcim mezbûr Ali Ağa ile muhâla'a-ı sahîha-ı şer'iyeye ile hal' olduğumda ol dahi hal'-ı mezkûru ba'de'l-kabûl ibtidâ-i akidden işbu tarîh-i vesîkaya gelinceye değin beynimizde cereyân eden cemî'-i hukûk-ı şer'iyeye müte'allika â'id hâdî ve mütâlebât ve kâffe-i eymân ve muhâsamâtdan tarafeyden her birimiz âharın zimmetini ibrâ-yı âmm-ı sahîh-i şer' ile ibrâ ve iskât ve tarafeynden her birimiz ber-vech-i muharrer âharın ibrâsını kabûl eyledik deyü mukirre-i mezbûre Feride Hanım'ın sâdır olan bi'l-cümle kelimât-ı meşrûhasını mezbûr Ali Ağa ve vicâhen tahkîk ve şifâhen tasdîk etmekle mâ-vaka'a bi't-taleb ketb olundu fi'l-yevmi's-sâmin aşere min Saferi'l-hayr li-sene semâniye ve tis'în ve mi'eteyn ve elf.

Molla İsmet
Molla Emin
Molla Hasan
Ve gayrühüm

Bekirteveli Hasan Molla yedine teslîm-şod
Fî 6 Şa'bân sene 98

BELGE NO:1'in Transkripsiyonu.

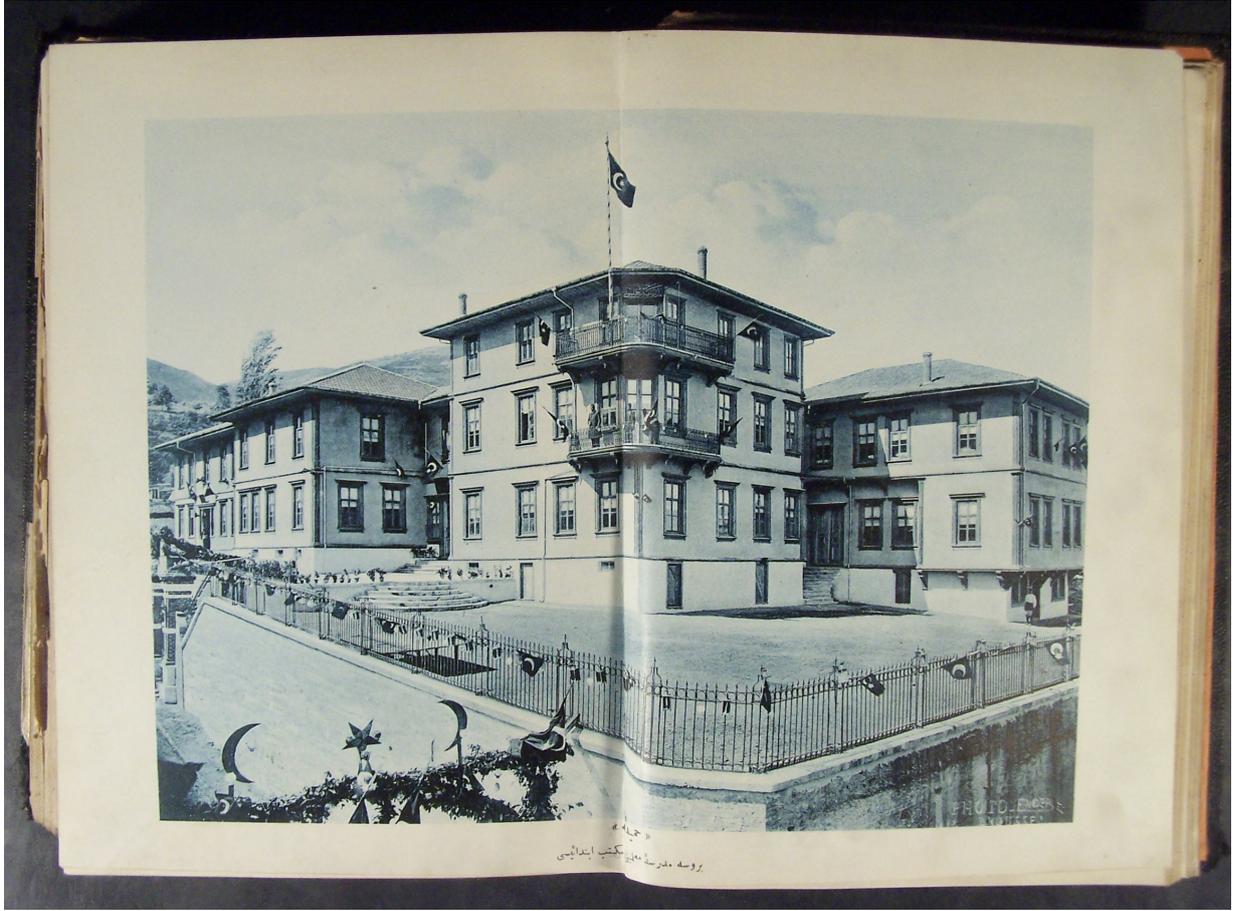
(MŞH. ŞSC. d., 3127-C/135, Sayfa No: 69, No:203).

EK NO: 3
FOTOĞRAFLAR

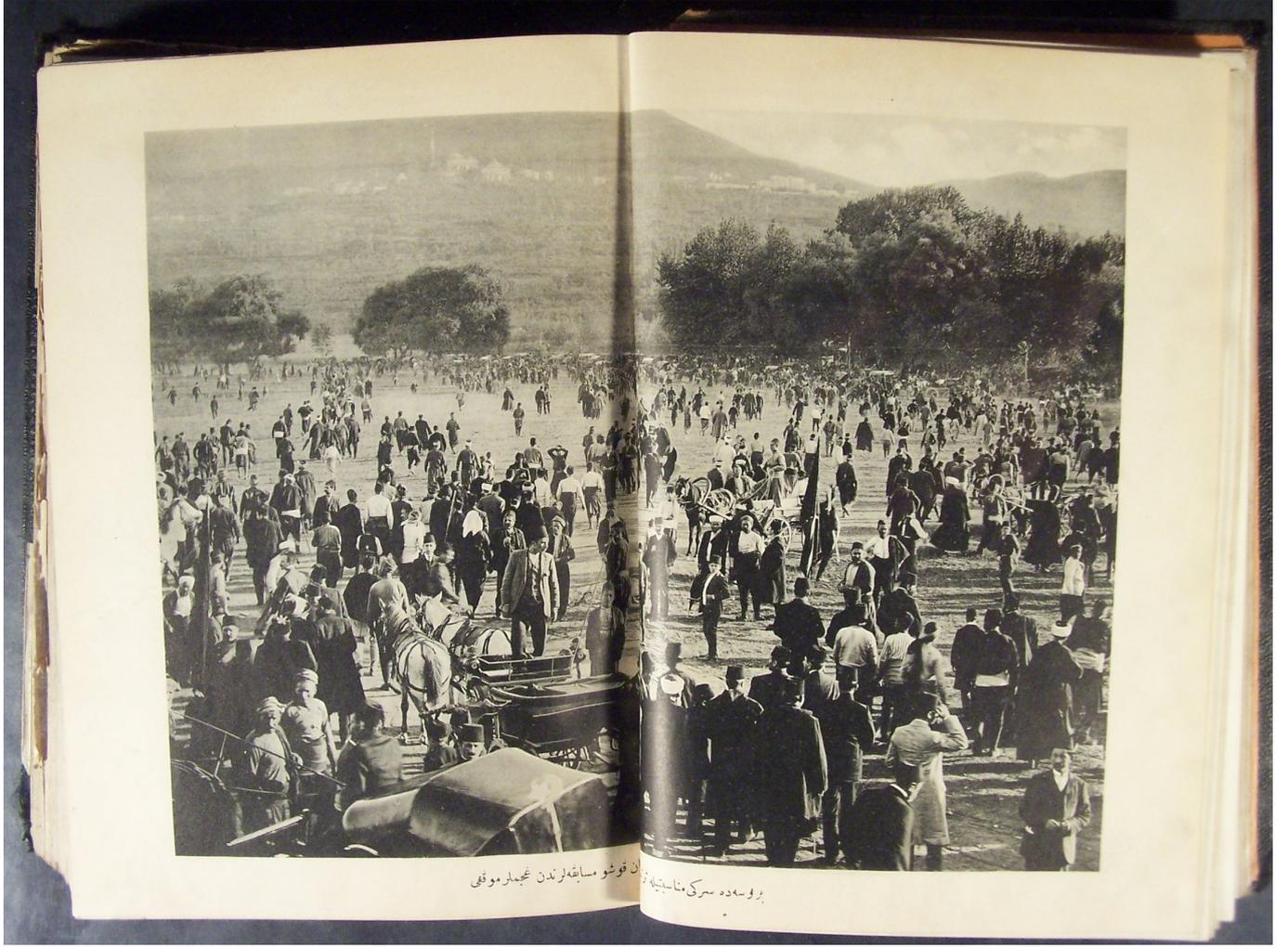
FOTOĞRAF NO:1

Bursa Şehrinin Güneyden ve Yüksekten Görünüşü
(Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 33, Matbaa-i Vilâyet, 1324).

FOTOĞRAF NO: 2

Bursa Hamidiye Medrese-i Muallimîn Mekteb-i İbtidaisi
(Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325).

FOTOĞRAF NO: 3

Bursa'da Sergi Münasebetiyle Tertip Olunan Koşu Müsabakalarından Bir Görüntü
(Acemler Mevkisi)
(Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325).

FOTOĞRAF NO: 4

Bursa Hamidiye Medrese-i Muallimîn'nin Resmi Açılışı
(Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325).

FOTOĞRAF NO: 5

Hamidiye Bursa Sanayi Mektebi Marangozhanesi
(Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325).

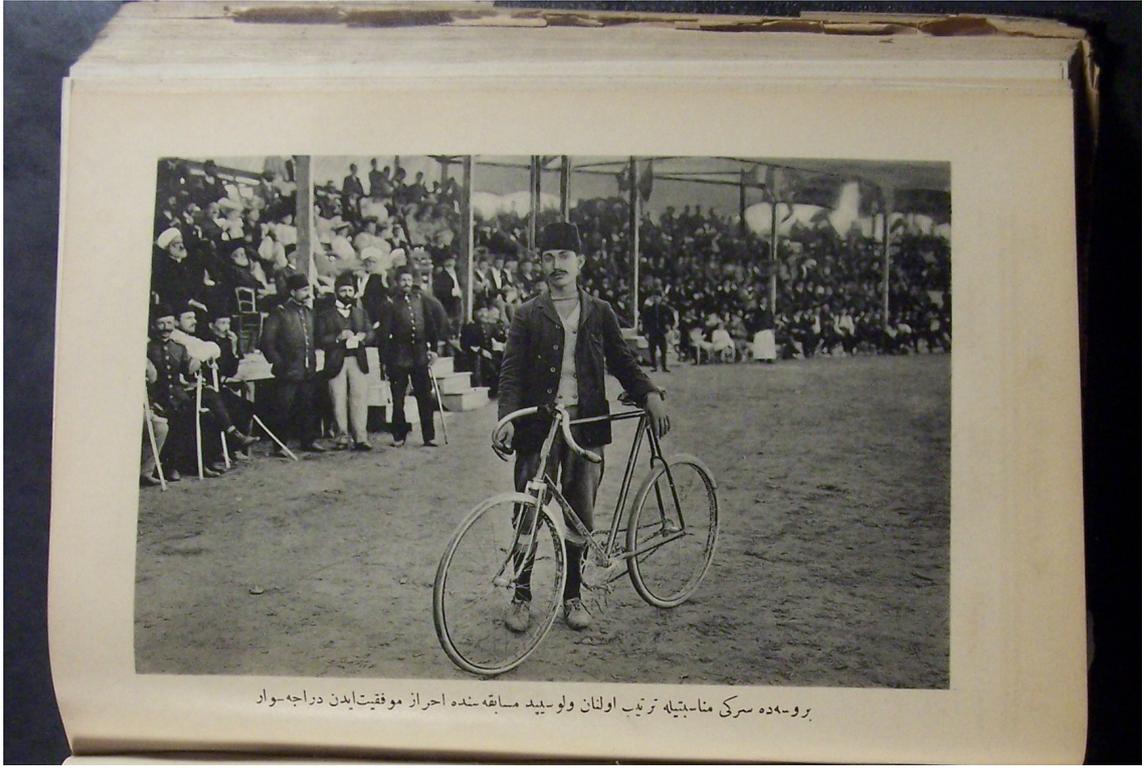
FOTOĞRAF NO: 6

Hamidiye Bursa Mektebi Sanayii Musikatı Efradı
(Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325).

FOTOĞRAF NO: 7

Bursa'da Mecidiye Caddesi'nin 1322 (1904/1905) Senesinde Açılışı Yapılan Kısmı
(Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325).

FOTOĞRAF NO: 8

Bursa'da Sergi Münasebetiyle Tertip Olunan Bisiklet Yarışında Dereceye Girip Başarı
Kazanan Yarışmacı
(Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325).

FOTOĞRAF NO: 9

1320 (1904/1905) Senesinde Bursa'da Açılan Hamidiye Caddesi'nin Başlangıcından
Görünümü
(Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 33, Matbaa-i Vilâyet, 1324).

FOTOĞRAF NO: 10

Bursa Sergisinin Resmi Açılışı
(Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi, Def'a 34, Matbaa-i Vilâyet, 1325).

EK NO: 4
HARİTALAR

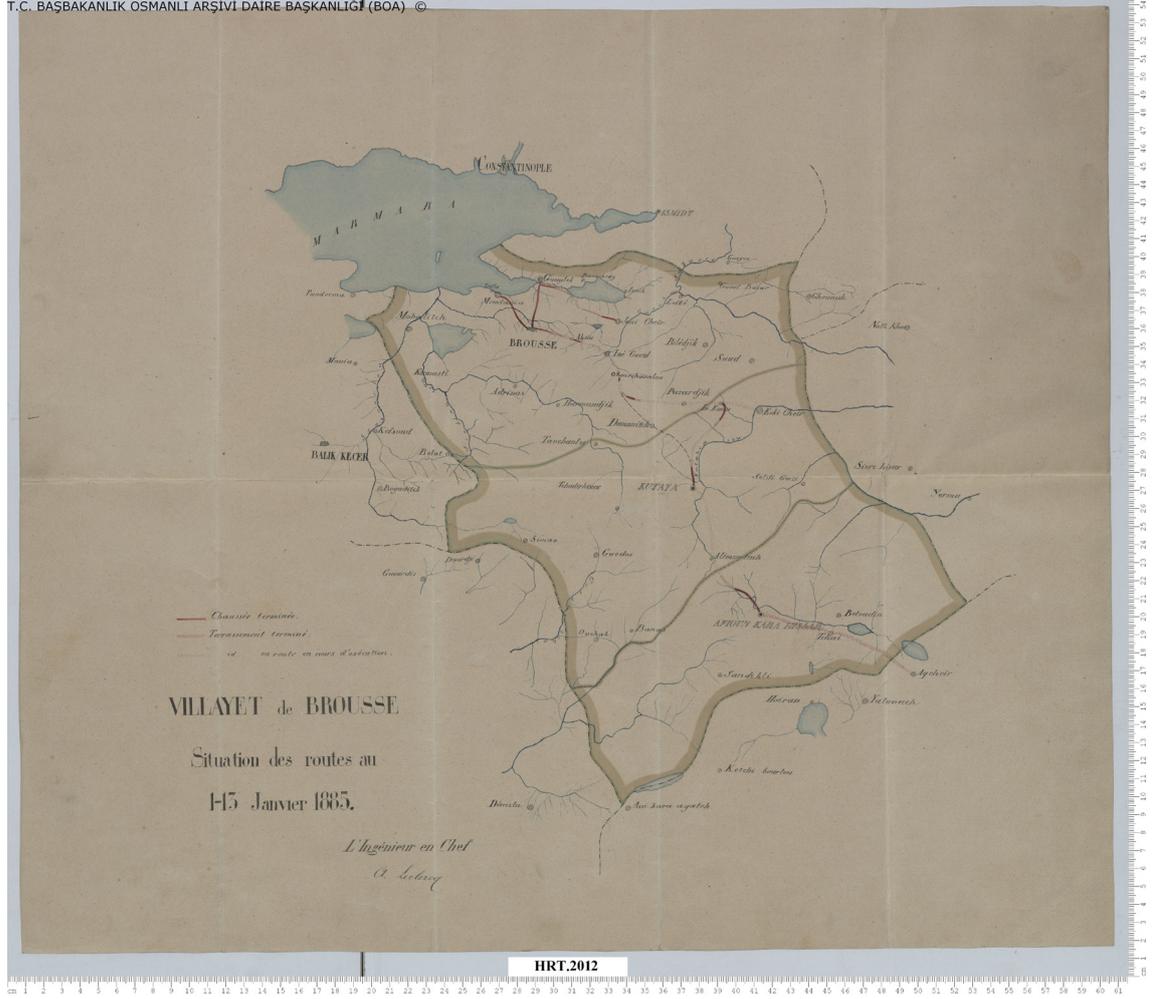

HRT.0993

HARİTA NO: 1

Bursa Kazasında Yeniden Tesis ve Teşkilî Düşünülen Yedi Nahiyenin Taksimini Gösteren Harita

(BOA., HRT. h.993, 6 Cemâziyelâhir 1314–12 Kasım1894).

HARİTA NO: 2

Bursa (Hudâvendigâr) Vilâyeti Yol Haritası

(BOA., HRT. h. 2012, 26 Rebûlevvel 1302–13 Ocak 1885).

KAYNAKLAR

1.Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA., İstanbul)

Dâhiliye Nezareti Teasri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH. TMİK-S)
55/1 (11 Cemâziyelâhir 1322).

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH. MKT.)

2491/80 (12 Safer 1319); 2469/117 (18 Zilhicce 1318); 2751/61 (6 Safer 1327); 1353/14
(4 Şevval 1303); 192/30 (26 Cemâziyelâhir 1311); 2200/63 (29 Zilhicce 1316); 1333/86 (6
Zilhicce 1297).

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)

94/3995 (1305); 94/3994 (1305).

Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (ML. MKT. d.)

45/54 (29 Zilkade 1293) ; 716/39 (4 Rebûlâhir 1321) ; 1029/72 (13 Zilkade 1325);
153/120 (20 Rebûlâhir 1310); 169/18 (7 Zilkade 1310); 172/92 (15 Zilhicce 1310); 221/53
(1 Rebûlevvel 1312); 384/38 (29 Şaban 1315); 753/84 (27 Ramazan 1321); 819/44 (11
Şevval 1322); 950/2 (5 Receb 1324); 123/115 (21 Rebûlâhir 1308); 94/99 (12 Zilkade
1304); 1103/62 (7 Sefer 132); 104/37 (6 Rebûlâhir 1306) ; 1065/64 (14 Cemâziyelâhir
1326); 1095/55 (3 Muharrem 1327); 1099/52, (19 Muharrem 1327); 1110/11, (2
Rebiülevvel 1327); 356/41 (24 Zilhicce 1314); 443/42 (29 Zilkade 1316); 464/42 (26
Rebûlâhir 1317); 482/15 (23 Safer 1317); 491/36 (7 Zilkade 1317); 608/23, (9 Zilkade
1319); 95/52, (7 Safer 1305); 95/82 (26 Safer 1305); 697/9 (18 Muharrem 1321); 112/109
(27 Muharrem 1307); 592/4 (15 Şaban 1319).

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)

58/46 (27 Sefer 1308); 20/49 (6 Ramazan 1304); 21/79 (26 Şevval 1304); 46/63 (28
Zilhicce 1306); 65/29 (7 Zilkade 1308); 46/25 (17 Zilhicce 1306).

Teasri-i Muâmelât Islâhât Komisyonu (TMİK. M.)

58/46 (12 Rebûlâhir 1316).

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.),
289/90 (2 Cemâziyelâhir 1324); 300/67 (11 Cemâziyelâhir 1325); 285/167 (25 Safer
1324).

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK. AZJ.)
19/5 (3 Şevval 1308); 11/35 (25 Receb1303).

Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı (Y.PRK. MŞ.) ,
7/23 (13 Rebûlevvel 1318).

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK. UM.),
16/124 (19 Ramazan 1307).

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A. HUS.) ,
215/25 (13 Zilkade 1305).

Yıldız Esas Evrakı,(Y.EE.)
46/8 (26 Ramazan 1310)

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK. AZJ.)
19/5 (3 Şevval 1308).

Yıldız Perakende Evrakı Maârif Nezâreti Maruzatı, (Y.PRK. MF.)
4/36 (28 Zilkade 1317).

Yıldız Perakende Evrakı Umumi,(Y.PRK. UM.)
49/40 (26 Şaban 1317); 20/38 (25 Cemâziyelâhir 1308).

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A. RES.)
38/30 (26 Şevval 1304).

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı ,(Y.A.HUS.)
220/13 (6 Ramazan 1306); 301/4 (21 Zilhicce 1311); 422/65 (27 Şaban 1319).

Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB.)

347/136 (26 Ağustos 1323); 40/94 (19 Eylül 1323).

2. Şer'iyye Sicilleri

Bursa Şer'iyye Sicilleri (BŞS.),

B-389/2b; B-389/7a; B-389/18b; B-389/28b.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Meşihat Şer'iyye Sicilleri Defteri

(MŞH., ŞSC.d.),

3127-C/135, s.69, No:203; 3127-C/135, s.95, No:270; 3127-C/135, s.81, No:236;
3127-C/135, s.99, No:281; 3127-C/135, s.125, No:344; 3158-C/137, s.16, No:73;
3158-C/137, s.49, No:240; 3169-C/148, s.122/a, No:309; 3169-C/148, s.132/b, No:343;
5019-D/30, s.16/b, No:35; 5019-D/30, s.80/a, No:2.

3.Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

Bursa Sergisi Talimatname-i Mahsusiye, Hudâvendigâr Vilâyet Matbaası, 1325.

Hudâvendigâr Vilâyeti Mekteb-i İdâdî Mülkîsi Mükâfat Cedveli, 1310-1311, 1311.

Hudâvendigâr Vilâyeti Mekteb-i İdâdî Mülkîsi Mükâfat Cedveli, 1311-1312, 1312.

Medrese Talimatnamesi, Hudâvendigâr Vilâyet Matbaası, Bursa,1328.

Mudanya-Bursa Timur Yolu Osmanlı Şirketi Tarifnamesi, Bursa Vilâyet Matbaası, 1310.

1322 Yılı Bursa Mamulât ve Mahsulât Sergisi, Vilâyet Matbaası, 1324.

4.Sürelî Yayınlar

Bursa Gazetesi,

No:101 (30 Cemâziyelûlâ 1310), 102 (20 Cemâziyelâhir 1310), 103 (14 Cemâziyelâhir 1310), 104 (30 Cemâziyelûlâ 1310), 105 (27 Cemâziyelâhir 1310), 106 (27 Cemâziyelâhir 1310), 107 (12 Receb 1310), 108 (19 Receb 1310), 109 (28 Receb 1310), 110 (3 Şaban sene 1310), 112 (17 Şaban 1310), 113 (25 Şaban 1310), 114 (3 Ramazan 1310), 115 (9 Ramazân 1310), 117 (23 Ramazân 1310), 118 (7 Şevval 1310), 119 (14 Şevval 1310), 120 (21 Şevval 1310), 121 (28 Şevval 1310), 122 (5 Zilkade 1310), 123 (13 Zilkade 1310), 124

(20 Zilkade 1310), 125 (27 Zilkade 1310), 126 (4 Zilhicce 1310), 127 (19 Zilhicce 1310), 128 (26 Zilhicce 1310), 129 (3 Muharrem 1311), 130 (10 Muharrem 1311), 131 (17 Muharrem 1311), 132 (24 Muharrem 1311), 133 (1 Safer 1311), 134 (8 Safer 1311), 135 (15 Safer 1311), 136 (22 Safer 1311), 137 (29 Safer 1311), 138 (8 Rebî'ü'l-evvel 1311), 139 (15 Rebî'ü'l-evvel 1311), 140 (22 Rebî'ü'l-evvel 1311), 141 (29 Rebî'ü'l-evvel 1311), 142 (6 Rebî'ü'l-âhir 1311), 143 (13 Rebî'ü'l-âhir 1311), 144 (20 Rebî'ü'l-âhir 1311), 145 (27 Rebî'ü'l-âhir 1311), 146 (4 Cemâziye'l-ülâ 1311), 147 (11 Cemâziye'l-ülâ 1311), 148 (18 Cemâziye'l-ülâ 1311), 149 (25 Cemâziye'l-ülâ 1311), 150 (2 Cemâziye'l-âhir 1311).

Bursa Sergisi,

No: 1 (10 Temmuz 1325), 2 (17 Temmuz 1325), 3 (24 Temmuz 1325), 4 (31 Temmuz 1325), 5 (7 Ağustos 1325), 6 (14 Ağustos 1325), 7 (21 Ağustos 1325), 8 (28 Ağustos 1325), 9 (Eylül 1325), 10 (10 Kânunusani 1325).

Hudâvendigâr Gazetesi,

On beşinci sene (19 Cemâziyelevvel 1300), No:1239 (19 Şevval 1304), 1240 (22 Şevval 1304), 1598 (14 Muharrem 1312), 1601(6 Safer 1312), 1603 (20 Safer 1312), 1604 (27 Safer 1312), 1606 (12 Rebî'u'l-evvel 1312), 1607 (19 Rebî'u'l-evvel 1312), 1608 (26 Rebî'u'l-evvel 1312), 1609 (3 Rebî'u'l-âhir 1312), 1615 (15 Cemâziye'l-ülâ 1312), 1616 (22 Cemâziye'l-ülâ 1312), 1617 (29 Cemâziye'l-ülâ 1312), 1618 (7 Cemâziye'l-âhir 1312), 1619 (14 Cemâziye'l-âhir 1312), 1620 (21 Cemâziye'l-âhir 1312), 1621 (28 Cemâziye'l-âhir 1312), 1622 (6 Receb 1312), 1624 (20 Receb 1312), 1625 (26 Receb 1312), 1626 (3 Şaban 1312), 1629 (25 Şaban 1312), 1630 (2 Ramazan 1312), 1631(9 Ramazan 1312), 1632 (16 Ramazan 1312), 1633 (23 Ramazan 1312), 1634 (8 Şevval 1312), 1635 (15 Şevval 1312), 1636 (22 Şevval 1312), 1637 (29 Şevval 1312), 1638 (6 Zilkade 1312), 1639 (13 Zilkade 1312), 1640 (20 Zilkade 1312), 1642 (5 Zilhicce 1312), 1644 (26 Zilhicce 1312), 1646 (10 Muharrem 1313), 1648 (24 Muharrem 1313), 1650 (8 Safer 1313), 1652 (22 Safer 1313), 1653 (29 Safer 1313), 1941 (7 Zilhicce 1318), 1948 (3 Safer 1319), 1968 (25 Cemâziyelâhir 1319), 1972 (25 Receb 1319), 1974 (9 Şaban 1319), 2222 (15 Şaban 1324), Özel Nüsha (1284).

Nilüfer Mecmuası,

No:52 (Zilhicce 1308, sayfa 627).

6.Salnâmeler

Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâme-i Resmîsi, Matbaa-i Vilâyet, Bursa, 1293 (Def'a 7), 1294 (Def'a 8), 1295 (Def'a 9), 1296 (Def'a 10), 1297 (Def'a 11), 1302 (Def'a 12), 1303 (Def'a 13), 1304 (Def'a 14), 1306 (Def'a 16 ve 17), 1307 (Def'a 18), 1310 (Def'a 19), 1311 (Def'a 20), 1312 (Def'a 21), 1313 (Def'a 22), 1314 (Def'a 23), 1315 (Def'a 24), 1316 (Def'a 25), 1317 (Def'a 26), 1319 (Def'a 28), 1320 (Def'a 29), 1321 (Def'a 30), 1322 (Def'a 31), 1323 (Def'a 32), 1324 (Def'a 33), 1325 (Def'a 34).

7. Tetkik Eserler

ABACI, Nurcan, **Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17.Yüzyıl)**, T.C.Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara, 2001.

ABDÜLKADİR KADRİ (MÜLAZIM), **Bursa Rehberi**, Haz. Dr. Mehmet Fatih Birgül, Dr. Levent Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009.

AKDEMİR, Rıza , “Carsten Niebuhr ve Seyahatnamesi”, **Milli Kültür**, Kültür Bakanlığı, Sayı: 64, 1989, ss.96-102.

AKKILIÇ, Yılmaz (Haz.), **Bursa Ansiklopedisi**, (IV Cilt), Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, Bursa, 2002.

AKTAR, Ayhan “Bursa'da Devlet ve Ekonomi”, **Bir Masaldı Bursa**, Haz. Ergun Yenal, YKY., Bursa, 2008, ss.119-142.

AKSOP, Necip , “Ahmet Vefik Paşa”, **Uludağ**, Sayı: 56 /57, Bursa, 1943, ss.17-26.

AKŞİN, Sina, **Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908**, C.III, Cem Yay., İstanbul, 1997.

AKYÜREK, Tülin, **Bursa Kazası'ndaki Rumlar Üzerinde Megali İdea'ya Yönelik Faaliyetler ve Sonuçları (1856-1922)**,Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof.Dr. Yusuf Oğuzoğlu Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Bursa, 2005.

AKYÜZ, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)**, Ankara Üniv. Eğitim Bilimleri Fak. Yayınları, Ankara, 1999.

ATAŞ, Musa, **Elli Yıl Önce Bursa**, Emek Matbaası, Bursa , 1960.

BAŞARAN, İbrahim Ethem, “Türkiye'de Eğitim Sisteminin Evrimi”, **75 Yılda Eğitim, Türkiye İş Bankası ve Tarih Vakfı**, İstanbul, 1999, ss.91-110.

- BAYKAL, Kâzım, **Tarihte Bursa Yangınları**, Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları, Bursa, 1948.
- BAYKAL, Kâzım, **2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi**, Özkardeşler Matbaası, Bursa, 1976.
- BAYKAL, Kâzım, **Bursa ve Anıtları**, Hâkimiyet Tesisleri, Bursa, 1993.
- BURSALI MEHMED TAHİR EFENDİ, **Osmanlı Müellifleri**, Haz. A.Fikri Yavuz, İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul, 1998.
- Bursa Ticaret ve Sanayi Odası İlk Karar Defteri (1889-1904)**, Haz. Raif Kaplanoğlu Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, Bursa, 2009.
- Bursa Tophane Anadolu Teknik Lisesi Teknik Lise ve Endüstri Meslek Lisesi Kuruluş ve Tarihçesi**, Haz. Necdet Sönmezışık, 1991.
- Bursa Yıllığı**, Bursa Valiliği, Bursa , 1934.
- Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Tophane Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi (Hamidiye Sınai Mektebi)**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.,Bursa, 2011).
- ÇAVDAR, R . Tuba, “Bursa Kütüphaneleri ”, **Kütüphanecilik Dergisi Belge Bilgi Kütüphane Araştırmaları**, İstanbul Üniv.Edebiyat Fak., Basımevi,İstanbul, 1989, ss.101-117.
- ÇETİN, Atillâ , “Bursa’da Bir Eğitim-Öğretim Kurumu: Bursa İdâdîsi (1883) ve Sosyo-Kültürel Önemi”, **XIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 4-8 Ekim 1998)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002, ss.785-799.
- ÇETİN, Osman,“Eski Bir Ramazan Geleneği: Cer”, **Bursa Araştırmaları Dergisi**, Sayı:3,Bursa, Kasım 2003, ss.12-13.
- ÇETİN, Atillâ, “1844’de Maksem Mahallesi: Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Araştırma”,**Bursa'nın Tarihi Mahalleleri-I** ,Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., Bursa, 2011.
- ÇETİN, Osman, HIZLI, Mefail “Bursa Mekteb-i Sultânîsi (Bursa Erkek Lisesi) ve Şeref Defteri”, **Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Bursa Erkek Lisesi (Bursa Mekteb-i Sultânîsi)**, Bursa Kültür A.Ş., 2011, Bursa.
- ÇİFTÇİ, Cafer,“Osmanlı Döneminde Bursa’da Eytâm Keseleri”, **Uludağ Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:5, Bursa, 2003, ss.81-96.
- ÇİFTÇİ, Cafer, “Osmanlı’da Kahve ve Bursa Kahvehâneleri”, II. Bursa Halk Kültürü Sempozyum Bildiri Kitabı, C.III, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2005, ss.853-870.

- ÇİFTÇİ, Cafer, “93 Harbi ve Kafkasya’dan Osmanlı Devleti’ne Yapılan Göçler”, **Bursa’nın Zenginliği Göçmenler** Ed.Zeynep Dörtok Abacı, Osmangazi Belediyesi, Bursa, 2008, ss.75-90.
- ÇİFTÇİ, Cafer, “Hudâvendigâr Hamidiye Zirâat Mektebi”, **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı (10-11 Nisan 2009, Bursa)**, Bursa, 2009, ss. 291-306.
- DALSAR, Fahri, **Bursa’da İpekçilik**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No:856, İstanbul,1960.
- DANIŞMEND, İsmail Hâmi, “Hayrullah Efendinin Gördüğü Üç Bursa”, **Bir Masaldı Bursa**, Haz. Engin Yenal, YKY, İstanbul, 1996.
- DASKALOV, Petir, “Anadolu’ya Bir Bakış (1909)”, **Bulgar Gözüyle Bursa**, Çev.ve Haz. Hüseyin Mevsim, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, ss.97-112.
- DEMİRARSLAN, Sibel, “Geleneksel Türk Evlerinin Genel Değerlendirilmesi ve Bursa Yöresi Evleri”, **Bursa Halk Kültürü III. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildiri Kitabı**, C:III, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2005, ss.837-851.
- DEMİREL, Muammer, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, **Türkler**, C.XV., Ankara 2002, ss.52-53.
- DEMİREL, Muammer, “XIX. Yüzyılda Bursa’da Göçmen İskânı”, **Bursa’nın Zenginliği Göçmenler**, Ed. Zeynep Dörtok Abacı, Osmangazi Belediyesi, Bursa, 2008,ss.31-50.
- DERİNGİL, Selim, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (18761909)**, Çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.
- DEVELİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, 1984.
- DOĞRU, Mustafa, “Bursa’yı Dirilten Okul”, **Bursa Araştırmaları Dergisi**, Sayı:22, 2008.
- DOKTOR OSMAN ŞEVKİ, **Bursa ve Uludağ**, Haz.: Dr.Mehmet Fatih Birgül, Dr. Levent Çanaklı, Coşkun Ağra, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009.
- DÖRTOK ABACI, Zeynep, **Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti’nin Mekânsal Ve Sosyal Değişimi**, Doktora Tezi, Danışman: Prof.Dr. Hasan Ertürk, Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Kentleşme ve Çevre Sorunları Bilim Dalı, Bursa, 2005.
- DÖRTOK ABACI, Zeynep, “Avusturyalı Osmanlı Tarihçisi Joseph Von Hammer Purgstall’ın Bursa İzlenimleri (Ağustos 1804)”, **Uludağ Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Sosyal Bilimler Dergisi**, C.15, Sayı:15, Uludağ Üniv., Bursa, 2008, ss.395-407.

- DOSTOĞLU, Neslihan, **Osmanlı Döneminde Bursa**, II Cilt, Akmed, 2001.
- DOSTOĞLU, Neslihan, “Modernleşme Döneminde Bursa’daki Kentsel Gelişme”, **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı** (10-11 Nisan 2009Bursa), Bursa, 2009, ss.11-30.
- DUTEMPLE, Edmond Dutemple, “Bursa’da İpek Endüstrisi”, **Bursa’da Yaşam**, Çev. Mehmet Demirpençe- Selahattin O. Tansel, Bursa, Kasım 2005, ss. 42-56.
- ERDER, Leila Thayer **The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835-1975**, Princeton University, 1976.
- ERGÜN, Mustafa, **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ocak Yayınları, Ankara, 1996, s.24.
- EVLİYA ÇELEBİ, **Seyahatname’ye Göre Ruhaniyetli Şehir Bursa**, Haz. Hasan Basri Öcalan, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2009.
- FATMA HAYRÜNİSSA HANIM, **1896 Baharında Bursa** (Hüdâvendigâr Vilayetinde Kısmen Bir Cevalan) Haz.Nezaket Özdemir, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2010.
- FEHİM, Ahmet, **Sahnedeki Elli Sene**, Mitos-Boyut Yayınları, İstanbul, 2002.
- GABRIEL Albert, **Bir Türk Başkenti Bursa**, (II Cilt), Çev: Neslihan Er, Hamit Er, Aykut Kazancıgil, Osmangazi Belediyesi, İstanbul, 2010.
- GAZİMİHÂL, Mahmut R., **Bursada Musiki**, Halkevi Neşriyatı Bursa Yeni Basımevi, Bursa, 1943.
- HASAN TÂİB, **Hatıra ya da Bursa’nın Aynası Hatıra-Yâhud-Mir’ât-ı Burûsa**, Haz.:Mehmet Fatih Birgül, Bursa İl Özel İdaresi için Gaye Kitabevi tarafından, Yeşil Şehir Kitaplığı: 1, İstanbul, Mayıs 2007.
- HATEMİ, Hüseyin,“19.Yüzyılda Medreseler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: II, İletişim Yayınları,
- HIZLI, Mefail, **Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyân Mektepleri**, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 1999.
- HIZLI, Mefail,“Bursa’da Eski Devrin İlköğretim Okulları”, **Bursa Araştırmaları Kent Tarihi ve Kültürü Dergisi**, Bursa Araştırmaları Vakfı, Sayı:2, 2003, ss.26-29.
- HIZLI, Mefail, “Osmanlı Çocuklarında Mektep Kültürü”, **Bursa Halk Kültürü II. Bursa Halk Kültürü Sempozyum Bildiri Kitabı**, C.I, Bursa, 2005, ss.117-130.

- HIZLI, Mefail, “II.Meşrutiyet Döneminde Bursa Medreseleri”, **Bursa Araştırmaları Kent Tarihi ve Kültürü Dergisi**, Bursa Araştırmaları Vakfı, Sayı:21,Yaz 2008, ss.3-5.
- HIZLI, Mefail, “Modernleşme Dönemi Bursa’ında Eğitim-Öğretim”, **Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyum Kitabı**, Bursa, 2009, ss.81-102.
- HÜSEYİN VASSAF, **Bursa Hatırası**, Haz.Mustafa Kara,Bilal Kemikli, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., Bursa, 2010.
- İBNÜLCEMAL, Ahmet Tefik, Çev.Cahit Kayra, **Velosipet ile bir Cevalan 1900’edoğru İstanbul’dan Bursa’ya Bisikletli Bir Gezi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Ekim 2006.
- İNALCIK, Halil, **Devlet-i’ Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1306) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2009.
- KÂĞITÇIBAŞI, Ergun, YAŞAR, Enis, **Bursa Ekonomik Tarihi 1326-1900**, Bursa Ticaret Odası, Bursa, 2005.
- KANDES, Vasileios I., **Kuruluşundan XIX. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa**, Haz.: Selahattin O. Tansel, Gaye Kitabevi, İstanbul, Mart 2009.
- KAPLAN, Ersin Serdal, **Bursa Mekteb-i İdad-i Mülkisi (Kuruluşu-Gelişimi ve Sosyo Kültürel Hizmetleri)**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof.Dr. Atilla Çetin, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı, Sakarya, 2001.
- KAPLANOĞLU, Raif, **Bursa Yer Adları Ansiklopedisi**, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları No:2, Bursa, 1996.
- KAPLANOĞLU, Raif, **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bursa (1876-1926)**, Avrasya Etnografya Yayınları, İstanbul, 2006.
- KAPLANOĞLU, Raif, AKKUŞ, Turgay, “Bursa’da Gayrimüslim Okullar”, **Bursa Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 12, Bahar 2006, ss.9-13.
- KARA, Mustafa, “Tasavvuf Penceresinden Bursa’ya Bakış”, **Bir Masaldı Bursa**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C.VII, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1956.
- KARATAŞ, Ali İhsan,“XVIII. Yüzyılda Bursa’da Müslüman ve Gayrimüslim Ailelerin Niceliği”, **Bursa Araştırmaları Dergisi**, Sayı:13, Bursa, Yaz 2006, ss. 16-17.

- KARATAŞ, Ali İhsan, **Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18. ve 19. Asırlar)**, Emin Yayınları, Bursa, 2009.
- KARPAT, Kemal H. **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- KEPECİOĞLU, Kâmil, **Bursa Hanları**, Bursa Halkevi Yayını, Bursa, 1935.
- KEPECİOĞLU, Kâmil, “Bursanın Eski Devirlerine Ait Kayıt Defterleri”, **Türkün Bursa Halkevi Dergisi**, C.II, Sayı:7, Bursa, 1936, ss.42-45.
- KEPECİOĞLU, Kâmil, **Bursa Kütüğü**, Haz. Hüseyin Algül, Osman Çetin, Mefail Hızlı, Mustafa Kara, Asım Yediyıldız, Bursa Kültür A.Ş., Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa, 2009.
- KINÇOV, Vasil, “Küçük Asya’da (1899)”, **Bulgar Gözüyle Bursa**, Çev. ve Haz: Hüseyin Mevsim, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, ss.69-90.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, “Amerikan Okulları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- KOÇAK, Cemil, “Tanzimat’tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: II, İstanbul 1985.
- KODAMAN, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.
- KÖSEOĞLU, Neşet, **Tarihte Bursa Mahalleleri XV ve XVI ıncı yüzyıllarda**, Ant Basımevi, Bursa, 1946.
- KUBAN, Doğan, “Kent, Kentli ve Tarih”, **Bursa’nın Kentsel ve Mimari Gelişimi Sempozyum Kitabı (07-08 Nisan 2007-Bursa)**, Bursa, 2007.
- KURT, Abdurrahman, **Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1998.
- LAURENT, Beatrice St., **Ottomanization and Modernization The Architectural and Urban Development of Bursa and The Genesis of Tradition 1839-1914**, Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 1989.
- LAURENT, Beatrice, St. “Bir Tiyatro Amatörü: Ahmed Vefik Paşa ve 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bursa’nın Yeniden Biçimlenmesi”, **Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri**, ed. Paul Dumont- François Georgeon, II. baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

- MAĞMUMİ, Şerafeddin, **Bir Osmanlı Doktorun Anıları Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye**, I.Basım, Çev: Cahit Kayra, Büke Yayınları, İstanbul, 2001.
- MEHMED TEVFİK, “**Bir Devlet Adamının**” **Mehmed Tevfik Bey’in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları**, Haz.: F.Rezan Hürmen, II Cilt, Arma Yayınları, İstanbul, 1993.
- MEHMED ZİYA, **Bursa’dan Konya’ya Seyahat**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Dr. Levent Ali Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi, Ankara, 2008.
- MERMUTLU, Bedri, “Mahallenin Toplumsal Kültürümüzdeki Yeri”, **Bursa’nın Tarihi Mahalleleri-I**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Bursa Kültür A.Ş., Bursa, 2011.
- MÜLAZIM ABDÜLKADİR (KADRİ), **Bursa Tarihi Kılavuzu**, Haz. Mehmet Fatih Birgül, Levent Çanaklı, Bursa İl Özel İdaresi için Sistem Ofset tarafından Yeşil Şehir Kitaplığı:3, Ankara, 2009.
- NAÇOV, Nikola, “Bursa Gezisi (1879)”, **Bulgar Gözüyle Bursa**, Çev. ve Haz: Hüseyin Mevsim, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, ss.15-62.
- OĞUZOĞLU, Yusuf , “Osmanlı Arşivi Kayıtlarına Göre 1855 Bursa Depremi“ , **Bursa Yöresi’nin Depremselliği ve Deprem Tarihi**, Ed. Nurcan Abacı, Bursa, 2001, ss.81-84.
- OĞUZOĞLU, Yusuf , “Bursa Hamidiye Ziraat Mektebi ve Bir Uygulaması”, **Bursa’nın Köklü Eğitim Kurumları Bursa Ziraat Mektebi**, Bursa Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 2010.
- OKTAY, Ayla, “Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim Tarihsel Gelişimi”, İ.Ü. **Atatürk İlk. Ve İnkılâp Tarihi Enstitü Yıllığı II**, İstanbul Üniversitesi Yayınları İstanbul,1987, ss.115 -142.
- ORHUN, Hayri, (Haz.), Celâl Kasaroğlu, Mehmet Belek, Kâzım Atakul, **50 Ünlü Vali Meşhur Valiler**, İçişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu Yay.,Sayı:1, Ankara, 1969.
- ÖMER SUBHİ, **Ömer Subhi Bey’in Bursa Seyahati Hüdavendigâr Vilayeti’nde Bir Hafta Seyahat**, Çev. Nezaket Özdemir, Sentez Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- ÖZÇELEBİ, Ali, “Ahmet Vefik Paşa, Bursa ve Moliere”, **Saat, Bursa Suları**, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, Bursa, 2001, ss.21-30.
- ÖZDEĞER, Hüseyin, **Bursa Şehri Tereke Defterleri 1463-1640 Yılları**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fak. Yayını, İstanbul, 1988.

- ÖCALAN, Hasan Basri, “Bursa Dergâh Kütüphaneleri”, **Gümüşluden Günümüze Osmanlı Kültüründe Bursa**, Haz. Hasan Basri Öcalan, Türkiye Yazarlar Birliği Bursa Şubesi, İstanbul, 2003.
- PARMAKSIZ, Esmâ, **II. Abdülhamid Dönemi (1876 – 1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüshdiyeler**, Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Doç. Dr. Berrin Alper, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programı, İstanbul, 2008.
- PINAR, İlhan, “Yüzyılın Başındaki Bursa”, **Bursa**, T.C.Kültür Bakanlığı, Ankara, 1996, ss.166-170.
- POLAT, İlknur, “Amerikan Okulları”, **Belleten**, Sayı:203, ss. 627-655.
- ROCHEBRUNE, A. de, **Dilber Kethy’nin Bursa Ve İstanbul Hatıratı (Mesaib-i İslâm)**, Haz.: İlhami Yurdakul, Kitabevi, İstanbul, 2007.
- QUATAERT, Donald, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, İletişim Yay., İstanbul, 2002.
- QUATAERT, Donald, **Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, Çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2008.
- SAKAOĞLU, Necdet, “Eğitim Tartışmaları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, Cilt. II, ss. 481- 482.
- SCHNEIDER, Eliza Cheney Abbott, **Bursa Mektupları Bir Osmanlı Kentinde Müminler ve Kâfirler**, Çev. Neşe Akın, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2009.
- SELİMOĞLU, İsmail, “20. yy’da Bursa ve Civarında Meydana Gelen Depremler”, **Bursa Yöresi’nin Depremselliği ve Deprem Tarihi**, Ed. Nurcan Abacı, Bursa, 2001.
- SULTAN ABDÜLHAMİD, **Siyasî Hatıratım**, VI. Basım, Çev. H. Salih Can, Dergâh Yay., İstanbul, 1999.
- SİVRİTEPE, Mehmet Selim, **Dünden Bugüne Bursa Erkek Lisesi Bursa İdadisi’nin Kuruluşu ve Gelişimi, 1885-1980**, Gaye Kitabevi, Bursa, 2006.
- ŞEN, Ömer, **Osmanlı Panayırları (18.ve 19.Yüzyıl)**, Eren Yayınları, İstanbul, 1996.
- TAYLA, Mustafa, **Bursa Basımı (1868-1983)**, Bursa Gazeteciler Cemiyeti Yay., Bursa, 1997.
- TEKELİ, İlhan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, Cilt: II, ss.466- 472.

- TEPEYRAN, Ebubekir Hâzim, **Hatıralar**, Hazırlayan: Faruk Ilıkan, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş.İstanbul, 1998.
- TEXIER, Charles, **Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, C.I, Çev. Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2002.
- TOMSU, Leman, **Bursa Evleri**, İstanbul Teknik Üniv. Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1950.
- TURYAN, Hasan, **Bursa Evliyalari ve Tarihi Eserleri**, Öner Matbaası, Bursa, 1982.
- TURYAN, Hasan, “Bursa Erkek Lisesi”, **Bursa Araştırmaları Dergisi**, Sayı:13, Yaz 2006.
- Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2005.
- ULUUMAY, Esat, “Bursa Erkek Kıyafetleri”, **Bursa Halk Kültürü II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildiri Kitabı**, C.III, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2005, ss.1299-1312.
- ÜSKÜDARİ, Faruk, **Eski Bursa’dan Notlar**, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, Bursa, 1972.
- YALMANOĞLU, Nezaket, **Bursa Bibliyografyası (Bibliography of Bursa)**, Kültür Ofset, Ankara, 1998.
- YAMAN, Mürvet Özçelik, **19. Yüzyıl Sonunda (1890-1893) Bursa Sosyal Hayatının Basındaki Yansıması: Bursa Gazetesi Örneği**, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Bedri Mermutlu, Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Bursa, 2005.
- YAVAŞ, Doğan, “Bursa’da Mecidiye ve Hamidiye Karakolhaneleri”, **Gümüslüden Günümüze Osmanlı Kültüründe Bursa**, Türkiye Yazarlar Birliği Bursa Şubesi, İstanbul, 2003, ss.114-120.
- YETMEN, Tahir, “İpekböcekçiliği”, **Uludağ**, Cilt: II, Sayı: 20, Bursa, 1939.
- YÜCELT, Nâzım, “Otuz Yıl Önce Bursa’da Kültür Hayatı”, **Uludağ**, Sayı:10, 1937, ss.19-22.
- YÜCELT, Nâzım, “Geçmişte Bursa’da Düğün Adetleri”, **Uludağ**, Sayı:93, Bursa, 1949, ss.5-11.

ÖZGEÇMİŞ			
Adı, Soyadı	Nursal		KUMAŞ
Doğum Yeri ve Yılı	ARTVİN/ŞAVŞAT		1975
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	İNGİLİZCE		Upper
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lise	1989	1992	Bağcılar Lisesi/İstanbul
Lisans	1993	1997	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Antropoloji
Yüksek Lisans	2001	2003	Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Doktora	2003 2009	2011	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih
Yayınlar	<p>*İstanbul Halkevlerinin Faaliyetleri (1939-1945) (Yüksek Lisans Tezi)</p> <p>** "Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)", Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:21, 2011/2, ss.213-241.</p>		
İletişim (e-posta)	doktor08@superposta.com		